

TÓTH ENDRE: A SZENT KORONA

Nincs még egy történeti ereklyénk, amelynek sorsát annyira részletesen ismernénk, mint a Szent Koronáét; mégis sok a fehér folt a történetében – elsősorban készítése és összeállítása körülményeivel kapcsolatban. A legélesebb viták mindmáig a korona eredete körül folynak. Következő írásunk azt foglalja össze, hogy melyek azok a legfontosabb tényezők, amelyek ma már biztos kiindulópontnak tekinthetők a magyar királyi korona történetének leírásához.

800. december 25-én III. Leó pápa császárrá koronázta Károly frank királyt. Noha a császárok, királyok rangját már régóta a fejükön viselt szalag, diadém, sisak, különféle alakú fejdísz és korona jelezte, Nagy Károly koronázásától számítható az uralkodóvá avatás egyházi szertartásának kialakulása. A szertartási szövegek és cselekmények, a viselet, valamint a jelvények és átadásuk sorrendje országoként eltérőek voltak. Az ornátus a főpap öltözetét követte, a jelvények a jogar, az országalma, a kard, a lándzsa, a sisak, a gyűrű és a korona voltak. Az egyházi szertartás legfontosabb részét az uralkodó megkenése szentelt olajjal és a korona, ritkábban a sisak átadása jelentette.

Hányatott sorsú ereklye

A magyar király koronája szimbolikus jelentőségében és formájában különbözött mind a nyugat-, mind pedig a kelet-európai uralkodók koronáitól. Hazánkban a király hatalmát egyedül a Szent Korona törvényesítette, és a képekkel díszített, felül zárt forma leginkább a keleti császárság koronáira emlékeztetett. A Szent Korona és a jelvények őrzéséről az Árpád-korban a székesfehérvári királyi bazilika őrkanonokja gondoskodott. Később a visegrádi vár falai között őrizték. 1446-tól az ország főnemeseiből választott koronaőrök és szervezett koronaőrség gondoskodott a védelméről.

A fokozott őrzésnek és a koronaőrök körültekintő, féltő védelmének köszönhető a jelvények fennmaradása: nem jutottak az Árpád-házi és a későbbi magyar királyok kincseinek sorsára, amelyekből semmi nem maradt ránk. Az őrzés a korona jelentőségének növekedésével egyre szigorodott. A jelvényeket a királyi kincstártól elkülönítve őrizték, s a vészterhes időkben a koronaőrök becsülettel és elhivatottsággal végezték feladatukat egészen a második világháború befejezéséig.

A Szent Koronát III. Béla uralkodásától kezdve bizonyíthatóan Székesfehérváron őrizték. Az események szinte mindegyike, amelyeket a krónikák feljegyeztek, a korona elkallódásának, pusztulásának lehetőségéről szól. Imre király özvegyével és fiával a korona 1204-ben Ausztriába került, II. András egy év múlva szerezte vissza. A tatárjáráskor IV. Bélával minden bizonnyal Dalmáciába menekítették. 1305-ben Ottó bajor herceg és magyar trónkövetelő vitte magával a koronát, de útközben elveszítette. Óriási szerencsére másnap reggel az országút mellett megtalálták a csobolyóba rejtett koronát. Ezután Kán László erdélyi vajda birtokolta rövid ideig, majd a visszaszerzett Szent Koronával koronázták meg – harmadszorra – I. (Anjou) Károlyt. 1440. február 20-án éjjel a királyné udvarhölgye, Kottaner Ilona csellem szerezte meg a jól őrzött visegrádi várból a legitim uralkodó, a csecsemő V. László koronázásához. A korona eközben kis híján a Dunába veszett: a komáromi átkelőkör a kocsi alatt utazó udvarhölgyek alatt beszakadt a Duna jege; Kottanerné azonban szánnal utazott és baj nélkül átért. A korona ezután III. Frigyes császár kezére jutott, aki csak magas váltságdíj fejében adta vissza Mátyás királynak 1464-ben. Nagy veszélyben volt a korona akkor is, amikor 1529-ben Szulejmán szultán kezére jutott. A szultán azonban nem volt megelégedve a

korona köveinek értékével, és visszaadta azt János királynak. A román kori ötvösgyakorlatnak megfelelően ugyanis a korona nem valódi drágakövekkel lett kirakva, mint a későbbi koronák.

Az ezt követő évszázadokban – noha őrzési helye a belpolitikai helyzet következtében sokszor változott – egészen 1849-ig, Orsova melletti elásásáig különleges eseményről nem értesülünk. Jelképes tekintélye oly nagyra nőtt, hogy II. József uralkodása alatt sem fenyegette veszély, és a kalapos király halála után országos ünneppel vitték Bécsből Budára és Pozsonyba. Mégis, a legnagyobb szerencsétlenség valószínűleg a 17. vagy 18. században érte. Véletlen baleset lehetett, mert feljegyzés nem maradt róla. A koronát a kereszt egyik oldalsó gombján nagy erejű ütés érte, amelynek következtében a keresztet rögzítő csavar elferdült, a négy keresztpántból pedig három eltört. Míg a korona korai ábrázolásain a kereszt egyenesen áll, az 1792-ben készült színes metszeten a kereszt már ferde. A 18–19. századi ábrázolások összegyűjtése és feldolgozása során talán kideríthető a kereszt elferdülésének időpontja.

A korona kutatásában a 18. századtól jelen lévő ideológiai és politikai befolyásoltság látványosan jutott érvényre 1938-ban, amikor a Szent István-jubileum alkalmával nem készült újabb feldolgozás a koronáról. Attól lehetett ugyanis tartani, hogy egy vizsgálat a felső koronarész németországi készítését fogja eredményezni, ami az adott politikai helyzetben nem volt kívánatos. A koronáról az első, használhatóbb – fekete-fehér – fényképek csak a II. világháború után készültek. Alapos és széles körű vizsgálat eredményeként 1967-ben született meg az első monográfia az egykori budapesti történettudós, Deér József tollából: a szerző ezekre a fényképfelvételekre tudott támaszkodni. Márpedig ezek még mindig nem voltak alkalmasak arra, hogy zománccsínüket, a zománcclemezek rekeszrajzát vizsgálni, illetőleg az egyes ötvösmegoldásokat megállapítani, ellenőrizni és a korona összeállításának a menetére következtetni lehessen.

Deér József megállapításainak nem egy tévedését éppen ez okozta. Ő ugyanis a 11. század végétől – a Dukasz Mihály-féle korona Magyarországra érkezésétől – kezdve több átalakítást, bővítést tételezett fel. Az apostollemezek készítését a 12–13. század fordulójára, a korona összeállítását pedig a 13. század utolsó harmadára keltezte. Következtetései nagy részét a korona szemrevételezése biztonsággal megcáfolta. A korona hazatérése után néhány helyes és fontos megfigyelés született. Ezek abszolutizálása – azaz a korona más jellegzetességeinek, a művészettörténet, a történelemkutatás és nyelvészet biztos megállapításainak figyelmen kívül hagyása – azonban szépszámú téves következtetés forrása lett.

A biztonságos őrzés és elzártág együtt járt azzal, hogy a koronaábrázolások érmeken, festményeken – ritka kivétellel – nem az eredeti tárgyról készültek, hanem korábbi képeket másoltak. Ez az ábrázolások sematikussá válásával járt; a részleteket, a koronáról szóló leírásokat pedig nem lehetett ellenőrizni. Így volt szinte 1978-ig, amikor a jelvényt az Amerikai Egyesült Államok visszaadta Magyarországnak. Noha a 18. századtól számos tanulmány, könyv jelent meg a koronáról, az összetett, részletgazdag tárgy alapos és szakszerű megfigyelésére valójában nem volt lehetőség.

A Szent István-i eredet kérdése

A régi munkák lényegi mondanivalója a korona eredete körül forgott. Arról vitatkoztak: a korona a pápától érkezett-e, és valóban Szent Istváné volt-e? A 18. századot megelőzően a korona Szent István-i eredete és hagyománya elfogadott volt. Amikor azonban felfedezték és elolvasták a görög feliratokat, értetlenül álltak előttük. A feliratok elolvasása még mindig nem jelentette az ábrázolt személyek biztos azonosítását. A megállapított vagy vélt kronológiát azonban valahogyan egyeztetni kellett a Szent István-i eredettel. A tudomány fejlődésével csak fokozatosan lehetett feloldani a

rövidítéseket, megérteni a neveket, megtudni, hogy Konsztantinosz nem Nagy Konstantin császár (306–327), hanem valaki más; nem volt könnyű azonosítani Mihály császár képét a Dukasz családbeli VII. Mihály császárral (1071–1078), Konsztantinoszt a testvérével vagy inkább a fiával, a Geobitzas feliratú lemezt pedig Géza fejedelemmel, illetve I. Géza királlyal (1074–1077).

A véleményeket – és a viták hangnemét – a szerzők felekezeti különbsége is alakította. A katolikusok kitarítottak a Szent István-i eredet és a pápai származás mellett, míg a protestánsok főképpen a korona pápától származását vitatták. Átmeneti megoldást jelentett, amikor megállapították, hogy a korona két részből áll: az egyik a konstantinápolyi császártól érkezett, a másik pedig a pápától. A köztudatban az a vélemény élt tovább, hogy a korona – mai formájában – Szent Istváné volt. A szakemberek körében viszont egyre inkább az a vélemény alakult ki, hogy a Szent Koronának nincs köze sem a pápa által adott koronához, sem az első, szent király személyéhez.

Amíg a görög korona uralkodó képei pontos időhatárt jelentettek, mert az ábrázoltak egyidejű uralkodásához kétség sem férhet, addig a latin korona Krisztus- és apostolképei ilyen fogódzót nem nyújtanak. Melyek tehát azok a legfontosabb tényezők, amelyek ma már biztos kiindulópontnak tekinthetők a korona történetének leírásához? Egy részük a Szent Korona technikai jellegzetességeiből, más részük – a koronától függetlenül – a koronaformából és a zománcclemezek stílusából következik.

Időtálló tételezések

Időtállónak bizonyultak a koronával kapcsolatos megállapítások közül a következők. Először is az, hogy a korona két fő részből áll: az alsó abroncsból (görög korona) és a felső, kereszt alakú pántból (latin korona). Az abroncsban – az angyalok (Szent Mihály és Gábor) és a vértanú szenteken (György, Demeter, Kozma és Damján) kívül – láthatjuk az egy időben élt és egyidejűleg uralkodott Dukasz Mihályt, illetve I. Gézát ábrázoló zománcképeket, s ennek alapján megállapítható, hogy az alsó koronát az 1070-es évek közepén ajándékozták. Nemcsak görög feliratuk szól a konstantinápolyi készítés mellett, hanem a képek stílusa és a zománctechnika is. Ezzel szemben a keresztpánt apostollemezeinek névfelirata latin; sem a képek, sem a keretezés nem a keleti császárságra jellemző megoldásokkal készült.

Másodszor: a görög korona az előoldal oromdíszével és az aljáról lecsüngő két-két, hátul egy láncfüggő-csatlakozóval egyszerre készült és szerkezeti változtatásra nem került sor.

Harmadszor: a Dukasz Mihály-kép bizonyíthatóan utólagosan került a koronára, mert a foglalat kicsi a számára. Eredetileg tehát más kép volt a helyén.

Negyedszer: a latin korona keresztpántjainak alján a filigrános gyöngyös-köves keretezés le van zárva, tehát nem távolítottak el zománcképet a pántok végéről, amint azt korábban gondolták. Ez azt jelenti, hogy eredetileg is nyolc, és nem 12 apostol képe díszítette a pántokat.

Ötödször: a latin korona zománcclemezei Pál apostol lemeze kivételével enyhén és szabálytalanul hullámos felületűek, ami nem a készítéskor, az égetés alkalmával bekövetkező törvényszerű meghajlás, hanem rongálás következménye. A görög koronarész összes zománcképe is enyhén ívelt, mert a zománc égetése során a lemezek – ha nem akadályozzák meg – törvényszerűen meghajlanak. A latin korona apostollemezeinek íves hajlítottságából tehát nem lehet következtetni arra, hogy a zománcclemezek eredetileg sík (pl. könyvtábla) vagy íves felületű tárgyra (tehát eredetileg is koronára) voltak-e felerősítve, ami hajdan sok vitát okozott.

Hatodszor: függetlenül attól, hogy a görög korona 10 zománcclemezből kettőt vagy hármat (Mihály császár, Géza király és Konsztantinosz) kicseréltek, az összes zománckép technikája és stílusa azonos,

készítésük között nagyobb időkülönbség nincs, és a legszelesebb időhatárokat figyelembe véve sem készülhettek máskor, mint a 11. században.

Hetedszer: immár fél évszázados megállapítás, hogy a görög korona eredetileg női – esetleg császárnői – fejdísz volt (homlok részén a háromszög alakú és íves oromdíszek ennek vitathatatlan bizonyítékai: a számtalan görög érem és műalkotás ellenpélda nélkül tanúskodik erről). Tehát nem I. Géza magyar király, hanem a bizánci császári családdal rokonságban álló felesége kapta. Ez összhangban van azzal a szokással, hogy uralkodó a saját képmását nem viseli. A királynői korona nem számított államhatalmi jelképnek, az uralkodóé viszont az volt: a független magyar király aligha lehetett a konstantinápolyi császár „képviselője”! Bármennyire is megdöbbentő, a Szent Korona alsó része eredetileg női korona volt, gondolkodni és vitatkozni tehát csak arról lehet, hogy az egyesítéskor miért ezt a női koronát használták fel, hiszen Mihály bizánci császár alighanem I. Géza királynak is küldött egy koronát, ez azonban nem maradt ránk.

Következtetések

A korona készítésének és összeállításának a menetével kapcsolatos megfigyelések alapján biztonsággal lehet következtetni arra, hogy a görög koronát Magyarországon nem alakították át lényegesen. A császár kincstárából kiemelt koronát még az ajándékozás előtt aktualizálták az éppen uralkodó császárnak, Mihálynak, valamint a megajándékozott királyné férjének, Gézának a képével. Ez okozta azt a képcserét, amely Mihály császár képfoglalatából szembetűnik. Mihály császár képének későbbi, hazai felszerelése értelmetlen és gyakorlatilag megvalósíthatatlan lett volna. Ezt még a császári udvarban szerelték rá a koronára, ahol rendelkezésre állt ilyen zománckép. Miért tették volna később Magyarországon a koronára egy bizánci uralkodó képét? A császárkép utólagos felszerelése a kisebb foglalatra pedig eleve kizárja a görög korona hazai átalakítását (újabb koronaabroncs készítését). Ebben az esetben ugyanis úgy készítették volna el a görög koronaabroncsot, hogy a császári zománcképhez megfelelő nagyságú keret álljon rendelkezésre. Ugyanezért arról sem lehet szó, hogy a felső, a latin korona pántjaihoz méretezve készült volna el az abroncs.

Ha a korona keresztpántjait képzeletben leválasztjuk a görög koronáról, nem kapunk önállóan használható tárgyat. A pántok a ma is meglévő alakban, végükön sima illesztési felülettel (amelyeket feltehetően a későbbi sérülés miatt kissé megrövidítettek) készültek kifejezetten arra a célra, hogy az alsó koronarészre rászerezhetők legyenek. Ez persze nem jelenti azt, hogy készítéséhez nem használhattak fel egy korábbi ötvöstárgyat. Ebből (koronából vagy ereklyetartóból?) származnak az apostollemezék. Névfeliratuk betűtípusa, bizonyos ikonográfiai és technikai jellegzetességei ugyanis azt mutatják, hogy Közép- vagy Dél-Itáliában készültek 1050 előtt. Az apostollemezékben látom a koronának a Szent István személyéhez kapcsolható részét. Ezek indították el azt a folyamatot, amelynek során a koronázójelvényt egyre inkább a szent király személyéhez kapcsolódó ereklyének tekintették, szentnek nevezték, és a középkor végére a magyar királyság jelképévé vált.

Mivel a korona felül zárt formájában jól követi a 11. század legvégétől bevezetett görög császári korona típusát, az összeállítást magam is a keleti császárság egykori kijelölt trónörököse, III. Béla uralkodásának idejére teszem. A császári korona formáját a konstantinápolyi udvarban nevelkedett Béla herceg ne ismerte volna? Kereshetjük a választ arra a kérdésre, hogy miért ezt a koronaformát készítette Béla. Esetleges konstantinápolyi trónigényét akarta-e kifejezni, vagy csupán kulturális hatásról volt szó? Mivel éppen III. Béla volt az a magyar király, aki pénzein először alkalmazta

címerpajzsban – azaz jelvényként – a kettős keresztet, amely a piros-ezüst sávokkal együtt később az ország címerévé vált, a görög koronátípus kiválasztásában még csak különleges okokat sem kell keresnünk. Az ország jelvényeként használt kettős kereszt és az uralkodást legitimizáló korona típusát III. Béla együtt hozta magával Konstantinápolyból és használta fel a magyar királyság két legfontosabb jelvényének az újraalkotására.

Hogyan egyeztethetők össze a Szent Korona tárgyvizsgálatából levont következtetések a történeti adatokkal? Függetlenül a fennmaradt – esetleg tendenciózus – történeti forrásoktól, abban aligha kételkedhetünk, hogy Szent István a korabeli szokásnak megfelelően koronáját a pápától, II. Szilvesztertől kapta III. Ottó császárral egyetértésben, akár szól róla korabeli forrás, akár nem. Azt azonban a Szent Korona apostollemezeinek 1050 előtti készítése ellenére sem lehet bizonyítani, hogy egykor Szent István koronájához tartoztak.

Mégis úgy gondolom, hogy az a hagyomány, amely a koronát szentnek tartotta, és az első király személyéhez kötötte, aligha lehet alaptalan, ha ezt a forrásokkal és magán a koronán bizonyítani nem is sikerül. Mindenesetre nincs olyan ellenérv, amely ezt a lehetőséget okkal-joggal cáfolná. Ugyanis az az értelmezés, amely szerint a ménfői csata után Aba Sámuel koronáját és lándzsáját a német uralkodó a pápának küldte, a legkevésbé sem jelenti azt, hogy Aba Sámuel Szent István koronájával a fején vonult a háborúba. Sőt, az sem tételezhető fel, hogy magával vitte volna. Mivel Gizella királyné koronáját a veszprémi székesegyház őrizte (amíg II. Endre el nem adta), lehetséges, hogy I. István koronája a székesfehérvári bazilikába került. Hogy ennek a koronának mi lett a sorsa, nem tudjuk. Lehetséges, hogy ez került Szent István székesfehérvári fejedelmek tartóbjára.

A magyar koronázási jelvények közül a szokatlan formájú jogar a kristálygömbbel és a koronázási palást szintén az első király személyéhez kapcsolódik, aligha lehet kételkedni abban, hogy a legfontosabb jelvény összeállításában és kiválasztásában is meghatározó volt a kapcsolat a szent királlyal.

Cikkünk képeit Szelényi Károly készítette

Zsoldos Attila: Trónkövetelés, trónviszályok az Árpád-korban

Az alábbiakban egy olyan dologról lesz szó, ami voltaképpen nem létezett, s egy olyanról, ami nagyon is gyakran feltűnő eleme volt az Árpád-kor politikatörténetének. Az Árpádok királyságában ugyanis nem alakult ki olyan rend, mely mindenki számára kötelező érvénnyel szabályozta volna a trónutódlás kérdéseit. A trónöröklés szilárd rendjének hiánya persze távolról sem jelenti azt, hogy bárki kétségbe vonta volna: az uralkodónak Árpád véreből kell származnia. A hatalom folyamatosságának fikciója azonban a dinasztia egészéhez kapcsolódott, s nem annak egyik vagy másik ágához: az uralkodócsaládhoz tartozás biztosította a király uralmának törvényességét, legitimitását.

Az elvek:..

Az öröklés rendjének a trónviszályok kialakulását előidéző szabályozatlansága akkor mutatkozott meg, ha az uralkodócsalád több tagja is kinyújtotta a kezét a korona után. Az ilyen esetek elkerülésére a középkor folyamán több módszer is ismeretes volt. Ha a királyt legidősebb fia követte a trónon, akkor az elsőszülöttség joga (primogenitura) érvényesült. Ez a kézenfekvőnek tűnő megoldás azonban magában hordozta annak veszélyét, hogy az apa halálakor fia esetleg még gyermek, s életkora korlátozza uralkodói teendői ellátásában.

Ez a nehézség nem volt áthidalhatatlan – erre szolgált a régensség intézménye, amikor is valamely megbízhatónak tekintett felnőtt, lehetőleg rokon gyakorolta az uralkodói jogokat a gyermek király nagykorúságáig -, mégis jobb volt elkerülni, mert a középkorban, s kiváltképp az Árpád-kori Magyarországon, az alattvalók elvárták, hogy az uralkodó személyesen gyakorolja hatalmát.

Egy másik öröklési elv a dinasztia mindenkori legidősebb cselekvőképes tagjának juttatta a hatalmat (senioratus). Dönthetett maga az uralkodó is az öröklés kérdésében, ha kijelölte utódját, s végül számításba jöhetett a királyi méltóság választás (electio) útján történő betöltése. Az említett öröklési elvek mellett – s részben helyettük – felmerülhetett az utód alkalmasságának (idoneitas) a szempontja, mely részint testi, főként azonban erkölcsi követelményeket támasztott az uralkodó személyével szemben.

Mindezen elvek, ahogy azt a következőkben látni fogjuk, jelen voltak az Árpád-kor Magyarországon: nem ismeretük hiánya miatt alakult tehát ki a trónöröklés rendjének szabályozatlansága, hanem azért, mert egyik sem tudott kizárólagos uralomra jutni, s ily módon a hatalom megszerzése érdekében egymással rivalizáló felek mindegyike talált olyan jogelvet, amelyre trónigényét alapozhatta.

...és a gyakorlat

Egy megalapozottnak tűnő feltevés szerint az Árpádok eredeti öröklési rendje a szeniorárus elvét követte, azaz a honfoglaló Árpád négy fiától leszármazó ágak képviselői felváltva jutottak hatalomhoz. Ezzel a renddel Taksony szakított a 10. század közepe táján: őt fia, Géza követte, aki szintén a saját fiát, Istvánt szánta utódjának. István Hartvik püspök által szerkesztett életírása szerint Géza „összehívta Magyarország főembereit és [...] a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék utána”. Géza döntését azonban egyik rokona, Koppány nem fogadta el, s maga kívánt uralkodni. Koppány személyét ugyan mindmáig nem sikerült megnyugtató módon elhelyezni az Árpádok családfáján, ám szinte bizonyosan elég közeli rokona lehetett Gézának ahhoz, hogy annak halála után öröklési igényt támaszthasson, s valószínűleg idősebb volt Géza fiánál és kijelölt örökösénél, Istvánnál. Ha ez valóban így volt, akkor fellépése visszatérési kísérletként értékelhető az eredeti szeniorátusi öröklési rendhez. A Koppány és István közötti ellentét fegyveres harcba – ha úgy tetszik: „trónviszályba” – torkollott, amely István győzelmét hozta.

István szintén a fiát jelölte utódának, ám az uralkodásra gondosan felkészített Imre herceg még apja életében meghalt: halálával a trónöröklés kérdése nyitottá vált. A szeniorátus elve István unokatestvérei, Vazul vagy Szár-László mellett szólt volna – ők Géza fejedelem fivérének, Mihálynak a fiai voltak -, ám István végül egyik unokaöccse, Péter' mellett döntött, mert – mint a krónika írja – „vérrokonai között senki sem látszott alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze”. Ez alkalommal tehát az alkalmasság elve minden más szempontot megelőzött: Mihály fiai mellett ugyanis nemcsak az szólt volna, hogy idősebbek voltak Péternél, de az is, hogy ők fiágon tartoztak a dinasztiahoz, azaz annak „teljes jogú” tagjai voltak, Péter ellenben – lévén anyja István egyik nővére – oldalági rokonnak számított.

Néhány év múlva a Péter uralmával elégedetlen előkelők – ismét a krónika leírása szerint – „a püspökök tanácsára egybegyűltek [...] és izgatottan kutatták, hogy az idő tájt található-e az országban a királyi nemzetségből származó olyan valakit, aki alkalmas volna az ország kormányzására, és megszabadíthatná őket Péter zsarnokságától. S miután az országban ilyet nem találhattak, kiválasztottak maguk közül egy bizonyos Aba nevű ispánt, Szent István király sógorát, és őt tették meg királlyá maguk fölött.” Az összeesküvők által „ideálisnak” tartott uralkodó ezek szerint a „királyi nemzetségből” (de regali progenie), azaz az Árpádok közül származik, emellett – a zsarnokká vált Péterrel szemben – „alkalmas” is az ország kormányzására. Mivel olyan jelölt nem akadt, aki

maradéktalanul megfelelt volna mindkét szempontnak, jobb híján választás útján töltötték be a irónt, ám az megint csak figyelemre méltó, hogy választásuk olyan személyre esett, aki legalább oldalágon rokonságban állt a dinasztiaival.

A 11. század első felében tehát a trón betöltésében az elvileg szóba jöhető elvek váltakozva, olykor egymással keveredve jutottak szerephez, s jó ideig nem is tapasztalható változás e téren. I. András elsőszülött fiáxa, Salamonra akarta hagyni a királyságot, ami ellen fivére, a későbbi 1. Béla a szeniorátusra hivatkozva lázadt fel. A Béla rövid uralkodása után mégiscsak trónra lépő Salamon elűzését követően I. Géza az előkelők választása révén lett királlyá, miként utóbb öccse, Szent László is, aki később – mivel nem születtek fiai bátyja fiai közül jelölte ki a maga utódát, ám a krónikás híradások ellentmondásai miatt az már nem állapítható meg egyértelműen, hogy döntése végül az idősebb Kálmán vagy a fiatalabb Álmos mellett szólt-e.

A 12. század elejétől vált mind gyakoribbá a királyi hatalom apáról fiúra történő átörökítése, feltéve persze, hogy volt egyáltalán fia az uralkodónak. Elsőszülöttként került a trónra 11. István, II. Géza és III. István, ami azt a benyomást keltheti, hogy megszilárdult a primogenitúra elve. Csakhogy éppen ebben az időben, a 12. század közepén egy bizánci történetíró határozottan állítja: a „hunok” (azaz a magyarok) között az a törvény, hogy a trónnak a király életben lévő testvérére kell szállnia, s amikor II. Géza – öccseit, Lászlót és Istvánt mellőzve – saját fiát, III. Istvánt koronáztatta meg, megsértette ezt a törvényt.

Eszerint tehát mégiscsak lett volna, mégpedig a szeniorátus elvét követő trónöröklési rend az Árpádok királyságában. E tudósítás megbízhatóságára azonban árnyékot vet az a nehezen elhárítható gyanú, hogy az információ a III. Istvánnal szembeni trónigényük támogatását Bizánctól remélő László és István hercegektől származhat, akik nyilván igyekeztek uralkodói ambícióikat törvényes jogigényként feltüntetni. Törekvésük kedvező fogadtatásra találhatott a bizánci udvarban, mert a magyarországi trónviszályba beavatkozni készülő császár így „törvényes” ügy pártfogójaként léphetett fel. Mindenesetre ez az utolsó alkalom, amikor a szeniorátus elve felbukkan forrásainkban: III. Béla halála után egyeduralkodóvá vált a primogenitúra elve. Valószínűtlen, hogy ebben az elsőszülöttségi jognak a többi öröklési elv felett aratott valamiféle „győzelme” nyilvánulna meg, az előzmények ismeretében sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy a kérdést valójában a trónigénnyel fellépni képes oldalágak hiánya juttatta nyugvópontra.

Az Árpád-korban tehát a trónöröklésnek egyetlen szabálya ismerhető fel bizonyosan: nevezetesen az, hogy a trón az Árpádok dinasztiaját illeti. A különböző öröklési elveknek legfeljebb a trónigény megalapozásában jutott szerep, egymással rivalizáló trónigénylők esetében azonban az öröklés kérdését nem ezek, hanem a mindenkori hatalmi erőviszonyok döntötték el egyik vagy másik fél javára.

A trónkövetelők

Ha a „trónviszály” fogalmát – a lehető legtágabban értelmezve a jelenséget – az uralkodócsalád tagjai között a (királyi) hatalomért vívott (fegyveres) küzdelemként határozzuk meg, akkor sokféle eseményt vonhatunk be vizsgálatunk körébe, ám ezek közül meglepően kevés bizonyul olyannak, amely közvetlenül kapcsolatos a (trón)öröklés kérdésének eldöntésével. A típus jószerével egyetlen „vegytiszta” kép

viselőjével a későbbi I. Béla esetében találkozunk. Béla herceg ugyanis akkor fordult szembe bátyjával, I. András királlyal, amikor világossá vált számára, hogy András felrúgva korábbi megállapodásukat – nem őt, hanem saját fiát, Salamont szánja utódának. A dinasztiaán belül az öröklés kérdésének felmerülésével egy időben kirobbanó többi konfliktus vagy még a keresztény

királyság megalapítása előtt zajlott le (Koppány harca István ellen), vagy nem fajult fegyveres harccá (III. Béla és öccse, Géza herceg viszálya).

A történeti köztudatban trónviszályként számon tartott konfliktusok többsége valójában a már bekövetkezett és eredetileg minden fél által elfogadott öröklés utólagos megváltoztatására irányult: így történt ez Salamon és a Béla-fiak (Géza, László, Lampert), Kálmán és Álmos, III. István és nagybátyjai (II. László és IV. István ellenkirályok), valamint Imre király és öccse, a későbbi II. András esetében, s idesorolhatók még bizonyos megszorításokkal Kálmán homályos származású állítólagos fiának, Borisznak a próbálkozásai is a magyar trón megszerzésére. Míg ezekben az esetekben a trónkövetelő személyes ambíciója volt a trónviszály kialakulásának kiindulópontja, a Péter elűzésével kapcsolatos események logikája éppen fordított: ott ugyanis mindkét esetben a király elűzésére szervezkedő mozgalom keresett vezért, s nem a trónkövetelő vezér igyekezett mozgalmat támasztani. Megint más elbírálásra tarthat számot Péter visszatérése, illetve Salamon trónra lépése, hiszen ezen esetekben az elvileg törvényes uralkodó hatalmának helyreállításáról volt szó.

A trónviszályok viszonylagos gyakoriságának egyik lehetséges magyarázatát az Árpádok dinasztikus politikájában lehetjük fel. Más kortárs dinasztiák esetében nem volt szokatlan, hogy az uralkodócsaládnak az öröklés szempontjából „felesleges” tagjait eltávolították az útból – nem feltétlenül kell itt gyilkosságra gondolni, a kolostorba kényszerítés is megfelelt a célnak –, az Árpádoknál azonban ez csak kivételesen fordult elő. A dinasztia fennmaradásának biztosításához utódok hátrahagyására képes férfiakra volt szükség, s ez a parancs, úgy tűnik, minden más szempontot háttérbe szorított.

A potenciális trónkövetelők tehát életben voltak, s ha hatalmi ambíciókat tápláltak, csak idő kérdése volt, hogy mikor törnek a trón megszerzésére. Önmagában az ambíció persze kevés volt ahhoz, hogy a siker reményében próbáljon meg bárki is a király hatalma ellen fellépni, ehhez erő és támogatók is kellettek. Ami az utóbbiakat illeti, azokban a jelek szerint általában nem volt hiány. A trónviszályok történetében meglehetősen szokványos fejleménynek számít, hogy a trónkövetelő valamely külföldi hatalom pártfogását élvezve próbálja meg elűzni a királyt. A 11. századi trónharcok szinte minden felvonásában bekövetkezett a Német-római Birodalom beavatkozása a magyarországi belviszályokba, a 12. század folyamán viszont inkább a másik szomszédos birodalom, Bizánc igyekezett kihasználni az adódó alkalmakat. Ezek a beavatkozások értelemszerűen súlyosan veszélyeztették a Magyar Királyság szuverenitását, főként persze akkor, ha a külföldi segítség ára a hűbéri függés vállalása volt, amint az néhány esetben be is következett.

Álmos herceg és kisleánya, a majdani II. Béla megvakítása. A trónuson ülő Kálmán király parancsát a két katona csak félig teljesíti: a gyermek helyett egy kutyát kasztrálnak

A viszálykodás magvetői

Bármily hatalmas volt is a külföldi támogató, az igazi politikai bázist a hazai párthívek köre jelentette. Ennek kiformalódását nagyban előmozdította, hogy a hercegek személye körül – vélhetően kezdettől fogva – saját udvartartás alakult ki. Ennek tagjai többnyire az uralkodói udvarban szerephez nem jutó – s ezért nem ritkán sértett – előkelők közül kerültek ki. Alkalmadtán ott lettek a „viszálykodás magvetői”, ahogy a krónikás egy ízben a királyt és a hercegeket egymás ellen uszító előkelőket megnevezi. Az előkelők ezen magatartását, ha nem is menti, mindenesetre magyarázza, hogy a 11-12. század folyamán – azaz a trónviszályok klasszikus időszakában – a királyi hatalom nyomasztó politikai és gazdasági erőfölény birtokában volt, így az uralkodóval és politikájával elégedetlen előkelők számára nem sok lehetőség kínálkozott érdekeik érvényesítésére; a dinasztia valamelyik

tagját trónkövetelőként előtérbe tolva azonban megpróbálhatták a maguk szája íze szerint befolyásolni a politikai folyamatokat. A teljes igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy egy alkalommal a korábbi vérontásokat megeléglő előkelők kényszerítették békére az egymás ellen sereggel vonuló Kálmán királyt és Álmos herceget.

A trónra vágyó herceg erőforrásait megsokszorozta, ha nem csupán a rangjához méltó életvitelt biztosító hercegi birtokokkal rendelkezett, hanem az ország egy része felett területi hatalommal is bírt. Az ország területének felosztása a dinasztia egyes tagjai között nem volt sem általános, sem állandó jelenség az Árpád-kor történetében, s végképp nem jelentette az ország területi egységének elvi feladását. A hatalom megosztásának ezen formája első virágkorát a 11. század második felében élte. 1048 táján ugyanis I. András „és testvére, Béla, tanácsot tartva az országot három részre osztották; két rész megmaradt a király tulajdonában, vagyis fennhatósága alatt, a harmadrész pedig a herceg tulajdonába került”. A krónikás leírása annak a különkormányzatnak a születését örökítette meg, amelyet a magyar történetírás hercegségnek (ducatus), vagy a latin kifejezés magyarosításával dukátusnak nevez. A dukátus birtokában Béla herceg egyfajta társuralkodói rangra emelkedett s az ország harmadrésze felett uralkodói jogokat gyakorolt.

Az osztózás ezen formája súlyos ellentmondást hordozott magában. Mindaddig ugyanis, míg a király és a dukátust birtokló herceg viszonya felhőtlen volt, a dukátus kormányzása kielégíthette a herceg ambícióit és leköthette energiáit, a kapcsolat megromlása esetén azonban éppen a dukátus jelenthette azt a hatalmi bázist, amelynek mozgósításával a herceg szembeszállhatott a királlyal. A dukátus fennállásának évtizedeiben az utóbbi fejlemény menetrendszerűen be is következett a dinasztia minden nemzedékének életében. Így aztán a krónikás joggal állapíthatta meg, hogy „az országnak ez a [...] felosztása volt [...] a viszály és a háborúság magvetése Magyarország hercegei és királyai között”.

A helyzetet a kortársak is így értékelték: nyilván nem véletlen, hogy a dukátus intézményét Kálmán király számolta fel, akinek állandó fejtörést okoztak öccse próbálkozásai a trón megszerzésére. A dinasztikus országfelosztás későbbi formái ugyanakkor már nem álltak közvetlen kapcsolatban a trónviszályokkal.

A heves és gyakori trónharcok, amennyire forrásaink alapján megítélhető, igen jelentős véráldozatokkal jártak. Olykor utólag is: II. Béla – akit kisgyermekként apjával, Álmos herceggel együtt Kálmán király vakított meg – előbb azokat az előkelőket mészároltatta le, akikről úgy gondolta, Kálmán híveként szerepük lehetett megvakíttatásában, utóbb pedig azok között rendezett vérfürdőt, akiket azzal gyanúsított, hogy a magát Kálmán fiának mondó Borisz titkos hívei.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a trónharcok során bizonyíthatóan csupán négy uralkodó veszítette életét: a trónfosztását kísérő harcok során elszenvedett sérülésekbe halt bele Péter, Aba Sámuel és I. András, míg IV. Istvánt egyik visszatérési kísérlete alkalmával saját hívei ölték meg. A trónviszályok gyakoriságához képest a királygyilkosságok száma tehát meglepően alacsony, s ez alighanem annak a szinte vallásos tisztelemek tudható be, amely a pogány kor örökségeként övezte az Árpádokat.

Salamon király és Géza herceg viszálya. A trónuson ülő király előtt a viszályt keltő Vid ispán. A háttérben Géza herceg a görög császár levelét veszi át

Salamon király és Géza herceg viszálya. A trónuson ülő király előtt a viszályt keltő Vid ispán. A háttérben Géza herceg a görög császár levelét veszi át

TRINGLI ISTVÁN: KÖZPONTI HATALOM és különkormányzat

A középkori Magyarországon a központi kormányzat mellett több-kevesebb folytonossággal működtek különkormányzatok is. Ezek vezetői az általuk irányított területen a királyi jogok egy részét gyakorolták, ezáltal mintegy közvetlenül jelenítették meg a kormányzati hatalmat. Itt tehát a királyi hatalom nem a szokásos közvetítő szerveken, például a vármegyéken keresztül érvényesült. A különkormányzatok egyik fő formája, a dinasztikus országmegosztás a kora középkorban, az Árpád-korban volt gyakorlatban. A másik, a méltósági különkormányzat ugyan létezett már korábban is, azonban klasszikus formájában az Árpád-kor második felében fejlődött ki és a késő középkorban élte virágkorát.

Imre király engedelmességre kényszeríti lázadó öccsét, Andrást (Than Mór festménye)

A központi hatalom a középkori Magyarországon egyetlen embert jelentett: a királyt. A királyt körülvevő bíróságok jelentős része, valamint az írásbeli feladatokat végző kancellária mind a király nevében fejtette ki tevékenységét. Ahhoz, hogy a különkormányzatok és a központi hatalom viszonyát leírjuk, meg kell tanulnunk a középkor fogalmaival gondolkodni. Szuverenitás, állam, perszonálunió mind az újkor találmányai, a középkorban ezeket nemcsak hogy nem használták, hanem tartalmukat sem ismerték. A különkormányzatnak egyik formája sem magyar sajátosság, mindkettőt ismerték Európa országainak nagy részében. A mindenkori brit trónörökös például mindmáig a walesi herceg címet viseli. A tágabb értelemben vett cseh királyságban, az ún. Vencel-korona országaiban Morvaország saját, a szűkebb értelemben vett Csehországtól eltérő igazgatással rendelkezett egészen az újkorig.

A dinasztikus különkormányzat a dinasztia egyes tagjainak a szokásjog szerint járó uralma, illetve területe. Leggyakoribb formája a dukátus, amikor az uralkodóház hercegei, többnyire a leendő trónörökösök kapták meg a különkormányzati területet. Néha mások is részesedtek ebből, például a királynék. Manapság a dukátust hercegségnek fordítjuk, így azonban a középkorban biztosan nem hívták, hiszen a herceg német szó. Kinnamosztól, egy 12. századi bizánci történetírótól tudjuk, hogy a dukátus élén álló dux nevének jelentése a korabeli Magyarországon uram, illetve úr volt. Innen származik a mai ország szavunk is, mert az úr, azaz a herceg területét uruszágnak nevezték. Az egykori hercegi birtoklás emlékét őrzi például a Veszprém megyei Úrkuta vagy a Fejér megyei Úrhida neve.

A dukátus kezdeteire emlékeztet a Könyves Kálmán alatt összeállított krónikarészlet, amikor I. András és öccse, Béla herceg, a későbbi I. Béla történetét elmeséli. Eszerint 1048-ban „a király és öccse [...] három részre osztották az országot, ebből kettő a királyi fölség, vagyis a hatalmasság tulajdona maradt, a harmadik részt pedig a herceg kapta tulajdonul. Magyarországnak ez az első felosztása hercegei és királyai között viszálykodások és hadakozások magva lett”. Vajon helyesen tudósított-e a krónikás, amikor az ország első felosztásáról beszélt?

A középkori intézmények soha nem születtek meg előzmények nélkül, és sohasem tűntek el nyomtalanul. A szokásjog világában, ahol még a törvényeknek is csak annyi szerep jutott, hogy a szokásjogot kiegészítsék vagy éppen megerősítsék, nem lehetett a dukátust egyszerűen „bevezetni”. Ezt András király különösképpen nem tehette volna meg, hiszen őt nem kis részben a régi rend pogány hívei emelték a trónra, akik elégedetlenek voltak Péter király uralmával. A királyi hatalmat alapjaiban érintő új rendszert nem lehetett Csehországból és Lengyelországból – ahol András és Béla száműzetésük éveit töltötték – importálni.

Ősi rendszer

A dukátust 1048-ban már régóta ismerték a magyarok, és minden bizonnyal a honfoglalás előtt is alkalmazták, még ha forrásaink erről hallgatnak is. A magyar királyság gyökereit jelentő steppei türk berendezkedésben a mindenkori trónörökös kapta meg a csatlakozott népelemek feletti hatalmat, neki kellett e népekkel a csata élén haladni, a szállásterület legveszélyeztetettebb részein a védelmet biztosítani. Az ősi rendszer értelme egészen nyilvánvaló: a leendő uralkodó így tanulhatta meg legjobban a hadakozás és az ország vezetésének mesterségét.

A rendszer megváltozott formában a Kárpát-medencében történt letelepedés után is fennmaradt: valószínűleg Koppány somogyországi uralma is dukátus volt, talán Szent Imre herceg is – aki „az oroszok hercege” címet viselte – hasonló hatalmat mondhatott magáénak. Egy nyugati évkönyv pedig III. Henrik 1042-es hadjárata kapcsán arról tudósított, hogy a német uralkodó István király egyik rokonának (talán a későbbi I. Andrásnak) kilenc várat adott, ami minden bizonnyal a későbbi nyitrai dukátussal azonos. A dukátus tehát abban a formájában, ahogy azt az András és Béla közti osztozkodástól kezdve ismerjük, már története sokadik fázisába lépett.

A dukátus az ország egyharmadára terjedt ki, mégpedig a gyepűkön belüli ország harmadára. A helyenként nagyon széles, a magyarok által meg nem szállt gyepűelvét – a gyepűn túli lakatlan területet – nem kell ideszámítanunk. A dukátus Könyves Kálmánig két területet foglalt magában: Bihar és Nyitrát. Közvetett források alapján feltételezik még egy harmadik terület, a déli határok melletti krassói dukátus létét is, ez azonban igencsak kétséges. Bihar és Nyitra nem egyszerűen a később e néven ismert vármegyét foglalta magában, hanem a Tiszától keletre fekvő, Erdélyig terjedő területeket, illetve a Felvidék nyugati részét. E vidéken az új országot: a kb. 15 vármegyényi területen élők felett ő bíráskodott, ő nevezte ki az ispánokat, az itteni várak vitézei és az itt lakó birtokosok az ő vezénylete alatt harcoltak, joga volt adományozni, egyházakat alapítani. A hercegnek saját udvara volt, önálló külpolitikát folytatott, a dukátus összes királyi jövedelme őt illette meg, s akadt köztük olyan, aki saját pénzt is veretett.

Nem tudjuk, hogy Nyitra és Bihar mikor lett dukátus, mint ahogy azt sem, hogy miért éppen e területeket tették azzá. Kálizok, székelyek, azaz a korabeli csatlakozott népek ugyan laktak a dukátusban is, jelentős részük azonban sohasem élt itt. A legjobban veszélyeztetett határszakasz, az Őrségtől Mosonig elhelyezkedő kapuk környéke sem a hercegek fennhatósága alatt állt. Nem az Anonymusnál szereplő, talányos Ménmarót román vajdaságának vagy Zobor cseh vezér szláv országának szemmel tartása volt a dukátus szerepe. Biharban amúgy is 1293-ban említenek először románokat az oklevelek.

E két dukátust kormányozta Béla, Géza, László és Álmos herceg, valószínűleg Szent László testvére, Lampert is megkapta ezt (Salamon öccsének, Dávidnak a dukátusa viszont kétséges). A dukátuson a hercegek egymás közt is megosztozhattak: míg Géza Nyitrában parancsolt, öccse, László Biharban. Innen irányította a besenyő–úz betörések elleni védelmet, ennek emléke őrződött meg a faliképeken ábrázolt, kun vitézzel vívott harcában. Amikor 1074-ben a mogyoródi ütközetben a két herceg legyőzte Salamon király hadát, a bihari csapatok élén László, a nyitraiakén Géza lovagolt.

A hódítás kiindulópontjai

Szent László 1091-ben Géza ifjabbik fiát, Álmost koronáztatta a frissen meghódított Horvátország királyává. A bizonytalan horvát helyzetben ez bölcsebb megoldásnak tűnt, mint ha maga lépett volna a horvát trónra. László halála után, amikor Géza – eredetileg papnak szánt – idősebbik fia, a Könyves melléknevet viselő Kálmán lett a magyar király, azonnal elvette öccsétől a horvát királyságot, mivel onnan túl könnyen folytathatott ellene irányuló politikát. Álmos herceget a dukátussal kárpótolták. Kálmán 1102-ben horvát királlyá koronáztatta magát, s ettől kezdve a Dalmácia és Horvátország

királya megnevezés a magyar királyi cím része lett. Az összeesküvő Álmostól elvették a dukátust, majd megvakították.

Kálmán a nyitrai–bihari dukátust megszüntette, helyette a tengerparti Horvátországot adta fiának. Ezután e területet kapták meg a hercegek. Az új dukátus jóval kisebb volt, mint az ország harmada. A herceg feladata nemcsak a frissen megszerzett ország védelme volt, hanem a 12. században innen kormányozták a később meghódított boszniai Rámát és a hercegovinai Humot is. Az új dukátus 1190 körül a Dráva–Száva közének nyugati részét, a későbbi Szlavóniát is magába olvasztotta. Ezt a hercegi igazgatás alatt álló területet hívták kezdetben egész Horvátországnak, majd egész Szlavóniának.

1162-ben pár hónapra újraéledt a régi, azaz a nyitrai–bihari dukátus is az ellenkirály, II. László alatt, aki öccsének, a későbbi IV. Istvánnak adta azt. Az új dukátus feladata azonban megváltozott: a 12. században megerősödő magyar hódító törekvések kiindulópontja lett. A mindenkori külpolitikai céloknak megfelelően újabb területeket tettek dukátussá, többségük a szűkebb értelemben vett országhatárokon kívül esett. III. Béla Halicsot rövid időre kisebbik fiának, a későbbi II. Andrásnak adta. András immár magyar királyként felvette a Halics és Lodóméria királya címet, s fiát, Kálmán herceget 1215-ben az oroszok királyává tette. Az orosz fejedelemségekben azonban a magyarok nem tudták tartósan megvetni a lábukat: a tatárjárás után e területek a magyar külpolitika számára elvesztették jelentőségüket.

Erdély először 1226-ban lett dukátus, amikor a későbbi IV. Béla ennek az országrésznek a hercege lett. Fia, a későbbi V. István is itt országolt. Az erdélyi dukátus a déli hódítás előőrséje lett. Béla innen kívánta a kun területeket elfoglalni, innen indultak útjukra a kunok felé a keresztény térítőik. Béla 1233-ban még Erdély hercegeként – elsőként a magyar királyok közül – felvette a Kunország királya címet. Fia, István herceg a rövid ideig tartó stájer hódítás eredményeképp stájer herceg lett (1259–1260). A dinasztikus országmegosztás időben utolsó területe Macsó volt, amelyet 1254-től IV. Béla veje, Rasztiszláv herceg vezetett. II. András és IV. Béla alatt lehetőség szerint mindegyik fontosabb családtagnak – elsősorban természetesen a fiúgyermeknek – adtak egy területet kormányzásra.

A dukátusi méltóság nem volt mindig betöltve. A mindenkori politikai helyzettől függött, hogy az ifjú herceg mikor kapta meg a jussát. A hercegség intézménye ugyan kitűnő lehetőséget kínált arra, hogy a herceg akár fegyverrel is szembeforduljon az uralkodóval, de a királyi hatalom elsőbbségét nem veszélyeztette. A III. Béla korában készült jövedelem-összeírás így írta le Magyarországot és az akkor hozzá tartozó más országok viszonyát: „Magyarország királyának, Bélának az országában ezek a földek vannak: az ország feje, Magyarország, Horvátország, Dalmácia, Ráma.” Béla herceg Andrást, Géza és László Salamont taszította le trónjáról, de az általuk elérendő cél a királyság megszerzése volt, és nem a hercegség elszakítása a királyságtól.

A királyi hatalom – már csak az általa uralt területek nagyságánál fogva is – általában erősebb volt a herceginél. Többnyire a királyi méltóság tekintélye is megkérdőjelezhetetlennek bizonyult. 1203-ban Varasd közelében rövid időn belül harmadszor állt fegyveresen egymással szemben Imre király és András herceg, a későbbi II. András. Az uralkodó ekkor állítólag egyedül, egy szál vesszővel a kezében ment át az ellenséges táborba, így fogta el öccsét, akinek vitézei nem mertek a királyra támadni.

A dukátus intézményének napjai azonban meg voltak számlálva: a 13. század nagy gazdasági-politikai átalakulásai ezt sem hagyták érintetlenül – nem volt többé szükség a természeti gazdálkodás körülményei közt kialakult önálló hercegi udvarokra. V. István alatt a dukátusi tisztség betöltetlen maradt. Kun László alatt már csak árnyéka volt régi önmagának. III. András ugyan anyjának adta kormányzásra a szlavón dukátust, az Árpádok kihalásával azonban gyakorlatilag a dukátus története is véget ért. Károly Róbert a nehezen megszerzett hatalmat senkivel sem akarta megosztani. Egy rövid időre – akárcsak II. László alatt – az Anjouk udvarában még feléledt a dinasztikus

országmegosztás gyakorlata. 1349-ben Nagy Lajos öccse, István herceg az addig ismeretlen Szepes és Sáros hercege, majd Erdély, rövidesen pedig a szlavón dukátus ura lett. Minden bizonnyal a nagy hatalmú anyakirályné, Erzsébet kívánt így gondoskodni kisebbik fiáról. Ez azonban már nem volt más, mint egy önmagát túlélő, funkciótlan intézmény felélesztése. 1360-ban, amikor István herceget kisleánya, János is követte a sírba, végleg megszűnt a dukátus.

Geiger Péter N. János: Béla választ korona és kard közt. 1059. (1842-1844)

Bánok és vajdák

A méltósági különkormányzatok élén nem a dinasztia tagjai, hanem az uralkodó által tetszése időtartamára kinevezett tisztségviselők, a bárók álltak. Feladatuk nem hivatali jellegű volt, ezért célszerűbb méltósági kormányzatról beszélni. Működési területük többször egybeesett az utolsó korszak dinasztikus különkormányzataival. Ilyen esetekben a bánokat és a vajdákat a hercegek nevezték ki.

A báni méltóságot nem a magyar királyok találták ki, hanem örökölték az önálló Horvátországtól, ahol a bán az ország egyik legfontosabb tisztségviselője volt. A szó vagy a német Bann (hatalom), vagy Baján, az egykori avar kagán nevéből származtatható. Ha ez utóbbi helytálló, akkor olyan, személynévből képzett méltóságnévvé van dolgunk, mint amilyen a Caesarból kialakult császár vagy a Nagy Károly nevéből létrejött király szó. A bánok hatalma Könyves Kálmán idejétől kb. 1190-ig Dalmáciára – már amennyit ebből Velence éppen nem tartott elfoglalva – és Horvátországra, azaz a Kapella-hegységtől délre fekvő területre terjedt ki.

III. Béla a horvát–dalmát bán hatásköre alá rendelte a Dráva–Száva közét is. A hercegek, a bánok hatalma ettől kezdve 1357-ig az ún. egész Szlavóniára, azaz Dalmát-, Horvát- és Szlavónországokra terjedt ki. A Szlavónia nevet szűkebb értelemben csak Kőrös, Zágráb és Varasd megyék területére használták. A dalmát–horvát–szlavón bánásgot a Velence elleni hadjárat idején kettéválasztották, ezután külön horvát–dalmát és szlavón báni méltóság létezett egészen 1476-ig, amikor a török veszély miatt Mátyás immáron végérvényesen egyesítette a három ország különkormányzatát. Nem tartozott Szlavóniához, de a 15. században a bánok fennhatósága alatt állt a kicsiny Verőce megye is.

A vajdai hatalom eredetéről jóval kevesebbet tudunk. A szó a szláv vojevoda (hadvezér) átvétele. Az első vajdák az eredetileg Dél-Erdély nagy részét magában foglaló, hatalmas erdélyi Fehér vármegye ispánjai voltak. Hatáskörük a királyság első két évszázadában nem terjedt túl megyéjük határain. A 13. században aztán a hét erdélyi vármegye gyorsan a hatalmuk alá került. Először 1231-ben nevezték őket erdélyi vajdának, majd az erdélyi sószállító út ellenőrzése céljából a félig erdélyi, félig magyarországi Szolnok megye ispánjai is ők lettek. Ez a hatalmas megye csak később bomlott három részre: Külső-, Közép- és Belső-Szolnok megyére.

A vajdák igazi hatalma azonban csupán a megyei területekre terjedt ki. A szászok és a Szászföld felett csak korlátozott katonai fennhatóságuk volt, melyet Károly Róbert ugyan kiterjesztett, de az 1486-ban létrejött ún. Szász Egyetem élén álló szebeni királybíró, későbbi nevén a szász gróf jogköre nem sok lehetőséget biztosított arra, hogy a szász ügyekbe érdemben beleszólhassanak. A Székelyföldön még korlátozottabb volt a vajdák hatalma. Itt a szintén bárónak számító székely ispán parancsolt. 1461-ben egyesítették a két tisztséget, ezután a vajdák – akik egy személyben székely ispánok is voltak – a székelyek előljárói is lettek. A vajdák legtöbbször nem erdélyi, hanem magyarországi birtokosok voltak. A székely ispánok sem a székelyek közül kerültek ki, ráadásul székhelyüket nem a Székelyföldön, hanem Görgény várában tartották.

A 13. században a déli határok mentén, de a határokon kívül sorra szervezték meg az új bánóságokat: a Macsóit, a Szörényit, a Boszniait, az Ozorait, a Sóit, a Kucsóit, a Barancsit. Az élükön álló bánok közül hárman számítottak előkelőnek: a macsó, a szörényi és a néhány évig ténykedő bolgár bánok, akik mindannyian bárók voltak. A legjelentősebbnek a Macsó bánóság számított, mely 1478-ig saját törvényszéket is tartott. Fennhatósága alá tartozott számos magyarországi megye: Valkó, Bodrog, Szerém, Baranya, Bács, időnként Tolna is. Történetüknek a török hódítás vetett véget. Werbőczy István joggal írhatta 1514-ben Hármaskönyvébe: „a Macsó bánóságot a törökök a mi időnkben megszüntették.”

Eredetileg a Szörényi bánóság is – akárcsak a Macsó – az ország határain kívül, nagyjából a mai Olténiában jött létre, a 15. századra azonban területe visszazorult Magyarországra. Zsigmond király alatt a bánóságok funkciója átalakult, ezután a török terjeszkedés feltartóztatása volt az elsődleges feladatuk. A 15. század második felének szreberniki, jajcai, nándorfehérvári bánjai már csak nevükben voltak bánok, valójában katonai parancsnokokként tevékenykedtek. A török terjeszkedéssel szemben jött létre az utolsó jelentősebb méltósági különkormányzat is. Zsigmond hadvezére, Ozorai Pipo építette azzá a temesi ispánságot, amelyhez számos más megye is tartozott. Temesi bánóság azonban a középkorban nem volt, ez az elnevezés a 18. századi Habsburg-berendezkedés találmánya, temesi bánok pedig akkor sem léteztek.

Ország vagy tartomány?

A szlavón bánok és az erdélyi vajdák királyi helytartókként működtek területükön. A tisztségeket egyszerre ketten is viselhették. Az adományozási jogon kívül szinte a teljes hatalmat birtokolták: védtek tartományukat, beszédtek a királyi jövedelmeket, kinevezték

a szlavóniai, illetve erdélyi megyés ispánokat, és ők éltek a királyi birtokokon. A szlavón bánok 1255-től kezdődően egy évszázadon keresztül önálló pénzverést is folytattak. A szlavón megyék ispánjait hol ispánoknak, hol alispánoknak nevezték az oklevelekben, ami tökéletesen megfelelt igazi szerepüknek: valójában a bán alárendeltjei voltak.

Saját familiárisaik közül maguk választották ki helyetteseiket, az alvajdákat, illetve az albánokat. A 15. század végére az albánok kinevezésébe már a szlavón nemesek is beleszólhattak. A bánok és vajdák a nemesek birtok-, fő- és jószágvesztési ügyeiben is ítélezhettek, míg az ország más részein ehhez csak a királyi kúriának volt joga. Mivel Erdélyben és Szlavóniában a megyék és a király közé ékelődött a vajda és a bán joghatósága, a megyék mindkét tartományban jóval gyengébbek voltak, mint máshol. Csak az 1351-es törvény mondta ki a nemesek egy és ugyanazon szabadságát, ami azt jelentette, hogy a szlavón és az erdélyi nemesek egyenjogúak lettek máshol élő társaikkal. A gyakorlatban azonban még ezután is jócskán maradtak különbségek.

A vajdák saját törvényszéküket a 13. század végétől a 15. század harmincas éveikig a Fehér megyei Szentimrén tartották, utána hol Torda, hol Szentimre, majd Torda, Vásárhely, a középkor végén pedig Kolozsvár lett a székhelyük. A szlavón bán törvényszék ezzel szemben az egyes megyékben külön ítélezett. Akárcsak a királyi kúriában, itt sem ítéleztek folyamatosan, hanem a nagyobb ünnepek nyolcadik napján kezdődtek a tárgyalások, ezeket hívták nyolcados törvényszékeknek. A vajdák vezették a szintén bíraskodási célú, többnyire tordai közgyűléseket is. Szlavóniában azonban a bánokon kívül mások is gyakran kaptak erre megbízást. A vajdai vagy bán törvényszéken lehetett új ügyeket kezdeni, de ide fellebbeztek a megyei törvényszékek ítéletei ellen is. A végső fellebbezési fórum a szlavón és az erdélyi nemesek számára is a királyi kúria volt.

A szlavón és erdélyi közgyűlések nem váltak igazi országgyűlésekké, mindig megőrizték bíraskodási jellegüket. A többnyire rákosi székhelyű igazi országgyűlésekre a szlavón és erdélyi nemesek csak

néhány követet küldtek, s a Jagelló-korban a királyi tanácsba nem delegálhattak köznemesi ülnököket.

Szlavónia a 13. századtól kétségtelenül országnak számított, Erdélyt azonban csak a rövid erdélyi dukátus éveiben, különösen István – a későbbi V. István – ifjabb király idején tekintették regnumnak. Ezután az Erdélyország kifejezést a középkorban hivatalosan általában nem használták, helyette többnyire erdélyi részeket mondtak. Nem jött létre önálló szlávón és erdélyi jogrendszer sem. Az évszázados különállás néhány – többnyire perjogi – esetben ugyan sajátos szokásokat hozott létre, ezek azonban a magyar szokásjog egészét alig érintették.

A szlávón fejlődés – különösen a horvát–dalmát és a szlávón báni méltóság 1476-os egyesítése – az újkori különállás, majd az önállóság egyik, de nem egyetlen alapja lett. Itt a középkori ország át tudott alakulni egy olyan, többségében horvát nemzetiségű államalakulattá, amely a horvát nemzetállam alapja lett.

A későbbi erdélyi különállás kialakulásában azonban a középkori vajdaság legfeljebb csak közrejátszott, de önmagában nem alapozta azt meg. Az Erdélyi Fejedelemség területe sohasem esett egybe kizárólag Erdély területével, a Partium pedig mindig jelentős politikai szerepet játszott. A fejedelemség politikai berendezkedése a Szapolyaiak királyságának szerves folytatása volt, a fejedelmek udvartartása nem a vajdai kormányzásból nőtt ki, hanem a keletre szorult magyar udvar hagyományait őrizte: János Zsigmond élete végéig II. János magyar királynak nevezte magát.

Szlavónia címere

A várkonyi jelenet • KORONA ÉS KARD

A középkorban a hatalomnak saját szimbolikája volt. A királyi hatalmat elsősorban a korona jelképezte, a hercegit pedig a kard. Ennek leírását a magyar krónikaszerkesztmény Könyves Kálmán alatt készült részéből ismerjük. A beteg András király bizonyos „konkolyhintők ösztökélésére” próbára akarta tenni öccsét, Bélát. A dukátus és a királyi területek határán, a Tisza jobb partján, Várkonyban, a mai Tiszavárkonyban levő királyi udvarházban fogadta a herceget. Vörös terítőre maga elé koronát tétetett, melléje pedig kardot, ami – mint a krónika mondta – „a hercegséget jelképezte”. Megparancsolta embereinek, hogy ha Béla a koronát választaná, a hercegi karddal nyakazzák le. Béla megérkezésekor a királyi csószók ispánja – akiről ekkor hallunk először – odasúgta Bélának: „Ha kedves az életed, a kardot válaszd!” A király felajánlotta öccsének, hogy válasszon a hercegség és a királyi méltóság között. Béla hallgatott a jó tanácsra és a kardért nyúlt, így megmenekült. A kard híven szimbolizálta a dukátus ősi funkcióját: a hadakozást. A Képes Krónika 14. századi ábrázolásai fenntartották egy másik hercegi jelvényt, a hercegi süveg emlékét is. A hercegeket többnyire ebben ábrázolták.

KLANICZAY GÁBOR: A MAGYAR SZENTEK KULTUSZA A KÖZÉPKORBAN

A magyarországi kereszténység jellegzetes arcképét a kereszténység felvételének „apostol rangú” irányítója, Szent István, az egyházszervezésben kulcsszerepet játszó püspöke, Szent Gellért, a pogány-keleti nosztalgiáknak véget vető lovagkirály, Szent László, a késő középkor jótékonykodó, misztikába hajló keresztény ideálját képviselő királynéok, Szent Erzsébet és Szent Margit s a többi magyar szent köré fonódó egyházi és népi kultusz rajzolta meg. Az ő legendáik, himnuszai, ábrázolásaik, a róluk szóló prédikációk, példázatok, krónikák képviselték a középkori kereszténység változó vallási eszményeit mind a magyar, mind az egyetemes egyház számára – ez teszi őket jelentőssé a történetírói vizsgálódás számára is.

A keresztény mártírok kultuszából a 3–4. században kibontakozó szentkultusz a középkori kereszténység ezer évének központi fontosságú tényezője: ünnepeik betöltötték a naptár minden napját, ereklyék ott voltak a templomok oltára alatt, az ő patronátusuk, az ő közvetítésük segített háborúban és békében, vetéskor, aratáskor vagy természeti csapások idején, fogságban vagy betegségben és mindörökké a túlvilágon. Minthogy a szentek ereklyéi nemcsak a sírjuknál biztosíthatták a szent további jelenlétét és jótéteményeit, hanem szétdarabolva számtalan más helyre is átkerülhettek, a szentek egyúttal a középkori kereszténység etnikumokon, régiókon felülemelkedő egységét, töretlen történeti tradícióját is jól példázták. Ugyanakkor lehetővé tették minden újonnan megtért nép számára, hogy saját képviselőikkel gazdagítsák a keresztény tökéletesség példatárát, és ezáltal a keresztény vallás kultuszformáit jobban a magukénak érezhessék: a szentté avatás a kora középkorban végső soron a helyi egyház püspökének a döntése volt, aki a példászerű életet folytatott szentjelölt sírjánál történt csodák és a népi kultusz (vox populi) kezdetei alapján a szent maradványait felemeltette (elevatio), új sírba, reprezentatív kultushelyre tétette (translatio), előbb-utóbb szép ereklyetartót készíttetett számára, ha még nem létezett, akkor megíratta legendáját, elrendelte ünnepének felvételét a helyi sacramentariumba, liturgikus tiszteletére himnuszokat (officium) készíttetett, s pártfogolta a sírjához teendő zárandoklatokat.

Magyarország

Magyarország a 10. század végi kezdetek nyomán Szent István uralkodása (1000–1038) idején tért át a keresztény hitre; ugyanebben az időszakban jöttek létre a katolikus egyház szervezeti keretei: az első plébániák, püspökségek, kolostorok. A szentkultusz első adatai is ebből az időből valók, s mindenekelőtt kisebb ereklyeadományokra vonatkoznak. A szentkultusz igazi fellendülése azonban Magyarországon az első, 1083-ban rendezett szentté avatásokhoz kapcsolódik, amikor egy csapásra öt saját szenttel gazdagodott a magyar egyház. A László király irányításával és aktív részvételével lefolytatott szentté avatások sorában a legfontosabb I. István, a keresztény államot megalapító első magyar király felemelése volt, hozzá kapcsolódott fia, Imre, valamint a Szent István-kori egyház fontos szervezője, az 1046-os pogánylázadás során mártírhalt Gellért püspök szentté avatása. Valószínűleg ugyanebben az évben került sor a két zobori remete, Zoerard-András és Benedek szentté nyilvánítására is.

E szentté avatások nemcsak egyházi szükségletekhez kapcsolódtak, hanem azokhoz a trónöröklési küzdelmekhez is, amelyek I. András király fiát, Salamont állították szembe I. Béla király fiaival, Gézával és Lászlóval. Miután Salamont 1073-ban elűzték a trónról, előbb I. Géza, majd 1077-től I. László került a trónra. Ugyanakkor Salamon, a törvényes uralkodó, akit apósa, III. Henrik német-római császár is támogatott, továbbra is ellenállni próbált, ezért László börtönbe záratta. Szent István testének felemelését (elevatio corporis) László király feltételezhetően azzal a szándékkal kezdeményezte, hogy saját uralmának nagyobb legitimitást és egyházi támogatást szerezzen.

Az első magyar keresztény uralkodó kultuszának protektoraként László úgy léphetett fel, mint Szent István valódi szellemi örököse, a magyar keresztény királyság második megalapítója. Ugyanezeket a célokat szolgálta a többi szentté avatás is, különösen István fia, Imre, a keresztény eszmeiség, az atyai Intelmek jegyében nevelkedő ifjú herceg, valamint az 1046-os pogánylázadás során mártírrá lett Gellért püspök testének felemelése, mely aláhúzta a magyar király határozott szembeszegülését mindazokkal, akik hajlottak a pogány hithez való visszatérésre. A legendák állítása szerint a szentté avatások VII. Gergely pápa „apostoli levelének elrendelésére” következtek be, legátusának jelenlétében. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a legendák csupán a későbbi eljárásmodot

vetítették vissza, és e szentté avatások – a kora középkori szentkultuszok túlnyomó többségéhez hasonlóan – az uralkodó és a helyi egyház önálló kezdeményezésére történtek.

Elképzelhető, hogy e szentek 1083-as ünnepélyes felemelését megelőzte valamiféle helyi kultusz. Ezt biztonsággal állíthatjuk a két remetéről, akiknek legendája – a középkori magyarországi legendairódalom (hagiográfia) első alkotása, Mór (Maurus) pannonhalmi apát, majd pécsi püspök (†1070 k.) műve – a szentté avatáskor már mintegy húsz éve készen volt. A többi felemelt szent 1083 előtti kultuszáról is említést tesznek legendáik, erre azonban más, ettől független bizonyítékkal nem rendelkezünk, ezért a magyar szentek kultuszáról adott alábbi rövid összefoglalást e két viszonylag kevésbé ismert remete szenttel kezdem.

Zoerard feltehetőleg lengyel földről érkezett Nyitra vidékére, ahol „Fülöp apáttól [...] a szerzetesi ruhát és az András nevet megkapta”, majd remete életre szánta el magát. Csodálatos önsanyargató életvitelét részben Zoerard-András társa, Benedek mesélte el Mór püspöknek (aki később rablótámadás áldozata lett), részben pedig Fülöp apát, akitől Mór megszerezte Zoerard-András fémből készült vezeklőövének egy darabját (amit később, a legenda említése szerint 1064-ben továbbajándékozott I. Géza királynak).

A remetek meghökkentő szigorúságú aszketikus életvitele (kemény böjt, önkínzás) a keleti kereszténységhez, a 6. századi palesztin–szír maroniták legendás apátjához, Zozimaszhoz vezethető vissza, illetve a Szent Romuald nevével fémjelzett 11. század eleji itáliai remetemozgalmak szellemiségével rokonítható. A remete szentek a kora középkorban mindenütt igen népszerűek voltak a kereszténységre áttérés időszakában. A jelek szerint egy még nem teljesen keresztény környezetben a hit e magányos aszkéta bajnokainak a példája tudott a leghatásosabban érvelni a keresztény hit mellett. Legnagyobb 11. századi szentünk, Szent István király legendáiban is több utalás olvasható hittérítő feladatot vállaló remetékre.

Szent István legyőzi a pogány Gyulát (Képes Krónika)

Szent István három fennmaradt legendája közül a legrégebbi, a Nagylegenda (Legenda maior) minden valószínűséggel már a szentté avatás időpontjára elkészült. Ennek szerzőjét nem ismerjük, a történeti kutatás pécsváradi bencés szerzetesnek tartja, de felvetődött a szerző cseh származásának hipotézise is. Ez volt Szent István életének legelső, modellt teremtő összefoglalása, mely nemcsak magyar, hanem európai dimenziókban is alapvetően újat teremtett: első ízben rendelte egy mártírhálállal nem ékeskedő uralkodóhoz a szentség jegyeit.

A kora középkori egyház általában idegenkedett az uralkodók szentté avatásától, s kizárólag a hit védelmében elszenvedett mártírhálált tekintette olyan tényezőnek, amely – a mártír királyt passiójában Krisztushoz hasonlóvá téve – alapot adhatott a szentkultuszra. Sok évszázados fejlődésre, az uralkodók és a keresztény egyház viszonyának sokszoros átalakulására volt szükség, hogy egyre inkább összeegyeztethetőnek találják a király és a szent – gyakran ellentétes – tulajdonságait. Mindezek nyomán Szent István lett az első „hitvalló” király, aki pusztán életszentségével és uralkodói erényeinek az egyház szolgálatába állításával ki tudta érdemelni a szent címet, és Nagylegendája az első legenda, mely az igazságos uralkodó (rex iustus) és a keresztény szent tulajdonságainak ezt a szintézisét megvalósította.

A látomás által királynak jövendölt István, a térítés munkáját elkezdő Géza fejedelem fia, a legenda szerint a keresztény hit ifjú bajnoka: „miles Christi”. Az ifjú keresztény uralkodó Szent Márton és Szent György zászlaja alatt legyőzi az ellene „ördögi” cselszövással támadó pogányokat. Ezután a

legenda hosszú felsorolásban ismerteti a király egyházszervező munkáját, és az őt e munkában segítő szentek csapatát. Nemcsak az 1083-as elevatio-sorozat szentjeit ismerhetjük fel a sorban, hanem több más külföldi és helyi szentet vagy szentjelöltet Szent Adalberttől Szent István feleségéig, Gizelláig, a később ugyancsak szentté avatott – s a legendában „jámorként” aposztrofált – II. Henrik német császár hűgáig.

Egy másik jellegzetes elem az uralkodói funkciók világi (háborúskodó, honvédő, törvényalkotó, uralkodótükr-író) és egyházszervezői (püspökség- és kolostoralapító, zarándokház-építő) megnyilvánulásainak együttes, egymásba illeszkedő tárgyalása. Az „apostol-király” tulajdonságainak bemutatása mellett a Nagylegenda képet ad Szent István vallási erényeiről is: alázatosságáról, a „zarándokok, szűkölködők, szenvedők, özvegyek és árvák”, a „Krisztus szegényei” iránti gondoskodásáról, titkos éjjeli alamizsnaosztó útjairól. Figyelmet érdemlő motívum, hogy István magát és királyságát „fogadalom és felajánlás útján Szűz Mária gyámsága alá helyezte”. Ennek a felajánlásnak később a középkorban, s különösképp az újkorban nagy jelentősége lesz – erre támaszkodik majd többek között a „Regnum Marianum” eszmeköre. A 11. századi Európában úttörő jelentőségű a Mária-kultusz középpontba kerülése. A keresztény Nyugaton még csak ekkortájt kezdett kibontakozni a Mária-kultusz, ezért István legendájának e – feltehetőleg bizánci hatásokra visszavezethető – motívuma felveti azt a kérdést, hogy a Bizánc és Róma között egyensúlyozó magyar egyháznak milyen szerepe volt a Mária-kultusz Nyugat felé közvetítésében.

Az ún. Kislegenda (Legenda minor) – amely nem sokkal a szentté avatások után, a 11. század végén vagy a 12. század első évtizedében készült – irodalmi szempontból veretesebb (Horatius- és Persius-nyomokat mutató) mű, feltételezhetően egy pannonhalmi bencés szerzetes alkotása. A hagiográfia világából szemlélve szokatlanul realiztikus képet kapunk benne Istvánról, az erőskezű uralkodóról. Eleven színekkel festi le a trónra kerülés után a pogány riválisok ellen vívott harcot, majd a keletről betörő besenyők – profetikus látomás segítségével előre tudott – támadásának visszaverését. Kiemeli, hogy Szent István nem hagyta büntetlenül a saját alattvalói körében észlelt engedetlenséget, pártütést sem. Azokat, akik a parancsa és oltalmazó rendelete ellenére bántalmazták az országba érkező vendégeket, párosával akasztatta fel az út mentén, hogy „megrettenjenek a föld lakói”. Azokat pedig, akik merényletet kíséreltek meg ellene, megvakíttatással és kezük levágatásával büntette (e történet valószínűleg arra utal, amikor fia, Imre trónöröklésének biztosítása érdekében István megvakíttatta unokatestvérét, fia lehetséges riválisát, Vazult). A Kislegendában olvashatjuk az első leírást az 1083-as szenttéavatási eljárásokról s az ebből az alkalomból a szentté avatás színhelyén, Székesfehérváron történt számos csodáról.

A két variánst szerkesztette egybe 1100 körül – gondos munkával és számos motívum hozzáadásával – a harmadik legenda szerzője, egy bizonyos Hartvik püspök, akinek kilétéről régóta vitatkozik a magyar történetírás (a legvalószínűbb hipotézis szerint Arduin győri püspökkel azonos, aki 1097-ben Könyves Kálmán király követségét vezette Szicíliába). Hartvik püspök legendakiegészítéseit két csoportba lehet sorolni: egyrészt új hagiográfiai toposzokat iktatott a történetbe, másrészt pedig fontos egyházi és politikai kérdésekre vonatkozó utalásokkal egészítette ki azt.

A második csoportba tartozó interpolációk közül a legfontosabb a Szent Korona és az apostoli kereszt elküldéséről szóló fejezet. Itt II. Szilveszter pápa – angyali látomás hatására – a lengyel Mieszkónak szánt koronát az Istvántól hozzá követségbe érkező Asztrik (Asrik) püspök útján Istvánnak küldi, s ad mellé egy „apostoli keresztet” is, annak jeléül, hogy megbízza őt „egyházaiknak s népeiknek mindkét törvény [utroque jure] alapján történő igazgatásával”. Ez a kiegészítés, mely a 12. század eleji egyház-politikai vitákhoz, az uralkodók „apostoli legációjának” újszerű igényéhez kötődött, jellemző módon kimaradt abból a variánsból, amelyet a Szentszék száz év múlva, III. Ince pápa idején hivatalosan jóváhagyott.

Szent Margit

A másik legfontosabb kiegészítés Hartvik legendájában a szentté avatásról adott részletes leírás. Már említettem a pápai „elrendelés” vitatható kérdését, emellett szólni kell még a szentté avatási ünnepség lefolyásáról részletes képet adó leírás hagiográfiai motívumairól, melyek szoros rokonságban állnak a műfaj nemzetközi sztereotípiáival: a nehezen elmozdítható sírkő, Caritas bakonyosmlyói apáca látomása, miszerint csak a bebörtönzött koronás király, Salamon kiszabadítása után vihetik át a szentet, a koporsóból áradó édes illat s a koporsót betöltő, ki nem fogyó olajszerű folyadék, a sírnál történt csodák, az eltűnt – ellopott –, majd három év múltán csodásan újra megkerült Szent Jobb története.

Szent István mellett a másik igen jelentős szent a magyarországi egyház fontos szervezője és vértanúja: Szent Gellért. A két ránk maradt Gellért-legenda ügyében évszázados vita nyomán sem alakult ki konszenzus a magyar történettudományban. A rövidebb Kislegenda (Legenda minor), mely egy 13. századi kéziratban maradt fenn, a kutatók többsége szerint a 11. század vége felé készült, a Nagylegenda (Legenda maior) pedig egy jóval későbbi, 13–14. századi regényes, anakronisztikus elemek sorával tűzdelt bővítmény. Egy másik, mindezzel szögesen ellentétes álláspont viszont úgy tartja, hogy bár a Nagylegenda szövegében kétségkívül sok a kései betoldás, az túlnyomó részben mégis korai, ma már eredeti állapotában hozzá nem férhető archaikus történet, a Kislegenda pedig csupán az alapszöveg prédikáció céljából készített, feltehetően 13. századi kivonata. (Ez a vita is jól illusztrálja, milyen nehézségekkel néz szembe a történeti kutatás a szentkultusz vizsgálatakor.) Magam az előbbi álláspontot tartom elfogadhatóbbnak, és Szent Gellért bemutatásánál elsősorban a Kislegendára támaszkodom.

A Legenda minor tárgyzerű, kerek leírást ad a velencei származású, zarándokútján Magyarországra vetődött, ottmarasztalt, majd komoly egyházi rangra – csanádi püspökségre – emelt, végül az 1046-os pogánylázadás során mártírhalt szenvedett püspök életéről. Krónikaszerű sallangmentessége kissé emlékeztet Szent István Kislegendájának a hagiográfiától elrugaszkodó tárgyalásmódjára. A legenda képet ad Gellért bakonybéli remetéskedéséről, egyházépítő tevékenységéről, kegyességéről, jótékonyágáról.

A magyar kutatás nagy figyelmet szentel a legenda egyik passzusának, ahol az éjszaka utazó püspök egy malmot hajtó, búzát őrölő szolgáló énekében gyönyörködik (a Nagylegenda ezt látványosan úgy nevezi: „symphonia ungarorum”). A legenda végül beszámol arról, hogyan szegült szembe Szent Gellért István utódjával, a „bitorló” Abával, majd hogyan következett be vértanúhalála a pogánylázadás alatt: Szent István protomártírhoz hasonlóan megkövezték, majd dárdszúrással végeztek vele (csak a 13. századtól dokumentálható az a közismert és a Nagylegendába is felvett történet, amely szerint a szent püspököt kétkerekű szekéren a Gellérthegy szikláiról taszították volna le).

Az 1083-ban felemelt magyar szentek legendáinak sorát Szent István fiának, Szent Imrének feltehetően a 12. század derekán egy ismeretlen klerikus által készített legendája zárja. A legenda életrajzi elemekben igen szegény, a kép, amelyet Imre hercegről fest, inkább a szolgálni kívánt politikai és vallási ideálok jegyében formálódik, s nem sok köze van a történeti valósághoz. Az Imre-legenda egyik verziója a Szent Istvántól kapott „erkölcstanító könyv” kivonatos ismertetésével kezdődik, mintegy azt sugallva, hogy Szent Imrében valóra váltak mindezek az intelmek.

A legenda vezérmotívuma a szüzesség kérdésköre: a valóban gyerek nélkül meghalt Imre a 11–12. század fordulóján a papi nőtlenség (cslibatus) elrendelése nyomán propagandisztikus kérdéssé vált

szüzesség bajnokaként tűnik fel. Ehhez kapcsolódik a jelenet, amikor pannonhalmi látogatásakor a gyermek Imre a szerzetesek – általa megérzett – önmegtartóztatásának foka szerint tesz különbséget köztük azzal, hogy egyenlőtlenül osztja nekik a csókot. Erre vonatkozik az a történet is, miszerint Imre házasságában is megőrizte a szüzességét, amiről halála után a jegyese is tanúságot tett. Ez utóbbi motívum felveti Szent Imre kultuszának kapcsolatát az 1147-ben szentté avatott II. Henrik császárával, aki Imre herceg nagybátyja volt, és szent híreről Magyarországon is tudtak. Az önmegtartóztató „szűzházasság” általánosabb motívumának lehetséges forrásaként meg lehet még említeni a 12. században Közép-Európában is nagyon népszerű Szent Elek-legendát.

Szent Imre halála (Mateóc, Felvidék – Szlovákia)

A magyar szentek

A magyar szentek első csoportjának felemelése nyomán a 12. századot e kultuszok kiteljesedése, meggyökerezése jellemezte. Logikus fejlemény, hogy e szentek sorához csatlakozzon az első öt szentté avatás fő előmozdítója, I. László király. 1192-ben László szentté avatója, III. Béla király hasonló módon támaszkodott az ő lovagias stílusú kultuszára, mint ahogy annak idején László az államalapító Szent Istvánéra.

Szent László legendája, mely feltehetőleg a szentté avatás után nem sokkal készült, jól illeszkedik a magyarországi szentek legendáinak meglehetősen politikaközpontú eszmekörébe. A király szentségét a legenda szerint uralkodói alkalmassága, funkcióinak mintaszerű gyakorlása, az egyház irányításában, védelmezésében és szolgálatában szerzett érdemei indokolják, s ezek leírása, királyról lévén szó, sok krónikaszerű, bár történetileg nem feltétlenül hiteles elemet tartalmaz. Ami az „alkalmasság” kérdését illeti, érdekes indoklást olvashatunk arról, mi jogosította fel Lászlót arra, hogy az idoneitás alapelve jegyében elragadja a hatalmat unokatestvérétől, Salamontól: „Már testileg is méltó volt a koronára”, „tetszetős külseje, s miként az oroszlának, hatalmas lába-keze, óriási a termete”. (Egy későbbi variáns az oroszlán helyett Priamosz királyhoz hasonlítja.) Ez a leírás, akár a legenda több más eleme, jól illik a Lászlót szentté avató III. Bélára is – így nem kizárt az sem, hogy róla mintázták. Szent László erényei – akárcsak Szent Imre tulajdonságai – a legenda szerint tökéletesen megfeleltek az Intelmekben megfogalmazott kívánalmaknak. A 13. század elejének fejlettebb fogalomkészletéről árulkodó passzusokban pedig fellelhetjük az uralkodótükrök Sevillai Izidorra visszavezethető, ám csupán a skolasztika évszázadában érvényre jutó tanácsát: a király „ne arra törekedjen, hogy elől álljon, hanem arra, hogy használjon” (*non praeesse sed prodesse*).

A László-legendá nemcsak a politikai eszmevilág terén gazdagabb a korábbi legendáknál, hanem hagiografikus motívumkincse szempontjából is: László nevét szellemes etimológia értelmezi és beszédes metaforák díszítik (pl. „csillagok közt fényességes csillag”), találunk a legendában éjszakai levitációt; a király hadait csodálatosan tápláló szarvas- és marhanyáját, a temetkezési helyre csodásan magától menő kocsit, és a történet végét – első ízben a magyar legendák sorában – fél tucat csoda leírása egészíti ki. E csodák feltehetőleg Szent László sírjánál történtek a szentté avatás alkalmából. Szent László ereklyéinek csodás hatását nem véletlenül hangsúlyozza a legenda: az ő nagyváradi sírhelye lett a középkori bírások furcsa rítusának, a tüzesvasprózával összekötött istenítéleteknek a színhelye Magyarországon – ezekről az ítéletekről fönn is maradt egy értékes jegyzék a 13. századból.

Szent László kultuszának sajátos eleme, hogy a hozzá kapcsolt legszínesebb legendás történetek nem ebben az egyházi életírásban maradtak meg, hanem a 14. század eleji kéziratokból ismert, több korábbi szöveget egybeötvöző magyar krónikaszerkesztményből (*Gesta Ungarorum*), amelynek egyik

leghosszabb szakasza Szent László uralkodását írja le. Ebben számos politikatörténeti passzus egyezik a 13. század eleji legendával – bizonyítható, hogy e pontokon az utóbbi használta a krónika szövegét. Ugyanakkor találhatunk a krónikában több olyan színes, hagiográfiai jellegű epizódot, amelyek inkább a szentlegendában volna a helye, de onnan furcsamód hiányzik. E kérdésben sok vita folyt már, én úgy tartom, hogy a kérdéses krónikaepizódok a Szent László-legenda születése utáni, 13. századi betoldások. Nem valószínű ugyanis, hogy a legenda szerzője kihagyta volna a krónika szuggesztív csodaleírásait a saját elbeszéléséből, ha ismerte volna őket. Emellett szól az is, hogy e legendás eseményeknél (és csak ott) Lászlót mindig beatus, beatissimus, sanctus jelzőkkel tünteti ki a szöveg – nehezen képzelhető el ez a szentté avatás előtt, vagyis a krónikaszcöveg törzsanyagának születése idején.

A vitatott legendaepizódok közül a kerlési csata, a leányrabló kun legyőzésének története a legfontosabb. A legenda történeti alapját a besenyők (vagyis nem a kunok) 1068 körüli betörése és a hercegek sikeres védharca adta. A több krónikában is megörzött történet különös ötvözet az elrabolt lány lovagias megszabadítójáról, a keresztény és a pogány hős vitézi küzdelméről s a konfliktusban kétértelmű szerepet játszó hajadonról. Ez a jelenetsor lesz a 14–15. században Szent László legnépszerűbb legendaepizódja, amelyet e korban a középkori magyarországi templomok falfestményei egyedülálló gyakorisággal ábrázolnak: eddig 38 freskóciklust tárt fel a művészettörténeti kutatás.

A falfestmények a lovas, illetve gyalogos harcot további epikus dimenziókkal teljesítik ki; az elrabolt lánynak a krónikaszcövegen túlmenő szerepet adnak a harcban: ő az, aki megsebzí egy bárdal a kun vitéz Achilles-inát, sőt, ő vágja el a legyőzött kun nyakát; a harc után pedig a győztes herceg a hajadon ölébe hajtja a fejét, mintegy szerelmi légyottba kezd vele. Izgalmas vita folyt e történetnsor értelmezése körül is: vajon a keleti, samanisztikus mitológia hatásával találkozunk, vagy pedig a nyugatról Magyarországra került udvari-lovagi toposzok kapcsolódtak itt Szent László életéhez? Annyi bizonyos, hogy e történet jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Szent László a 14. században – Szent Györggyel együtt – a lovagság másodvirágzásának legfontosabb vallásos patrónusa legyen Magyarországon.

A 14. századi krónikaszerkesztményben, mely a Nagy Lajos király korában készített Képes Krónika alapjául szolgált, a Szent Lászlóról szóló fejezet további érdekes legendaelemeket, csodákat is magában foglal: László herceg látomását bátyja, Géza angyalkoronázásáról a Salamon király elleni mogyoródi csata előestéjén; a váci egyház alapítási helyét kijelölő, szarvai között égő gyertyákkal megjelenő „csodafiúszarvas” mondáját; valamint László herceg és Salamon király legendás párviadalát, ahol az utóbbit az kényszeríti meghátrálásra, hogy László feje felett egy tüzes kardú angyalt lát. Egy későbbi krónikából, János minorita barát feljegyzéséből ismerjük azt a hadi csodát, melyet Szent László Váradon őrzött fejedelmének tulajdonítottak a „tatórok” 1345-ös támadása idején. Állítólag a díszes ereklyetartó a harcok idején eltűnt a helyéről, ugyanakkor a csatában egy fehér lovon odavágtató félelmetes vitéz, koronával a fején, feje felett pedig magával Szűz Máriával, megfutamította az ellenséget. A csata után újra előkerülő fejedelmén látható izzadságcseppek árulkodtak a csodás eseményről. Mindezek a krónikába betoldott csodás történetek a középkori mirákulumirodalom szép toposzaival gazdagították a legnépszerűbb középkori magyar szent arculatát, akiből egyre inkább a keleti eredetét megtagadni nem kívánó, de a pogányság fel-feltörő kísértését, fenyegetését sikerrel legyőző harcias, keresztény identitás nemzeti szimbóluma lett.

Szent Erzsébet beteget ápol (Kassai szárnyasoltár)

A magyar szentek

Miközben a magyar kereszténységet megalapozó szentek kultusza kiteljesedett, a szentkultusz általános 13. századi átalakulása nálunk is éreztette hatását: Magyarországon is előtérbe kerültek a késő középkori vallási életben egyre jelentősebb szerepet játszó női szentek. A két legjelentősebb, Árpád-házi Szent Erzsébet (1204–1231) és Árpád-házi Szent Margit (1242–1270) felidézésével mutatom be, hogyan illeszkedtek ezek az új kultuszok a késő középkor koldulórendek által meghatározott vallási kultúrájába.

Az a tény, hogy II. András király lánya – IV. Lajos türingiai birodalmi gróf felesége – lett a középkori Európa legnépszerűbb magyar szentje, sőt, a késő középkori szentkultuszok egyik főszereplője, sok tényező egybeesésével magyarázható. Sokat számított már az is, hogy életének és kultuszának magyar, türingiai és esseni színtere nyomán több dinasztia, több tartomány és ország, több egyházi rend a sajátjának tekintette, s így hamar régiók feletti, univerzálisan tisztelt szent lett belőle. Szent Erzsébettel a vallási tökéletesség egy új modellje jutott diadalra: immár nemcsak az örök tisztaságot fogadó szűz apácát lehetett szentté nyilvánítani, hanem olyan világi személyt is, aki özvegykori kegyessége, áldozatvállalása előtt szerető feleségként és családanyaként élte életét.

Erzsébet jótékony cselekedetekkel betöltött és az udvari fényűzést elutasító élete a koldulórendek morális üzenetének sikerét hirdette (ezért tették meg őt a ferences „harmadrend” első szimbólumának), királyi származása drámai hangsúlyt adott azoknak a megnyilvánulásoknak, amelyekkel kifejezésre juttatta „önkéntes szegénységét”. Kultuszának kiemelkedő sikerét tanúsítja, hogy IX. Gergely pápa avatta ünnepélyesen szentté 1235-ben Perugiában, II. Frigyes császár személyes részvételével tüntette ki a szent maradványainak felemelését 1236-ban Marburgban, s a következőkben nemcsak királyi, hercegi és grófi dinasztiák, valamint a ferences, a domonkos rend és a Német Lovagrend versengett kultuszának patronátusában, hanem Közép-Európában, Franciaországban, Itáliában és Hispániában hercegnők sora próbálta példáját követni. Ő lesz a női szentség legbefolyásosabb késő középkori mintája.

Szent Erzsébet életének páratlanul gazdag hagiográfiai forrásai közül a legrégebb a Marburgi Konrád által készített rövid életrész (Summa Vitae), amelyben a keménykezű gyóntató sajátos nézőpontja jut kifejezésre. A fiatal és kegyes lelkiületű feleséget lelkiismeret-furdalás gyötri szüzessége elvesztése miatt, eközben fokozatosan kifejleszti a vallási tökéletesség különböző jegyeit: segíti az éhezőket, betegeket, majd életének újabb szakaszában, özvegysege idején teljes engedelmességet fogad gyóntatójának, lemond a világi életről és minden gazdagságáról, kórházat alapít, ahol önpusztító heroizmussal ápolja a betegeket.

Ezt a képet egészítette ki a Négy szolgálólány elbeszélése (Dicta quattuor ancillarum), Szent Erzsébet legszebb életrésze, amelyet az 1232–1235 között lefolytatott szenttéavatási per tanúvallomása alapján állítottak össze. Megkapóan életközeli képet kapunk benne Erzsébet gyermekkorának, házasesetének, özvegységének és végül marburgi kórházi tevékenységének vallásos megnyilvánulásairól. Csupán Assisi Szent Ferenc legendái vetekedhetnek e korban azzal az emberi melegséggel, azzal a nemes egyszerűséggel, azzal a morális meggyőző erővel, amely Szent Erzsébet e legendájából sugárzik.

Mindez azonban csak a kezdet volt a Szent Erzsébetet dicsőítő legendairóladalomban. A 13. században szinte évtizedenként készült róla újabb mives legenda. Caesarius von Heisterbach, Vincent de Beauvais, Tommaso da Celano, Rutebeuf, Jacobus de Voragine, Dietrich von Apolda újabb és újabb történetekkel színezte a magyar királylány nemes egyszerűségű történetét. Így kapcsolódott hozzá – feltehetőleg egy toszkán legenda invenciójaként – a híres rózsacsoda (misperint amikor apja rajtakapta a szegényeknek kötényében ételt vivő királylányt, aki „kegyesen” azt hazudta, rózsát visz csak, az étel valóban rózsává változott), vagy a „leprosustörténet” (a házastársi ágyba fektetett leprás

beteg a számon kérő férj előtt szenvedő Krisztussá változott). A 14. században látomásokat is tulajdonítottak Szent Erzsébetnek, „a magyar király lányának” (Revelationes beatae Elisabeth filiae regis Ungariae). De a díszítéseknél mindvégig erősebb maradt a történet eredeti magva: a rangról, gazdagságról, kényelemről lemondott, betegápolóvá lett melegszívű királylány valóra vált meséje.

Szent László megpihen a kunnal folytatott párviadala után. Magyar Anjou Legendárium

Erzsébet példájának első követői rokonai közül kerültek ki: nagynénje, Sziláziai Szent Hedvig (+1243), unokatestvére, Csehországi Szent Ágnes (+1282). A magyar történelemben pedig unokahúga, Árpád-házi Szent Margit játszotta a legjelentősebb szerepet. IV. Béla király (1235–1270) a tatárjárás idején (1241) ajánlotta fel születendő lányát vallási életpályára az ország felszabadulása esetén.

Az apácaként nevelkedő Margit a veszprémi Szent Katalin-kolostorban, majd Buda mellett, a Nyulak szigetén egy számára épített dominikánus kolostorban élte le az életét. Miközben Erzsébet példáját igyekezett követni, kegyessége sok szempontból szigorúbb volt nagynénjénél. Életének legnagyobb konfliktusa az lehetett, amikor gyóntatója, Marcellus segítségével makacsul ellenállt apja azon szándékainak, hogy őt a kolostorból kihozva előnyös politikai-dinasztikus házasságra vegye rá: ez a fajta önrendelkezés valódi lázadás volt a kor szokásai ellen, és a domonkos rend feltehetőleg emiatt el is vesztette egy időre a királyi udvar kegyeit.

A szent életű királylány tekintélye azonban egyre nőtt: 1265-ben az ő jelenlétében, a Margitszigeten kötött békét az egymással háborúzó IV. Béla és fia, V. István, az „ifjabb király”. Margit 1270-ben bekövetkezett halála után hamar megszületett a döntés: ő legyen az új családi szent. A 13. századtól kezdve a szentté avatás már csak pápai döntés nyomán, szenttéavatási per lefolytatásával volt lehetséges. Szent Margit volt az első, akinél ilyen vizsgálódásra sor került Magyarországon.

Az első – magyar egyházi vezetők által irányított – vizsgálat közben készült Szent Margit legrégebb életírása (Legenda vetus), amelyet a kutatók többsége gyóntatójának, a magyarországi domonkos rendtartomány prior provinciálisának, Marcellusnak tulajdonít. A legenda a magyar dinasztikus hagiográfiai tradíció és az új koldulórendi vallásosság érdekes szintézise. Ami az utóbbit illeti, képet kapunk arról, hogy Margit kisgyermekkorától kezdve küzdött a királyi származással járó öltözködési, étkezési luxus ellen. Szándékosan bepiszkította a szülei által adományozott ruhákat, ciliciumot és sündisznó bőrből készített vezeklővet hordott, nem mosakodott, hogy férgek kínozzák a testét, önként vállalkozott a legmegalázóbb munkákra.

Másfelől őt is jellemezte a 13. századi női szentek végletes és érzelemmenteli Krisztus-központú devóciója, az oltáriszentség imádata, a nagybajt különlegesen szigorú betartása, Krisztus szenvedéseinek az önkínzásig menő követése, átvállalása. A dinasztikus vallásosságról is szép példát ad a legenda: azt állítja, hogy Margit a dinasztikus ősök (István, Imre, László és Erzsébet) legendáiból megismert erényekből merítette saját kegyességének különböző alkotóelemeit. A legenda minden bizonnyal már 1274 körül kész volt, és függeléként tartalmazta a Margit sírjánál történt csodáknak az első vizsgálatban összegyűjtött leírásait is.

Az első legenda s az ott összegzett első csodajegyzék elküldése, valamint további kérelmek nyomán sor került a módszeres szenttéavatási vizsgálat elrendelésére. 1276. júniustól szeptemberig az V. Ince pápa által kiküldött két legátus, Uberto Bianchi és de la Corre 110 tanút hallgatott ki Budán, illetve Margit kolostorában. A jegyzőkönyv a legbecselesebb történeti forrásaink közé tartozik, egyedülálló részletességgel tudósít a 13. századi magyarok vallásfelfogásáról. Harminchét apáca számol be a margitszigeti kolostori élet eseményeiről, mindennapjairól, és megszólalnak az apácákat felügyelő

domonkos barátok – köztük Marcellus –, valamint a Margit sírjához csodát várva elzarándokló laikusok is.

A szenttéavatási eljárás azonban az imponáló kultuszkezdemények ellenére elakadt, és végül csak 1942-ben került sor Margit szentté avatására. Szent Margit hírneve mégsem korlátozódott a magyar királyi udvarra (mely a 14–15. században meg-megújuló kísérletet tett az ügy újrafelvételére) vagy a margitszigeti apácakolostorra (ahol a késő középkorban megszületett a *Llegenda vetus* és a szenttéavatási per anyagát egybeolvasztó magyar Margit-legenda, középkori irodalmunk egyik gyöngyszeme, mely Ráskai Lea 16. századi másolatában maradt fenn). A domonkos rend a hivatalos szentté avatás nélkül is Európa-szerte népszerűvé tette a magyar királylány alakját.

Amikor 1334 után Avignonban megpróbálták egybegyűjteni a domonkos szentek és boldogok legendáit, és Szent Margit legrégebb legendája nem volt kéznél, Garin de Gy l'Evêque új legendát készített róla a szenttéavatási per iratai alapján, a kor vallásosságának megfelelően még nagyobb hangsúlyt helyezve a misztikus elragadtatással járó csodás megnyilvánulásokra. E legenda rövid változata (*Legenda minor*) került be az *Acta Sanctorumba*, a hosszabbról pedig (*Legenda maior*) – amelyet Nápolyi legendának neveztek egy nápolyi kézírata alapján – a közelmúltig úgy tartották, hogy a rövidebbnek a bővítése, irodalmias kiszínezése. Gondosabb filológiai egybevetés azonban a közelmúltban egyértelműen bizonyította, hogy a *Legenda maior* az eredeti, és a *Legenda minor* – amit addig Garinus eredeti munkájának tartottak – annak rövidített-kivonatolt változata.

Az itáliai Margit-kultusz egy további érdekes motívuma az a legenda, miszerint Szent Margit – Assisi Szent Ferenchez hasonlóan – abban a kegyben részesült volna, hogy egy misztikus ekstázis alkalmából megjelentek a testén Krisztus szent sebei. Margit stigmatizációjának a magyarországi forrásokban teljesen ismeretlen emlékét számos 14–15. századi ikonográfiai emlék is őrzi Itáliában. Maga a stigmatizáció jelensége egyébként nem volt ismeretlen a magyar vallási életben: megtalálhatjuk például egy Margittal is kapcsolatba hozott domonkos apáca, Magyarországi Boldog Ilona (†1240) feltehetőleg 14. századi legendájában.

Szent Erzsébet a marburgi székesegyház üvegablakán

A szentkultuszok virágkora

Az Anjouk 14. századi magyarországi uralma idejét tekinthetjük e szentkultuszok virágkorának. Az idegenből hazánkba érkezett Anjou-dinasztia – francia és itáliai mintákat követve – a meglévő kultuszok felkarolásával, rendszerezésével s a hozzájuk kapcsolódó látványos képzőművészeti mecénatúrával próbált népszerűséget szerezni. Az Anjouk az Árpád-ház öröklődő szentségét (*beata stirps*) hangsúlyozták, amit összekapcsoltak saját családi szentjük, Anjou Lajos toulouse-i püspök tiszteletével. A magyar dinasztikus szentkultuszt foglalta új rendszerbe a három magyar szent király ettől a kortól terjedő együttes tisztelete (István, a vén bölcs, László, a vitéz harcos és Imre, a szűzies ifjú hármasa), amit a királyi udvar becses liturgikus tárgyak adományozásával mozdított elő.

A szentlegendák új, rendszerezett keretbe kerültek a 14. században, amikor a domonkos Jacobus de Voragine 13. századi Arany legendáját, a leghíresebb középkori legendagyűjteményt minden országban, így nálunk is a nemzeti szentek legendáit egybegyűjtő kompendiummal egészítették ki. A legendákat is sűrűn használó koldulórendi prédikáció igen fontos szerepet játszott e kiegészítések megszületésében, a legnagyobb „megrendelő” azonban e korban is a királyi udvar maradt. Így jöhetett létre az Anjouk környezetében a csak képeket tartalmazó, témaválasztásában az Arany legendát követő Magyar Anjou Legendárium, amelyben – az általánosan tisztelt középkori szentek

sorába illesztve – hosszú képsorok foglalják össze több magyar szent legendáját (Szent Lászlóét, Szent Imrét, Szent Gellértét), és feltételezhetjük, hogy megvolt benne Szent István és Szent Erzsébet legendája is.

Nem hiányoztak a szentek ábrázolásai a néhány évtizeddel később Nagy Lajos király számára készült Képes Krónikából sem, amelyben újabb csodatörténetek egészítik ki Szent László, a legnépszerűbb 14. századi magyar szent legendáját. Szent László nemcsak a templomok falképein, a krónikák miniatúráin, a szószékekről mondott prédikációkban jelent meg, hanem majdhogynem életre kelt a neki állított szobrokban: a nagyvárad székesegyház előtt külön lovasszobor hirdette emlékét. Ugyanitt, néhány méterrel távolabb három egymás mellett álló gyalogszobor is hirdette a magyar szentkirályoknak, a város, sőt az ország védelmezőinek a dicsőségét. A dinasztikus szentek nemzeti szimbólummá válását jelzi, hogy az Anjouk idején Szent László képe került rá a magyar aranyforintokra, és ugyanerre enged következtetni az is, hogy 1401-ben, amikor a bárók Luxemburgi Zsigmond ellen szövetkeztek, Szent László fejére [?] tették le az esküt.

Szent István és Szent László

A legfontosabb dinasztikus szenteké mellett még számos kisebb szentkultusz formálódott Magyarországon a középkorban, amelyekre itt terjedelmi okokból nem térhettem ki. Remete Szent Pál ereklyéjének 1083-as megszerzése nyomán a budaszentlőrinci pálos kolostor lett e népszerű kultusz középpontja, zarándokhelye. Ugyancsak egy ereklye behozatala teremtett alapot Luxemburgi Zsigmond névpatrónusa, a kora középkori burgund uralkodó, Szent Zsigmond budai tiszteletére. Pannóniai származása miatt Szent Mártont is egyre gyakrabban emlegették a magyar nemzeti szentek csoportjában.

Külön ki kell emelni a koldulórendek erőfeszítéseit a szentkultuszok terén. A magyarországi domonkosok Árpád-házi Szent Margit egész középkoron át népszerűsített kultusza mellett boldogként tisztelték a magyarországi rendtartomány megalapítóját, Magyarországi Pált, továbbá a tatárjárás során a pesti kolostorban mártírhálalt halt Bánffy Buzádot és társait, Ilonát, a már említett stigmatizált veszprémi apácát, valamint Csák Móricot (†1336), a neves család sarját, aki Szent Elek módjára lemondott házasságáról és belépett a domonkos rendbe.

A magyarországi ferencesek több kisebb kultuszkezdemény után csak a 15. században értek el eredményt e téren. Ekkor azonban az ő nevükhöz fűződött a legjelentősebb szenttéavatási eljárás, az obszerváns ferencesek vezéregyénisége, a nándorfehérvári csata után, 1457-ben Újlakon meghalt Kapisztrán János sírjánál történt sok száz csoda összegyűjtése.

A 15. században egyre nagyobb tömegben fordították le e legendákat magyarra. Ráskai Lea átírásában maradt fenn a Margit-legenda, s ő másolta le Szent Domonkos legendájának magyar változatát is. A Szent Ferenc élettörténetéről készített magyar verzió (Jókai Kódex) egyike a legrégebb magyar nyelvű legendáinknak. A 16. század elejére már sok száz fordítás készült el, újabb és újabb legenda-összeállítások láttak napvilágot. Ezekkel a fordításokkal jutott igazán diadalra a középkor legvégén a magyar szentek kultusza.

Homonnai Sarolta: Csilalgek közül támadt új csillag • Szent László

I. László király egyike volt legsikeresebb uralkodóinknak. Hősiességét már királlyá kiáltásakor országszerte ismerték: még herceg volt, amikor életét kockáztatva kimentett egy magyar leányt a rabló kun kezéből. Katonai erényeit koronás főként is gyarapította, az utókor igazi lovagkirályként emlékezik rá. Egy Magyarországra érkezett francia szerzetes egyenesen a legelegánsabb királynak

nevezte, de vallásos buzgalmáról is híres. Ki volt László? Sikeres hadvezér, szigorú törvényalkotó, okos és türelmes diplomata, szorgos egyházgyarapító – a második magyar szent király.

Szent István országlása óta eltelt évtizedekben állandó külpolitikai támadások, belviszályok, trónharcok sorozata és a régi rend híveinek, valamint az új kárvallottjainak lázongásai taszították tartós válságba Magyarországot. A trónharcokban érdekelt felek olykor az örökös német fenyegetettséget, máskor a belvillongásokat igyekeztek kihasználni céljaik eléréséhez.

E „lázás” periódus vége felé lépett a magyar politika színpadára I. Béla király és Richeza lengyel hercegnő fia, László. 1064-től kezdve testvérével, Gézával közösen intézték a hercegség (dukátus) ügyeit, László feltehetőleg a bihari részt irányította. Jeles tulajdonságai egyike, hadvezéri képessége és bátorsága először 1068-ban mutatkozott meg, amikor is Kerlésnél Salamon királlyal és Géza herceggel közösen részt vett a betörő besenyők és úzok szétverésében. 1071-ben, a Szerémséget feldúló besenyők elleni megtorláskor ismét ott volt az egyesített királyi és hercegi seregben. A következő évi bizánci hadjáratban azonban már felszínre tört a válságperiódus egyik jellegzetessége, a hatalomért és a trónért folytatott harc: Géza – és oldalán László is – szembekerült Salamonnal, a törvényes uralkodóval. A végső összecsapásban, az 1074-es mogyoródi ütközetben a hercegek győztek, s ennek következtében jutott a királyi trónra I. Géza. Uralkodása alatt László viselte a hercegi címet és irányította az azzal járó országrészt, s a bihari terület kormányzásába talán testvérét, Lampertet is bevonta. I. Béla fiai igyekeztek „kifüstölni” Salamont mosoni és pozsonyi fészkből – ám hasztalanul próbálkoztak. Salamon lemondatása törvényes királyi jogairól égető gondot okozott még László trónra kerülésekor is, sőt uralkodásának első felét sok tekintetben meghatározó probléma maradt.

László, hercegsége idején, még tevőleges részese volt a Szent István halálától mélyülő válság egyik okozójának, a hatalomért folyó versengésnek, de uralkodóként „kiragyogva [...] Magyarországot királyainak fényes nemzetségéből” kivezette az országot ebből a hullámvölgyből.

László 1077 tavaszán foglalta el Magyarország trónját, mivel „Hungária nemeseinek teljes sokasága [...] általános egyetértésben, egyhangúlag és közös akarattal megválasztotta őt az ország kormányzására”. Elsődleges feladatai közé tartozott a Salamonnal való egyezség megkötése. Megoldási koncepcióit e téren mindig a investitúraharc által meghatározott nemzetközi helyzethez igazította. Mivel a Salamont támogató IV. Henrik császár oldalára természetesen nem állhatott, Rudolf német ellenkirályhoz csatlakozott, s szövetségük megpecsételéseként 1079-ben feleségül vette annak leányát, Adelheidot. Rudolfal kölcsönösen legitim uralkodónak ismerték el egymást. Az ellenkirállyal való szövetség értelemszerűen VII. Gergely pápa táborához kötötte a magyar királyt. A pápa ekkor már szintén törvényes uralkodónak ismerte el Lászlót, mert 1079-ben írott levelében – a korábban (1077) általa is használt „választott” jelző elhagyásával – „Lászlónak, a magyarok királyának” küldte üdvözlését. Ezek a momentumok, de főként a pápai címzés arra utalnak, hogy Lászlót már valószínűleg trónra kerülésekor megkoronázták, annak ellenére, hogy Magyarország törvényes uralkodójának koronája Salamon birtokában volt. László fejére feltehetőleg az a korona kerülhetett, amelyet testvére, a néhai I. Géza kapott VII. Dukasz Mihály bizánci császártól, s mely a később kialakult Szent Korona alsó része lett.

László tehát már megkoronázott uralkodó volt, ám trónfoglalása mégsem lehetett teljes mértékben törvényes, mert Salamonnal továbbra sem sikerült békét kötnie és megegyezésre jutnia. Az ilyen irányú próbálkozások uralkodásának kezdete óta folytak és az investitúraharcban szemben álló két nagy ellenfél pozícióváltozásainak függvényében alakultak. Amikor IV. Henriket túlságosan lekötötte a VII. Gergellyel folytatott küzdelem és birodalmának belharcai, s ennek következtében nem tudta

magyar pártfogoltját támogatni, akkor László fegyveres úton próbálta Salamont megegyezésre bírni. Ha a magyar király számára alakult kedvezőtlenül a külpolitikai helyzet, akkor a békés meggyőzés, a tárgyalások közéjébe folyamodott. A két, megegyezést kicsikaró módszer váltogatása után 1081-ben Salamon végre belátta: IV Henriket olyannyira lefoglalják birodalma harcai, hogy a magyar trón ügyét mellékes problémának tekinti. Ennek következtében Salamon királyi ellátás fejében lemondott uralkodói címéről. Elképzelhető, hogy ekkor Lászlót a legitim király koronájával is megkoronázták. Úgy tűnik tehát, hogy megtörtént a törvényes hatalomátvétel.

Csak hogy László még így sem találta jogi szempontból kellően biztosítottak hatalmát. Gondoljunk csak bele: származása többszörösen megkérdőjelezte törvényes országglását. Egyrészt a Szent István által elűzött Vazul-ág leszármazottja volt, másrészt apja, I. Béla erőszakkal ragadta el a hatalmat Salamontól, akivel ráadásul László király is hasonló konfliktusba került. Ekkora árnyék elosztatásához különös, magyar királyainknál addig nem alkalmazott legitimáló aktust hívott segítségül 1083-ban: „azon gondolkodott, hogy minden erejével Istennek tetszőt cselekedjen [...] hogy a szentek testét [...] ne engedje tovább a porban feküdni. [...] felemelte a szent testeket: mármint Boldog István királyét [...]; fiáét Szent Imrét [...]; továbbá Szent Gellért vértanú, Boldog András és Benedek testét.” László ezen lépésétől nem lehet elvitatni a vallásos indíttatást, de politikai célzatossága – s e szemszögből különösen I. István szentté avatása – talán dominánsabb. A magyar király felismerte a dinasztikus szentkultusz törvényesítő erejét, vagyis az alkalmassága (idoneitása) alapján trónra került uralkodó a szakrális legitimitáció eszközével szilárdította meg hatalmát. A szentté avatások növelték az Árpádok nemzetközi tekintélyét is, és kifejezték, hogy Magyarország nem tért le a keresztény Szent István-útról.

A megkötött egyezés ellenére lázongó és ezért börtönbe vetett Salamon, aki István király szentté avatásakor kegyelmet kapott, továbbra sem nyugodott bele helyzetébe: 1085-ben besenyőkkel tört be Magyarországra. László csak Salamon halála (1087) után lehetett teljesen nyugodt hatalmának törvényessége felől. Ezután kihátrálhatott a pápát támogatók köréből, s 1088-tól kezdve semleges félként szemlélte az investitúraharcban szembenálló két hatalom küzdelmét.

Bármennyire is lekötötték azonban a Salamonnal kapcsolatos nehézségek, ezek megoldásával párhuzamosan nem feledkezhetett meg másik, legalább ennyire fontos feladatáról: fel kellett tartóztatnia a már az uralkodását megelőzően is jelen lévő s immár a végső stádiuma felé rohanó anarchiát, meg kellett szilárdítania a belső rendet és működőképessé kellett tennie az államot.

Szent István után László a második nagy törvényhozó királyunk, aki „kellően szigorú törvényeket alkotott”. Három törvénykönyve maradt az utókorra, keletkezési sorrendjük éppen számozásukkal ellentétes. Ezek a rendelkezések minimum négy törvénykezési ciklust ölelnek fel. A legkorábbi törvénykönyv keletkezésével kapcsolatosan olyan nézet is felmerült, mely szerint az már László uralkodása előtt elkészülhetett. Ebben és a II. számúban is központi kérdés – a magántulajdon védelme érdekében – a lopások igen szigorú, halálbüntetéssel való féken tartása és a vándormozgalmak megakadályozása. Az intézkedések jól tükrözik a kor magyar társadalmának „vergődését”. A még szabad elemek a lesüllyesztés elől, az alávetettek pedig addigi helyzetükből próbáltak menekülni, és kóborlásaik során csak sorozatos lopásokkal tudták alapvető szükségleteiket kielégíteni. A „vérrel írott” törvények az új társadalmi rendet elfogadni nem tudókkal szemben léptek fel, s úgy tűnik, hatékonyan, mert László utóda, Kálmán király már enyhítette a lopással kapcsolatos intézkedések szigorát.

Jóllehet László szembehelyezkedett a gregoriánus eszméknek az egyházat egyre inkább eluraló törekvéseivel, sokrétű intézkedései tovább erősítették a magyar egyházszerkezetet. Az ő idejében került át a bihari püspökség központja Váradra, László későbbi nyughelyére. Szerepe lehetett a nyitrai

egyházmegye megszervezésében is, melynek létrejötte utóda, Kálmán király nevéhez fűződik. László országglása alatt került át a kalocsai érsekség központja Bácsra. Ebben a lépésében egy dél felé irányuló latinizáló törekvés mutatkozott meg. 1090 és 1095 között új püspökségként létrehozta – pápai jóváhagyás nélkül – a zágrábi egyházmegyét. Az egyház szerzetesi vonalát is támogatta. 1084-ben átvette és megadományozta a szentjobbi bencés monostort, ahol Szent István ereklyéjét őrizték. 1093-ban Bátán alapított új monostort, és neki tulajdonítják Kolozsmonostor létrehozását is.

Az 1092-ben a szabolcsi zsinaton született harmadik törvénykönyve, mely két határozat kivételével egyházi rendelkezéseket tartalmazott, jól mutatja, hogy mennyire nem azonosult VII. Gergely irányvonalával: például a már házasságban élő papokat nem kötelezte a cölibátusra, s az apátok megyés püspökük alá tartozását szorgalmazta. Nemcsak bőséges adományokkal látta el a különböző egyházi intézményeket, hanem szorgalmazta a királyi alapítású monostorok vagyon- és birtokösszeírásait is. Az ő kezdeményezésére született például a pannonhalmi vagy a bakonybéli összeírás.

Lászlónak sikerült megszilárdítania a belső rendet: „az állam, sőt egész Pannónia annyira rendezetten és meggyarapodva virágzott, hogy boldog István ideje óta törvények, szabadság és bőség tekintetében soha még ilyen csodálatosan nem csillogott.” Hatalmas földbirtokai és több forrásból táplálkozó pénzügyi jövedelmei elődeiét messze meghaladó bevételeket biztosítottak számára. Az is hozzájárulhatott a bel- és a külügyek viszonylag zökkenőmentes elrendezéséhez, hogy László uralkodása alatt nem működött a hercegség intézménye, s így nem okozhatott gondot az ország belső megosztottsága.

Ily konszolidált háttérrel nem meglepő, hogy László az 1091-es esztendővel kezdődően szakított a más országok ügyébe be nem avatkozás külpolitikai irányvonalával. Még 1088-ban meghalt Zvonimir horvát király, László testvérének, Ilonának a férje. A horvát uralkodó halálát követő trónharcok teljes anarchiát idéztek elő a szomszédos országban. Ilona kérésére László beavatkozott a horvát belviszályokba, és elfoglalta Horvátországot. Ez súlyosan sértette a pápaság érdekeit, Horvátország ugyanis pápai hűbér volt. László azonban nem volt hajlandó behódolni II. Orbán pápának. Ám a korábbiakban már megcsodált diplomáciai érzékével most is a megegyezés útját próbálta egyengetni. Olyannyira, hogy még a hadjárat megkezdése előtt igyekezett kompenzálni a várható pápai rosszallást: megadományozta a franciaországi Saint Gilles monostorát, mely teljes mentességet élvező (nullius) apátság volt, s így közvetlenül a Szentszék fennhatósága alá tartozott.

László Saint Gilles megadományozásával tulajdonképpen a pápát ajándékozta meg. S amikor már nemcsak vélt, hanem valós rosszallással találkozott, a montecassinói apátot, Oderisiust próbálta bevonni a pápával való egyezkedésbe. Utolsó lépésként pedig 1091-ben Saint Gilles filiájaként Somogyváron bencés monostort alapított „kiengesztelésképpen” a horvátországi foglalásért. Ám László ennél többet nem szándékozott tenni a „béke” érdekében. Hiába jelent meg Teuzo pápai legátus Somogyvár felszentelésekor, László nem volt hajlandó Horvátországról lemondani, de még azt is visszautasította, hogy Somogyvár fennhatóságát kiengedje a kezéből. Ez nyílt szakításhoz vezetett a pápával. László átállt IV. Henrik oldalára, és III. Kelemen ellenpápát ismerte el Róma fejének. Uralkodása hátralévő éveiben visszavert egy kun támadást, beavatkozott a lengyelek belviszályaiba, és hasonló terve volt a csehekkel kapcsolatban is.

Az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb uralkodója, rendezett viszonyokat hagyva maga után, az Úr 1095. évében „szentséggel és kegyelemmel teljesen az angyalok társaságába költözött”. Testét Somogyváron helyezték végső nyugalomba. Alig száz év elteltével, az 1113 után Váradra átvitt földi maradványait sírjából felemelve, „az Úr 1192. évében [...] dicsőségesen szentté avatott”.

(A szövegben szereplő idézetek László király legendájából és a 14. századi krónikakompozícióból származnak.)

Kristó Gyula: Idegenek az Árpád-kori Magyarországon

Szent István király a fiához intézett Intelmeiben az idegenek és jövevények befogadását tanácsolta, s maga élen járt a példaadással is. Így érkeztek első királyunk uralkodásától kezdve papok és lovagok az országba, s nem kevés közülük az előkelők közé is felemelkedett. Mivel a Magyar Királyságban kitüntetett módon bántak a betelepülőkkel, megindult a bevándorlás az akkori keresztény Nyugat minden részéből és minden társadalmi rétegéből. Később a nomád Kelet felé is nyitottságot mutattak uralkodóink. S a jövevények maradandó nyomot hagytak az ország életén, gazdaságán, településhálózatán.

Már régen megdőlt az a feltevés, hogy a honfoglaló magyarok teljesen üres, lakatlan Kárpát-medencébe érkeztek a 9. század végén. Bizonyosra vehető, hogy nagy számban találtak „őslakosokat”, akik természetesen nem ősidőktől fogva laktak itt, hanem csak rövidebb-hosszabb idővel a magyarok bejövetele előtt költöztek ide. Azt is tudjuk, hogy a honfoglaló magyarokkal együtt más etnikumok szintén itt letek otthonra. A kalandozó magyarok a 10. század első öt-hat évtizedében óriási létszámban hozták be Kárpát-medencei szállásterületükre foglyokat Európa szinte minden részéről, ahol zsákmányszerzés céljából megfordultak. Ugyanakkor már a 10. század második felétől kezdve számos szomszédos és távoli nép fiait telepedtek be ide, elsősorban keletről.

Kik az idegenek?

Amikor tehát Szent István trónra lépett, a Kárpát-medencében jelentős számban éltek idegenek, akik különböző nyelvet beszéltek, s az országba kerülésük időpontja és módja is eltérő volt. A továbbiakban amikor az Árpád-kori Magyarországon élő idegenekről beszélünk, nem róluk ejtünk szót, hanem azokról, akik a Szent Istvántól III. Andrásig eltelt 300 év alatt érkeztek ide. Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, nem haszontalan azt megvizsgálunk: vajon az Árpád-korban kit tekintettek idegennek? E kérdés megválaszolása azért is fontos, mert megóv bennünket attól, hogy modern fogalmakat vetítsünk vissza sok száz esztendővel korábbi időszakba.

Kétségtelen, hogy az efféle vizsgálódások során mindenféle aktualizálástól tartózkodni kell, ám a távoli és a mai korok közti analóg helyzetek tanulságainak hasznosításától nem kell eleve elzárkóznunk. Napjaink etnikai kérdésekben tapasztalható bizonytalan megítélései arra figyelmeztetnek, hogy a hivatalos és a nem hivatalos minősítések nem feltétlenül esnek egybe. A ma Erdélyben élő magyarok az állami adminisztráció szempontjából (azaz hivatalosan) román állampolgárok, ugyanakkor a magyar közvélemény meghatározó többsége a magyar nemzettest részének tekinti őket. Ezzel szemben gyakorta halljuk a mai Magyarországon a mindennapi beszédben, hogy az erdélyi magyart románoknak, a felvidéki magyart szlováknak, a vajdasági magyart szerbnek vagy jugónak nevezik, azaz az állami és a nemzeti szempont indokolatlanul – az államhatárainkon túl élő magyarokra nézve bántó módon – keveredik.

Természetesen e modern kori megfigyelés csak annyiban nyújthat támpontot, hogy gyanakvást kelt: vajon indokolt-e a középkorban is a hivatalos és a nem hivatalos megállapítás kettőssége után nyomozni. Egyebekben a jelen kori párhuzam nem alkalmazható. Többek között azért sem, mert Szent István korában még nem létezett nemzet. Vagyis azok, akiket utóbb a nemzet fogalmának megszületése és a nemzeti érzés kialakulása egygyé forrasztott, ekkor még kevésbé vagy egyáltalán nem ébredtek lelki közösségük tudatára, bizonyos értelemben „idegenek” voltak egymás számára. Jellemző példa éppen a 10. század végéről, illetve Szent István korából akad. A magyar nagyfejedelmek, majd királyok idegenből hozták a maguk, valamint trónörökös fiaik számára feleséget.

Géza annak az erdélyi Gyulának a testvérével, Sarolttal (Szent István anyjával) lépett házasságra, akinek nagyapja ugyanúgy a hét magyar törzsfő egyike volt, mint Géza felmenője, Árpád. A házasságkötésük mint két idegen dinasztia közti kapcsolat jött létre. Amikor pedig egy emberöltővel később Szent István hadat vezetett e Gyula, vagyis anyai nagybátyja ellen, a források összezapásukat mint két független ország (regnum) harcát örökítették meg, s István mint győztes hódító kapcsolta monarchiájához a legyőzött Gyula országát. Pedig – amennyire meg tudjuk ítélni – mind István udvarában, mind Gyuláéban a magyar szó járta. Ez a helyzet már felvillantja azt a kora középkori megítélést, hogy az összetartozást az azonos állami keret, az idegenséget pedig a külszázgi illetékesség jelentette. Vagyis a politikai keretek látszanak e tekintetben meghatározónak.

Amikor Szent István király a fiához intézett Intelmeiben arról szól, hogy Imre ne csupán az itt lakókhoz (incole), hanem a külföldiekhez (exteri) is kegyes legyen, akkor maga az uralkodó helyezte az egyik csoportba országá lakóit, a másikba pedig a külföldieket. Az Intelmek egy további helyén Imre övéi (tui) vannak szembeállítva az idegenekkel (alieni). Csattanósan igazolja az imént elmondottakat az Intelmek egy újabb, sokat emlegetett része. Eszerint a vendégek és a jövevények (hospites et adventitii) eltérő nyelveket és szokásokat, más-más mintákat és fegyvereket hoznak be, ami az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket (exteri) a pöffszkedéstől elrettenti. Ezért az egynyelvű, egytörvényű ország gyenge és törékeny.

Egy nyugati lovag: Deodatus gróf

E megfogalmazásból kiderül, hogy a vendégek és a jövevények különböznek a külföldiektől, pedig eredendően maguk is külföldiek voltak. Azzal azonban, hogy ők (esetleg elődeik) beköltöztek az országba, és mintáikat, fegyvereiket átadták az ittenieknek, a magyar király alattvalói lettek, szemben a külföldiekkel, akik nem tartoztak a magyar uralkodó fennhatósága alá. A hatalom csúcsáról nézve ("hivatalosan") tehát már Szent István korában magyar az, aki az ország lakója, a király alávetettje, idegen pedig az, aki más országban él. E nézet kialakulásában frank előképek és a homogenizáló keresztény szemlélet egyaránt szerepet játszottak. Ebben a differenciálatlan, minden alattvalót magában foglaló értelemben szölt törvényében Szent István a saját népéről, illetve a monarchia népéről. A gens Hungarorum, a magyarok népe a 11-12. században a Magyar Királyság valamennyi lakóját magában foglalta, aki itt született és élt, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszélt, milyen szokásoknak és hiedelmeknek hódolt, kiket tekintett őseinek.

A mindennapok valóságában azonban e hivatalos szemlélet nem tagolatlanul, hanem nagyon is árnyaltan érvényesült. A kisebb közösségek országszerte gondosan számon tartották környezetükben azokat, akik idegen származásúak voltak. Az udvari körök pontosan tudták, hogy Péter király velencei (Venetus), éppen úgy, mint Gellért püspök (natione Wenetensis). Szent Imre herceg legendájában feljegyezték, hogy az a Konrád, akin a szent csodát tett, német eredetű (Theotonicus natione). Számon tartották az idegeneket a nép körében is. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevélben említették a Felvidéken a Taszár melletti és az udvadi besenyőket, Szolnok vidékén pedig a cseheket, valamint a varlányokat (ez utóbbiak iráni nyelvűek voltak).

Természetesnek kell venni, hogy a kis közösségek igen érzékenyek voltak az etnikai különbségekre, hiszen a szomszédságukban lakó, más etnikumhoz tartozó emberek más nyelven (is) beszéltek, más szokások, gyakran más hit szerint éltek, azaz máságuk szinte minden életmegnyilvánulásukban élesen megmutatkozott. A hivatalos szemlélet sem tehette meg azt, hogy a máságnak (az idegenségnek) erről a mindennapi gyakorlatban jelentkező értelmezéséről ne vegyen tudomást. Jól mutatja ezt a 11-12. század fordulóján Kálmán király törvényének 77. cikkelye.

Eszerint "senki se merjen a magyarok népében levő [in genere Hungarorum] vagy egyáltalán Magyarországon született [in Hungaria natum] szolgát vagy szolganót, még ha idegen származású [alienigenam] is, Magyarországon kívülre eladni vagy kivinni, kivéve olyan idegen nyelvű [lingue alterius] szolgákat, akiket más vidékekről [ab aliis.. régionibus] hoztak ide".

Ez a kissé bonyolult fogalmazású, de a hivatalos és nem hivatalos minősítés kompromisszumát pontosan tükröző törvényfejezet a szolgák három csoportjáról szól: (1.) a magyar szolgákról, (2.) a magyarországi születésű, de idegenből származó szolgákról, (3.) a külföldről behozott és idegen nyelvű szolgákról. Közülük egyedül a harmadik csoport tagjait volt szabad külföldre vinni. Ők „tranzitárunak” minősültek Magyarországon, hiszen nem magyarországi születésűek s nem magyar nyelvűek voltak, fölöttük tehát a magyar uralkodó nem rendelkezett érdemi joghatósággal. Ezzel szemben tiltották azok exportját, akik a hivatalos szemlélet alapján magyarnak minősültek, azaz a magyar király alattvalóiét. Magyar szolgának azok számítottak, akik Magyarországon születtek, így felettük a király joghatósága teljes körben érvényesült. E törvénycikkelyben tehát rendezőelvé a hivatalos besorolás vált: magyar szolgát, azaz alattvalót az uralkodó nem engedett külföldre vinni, az idegen, tőle független szolga sorsáról viszont nem rendelkezhetett. A 2. és a 3. csoport tagjai között nem a nyelv tekinthető a döntő különbségnek, hiszen mindkét csoportban beszélhették ugyanazt a nyelvet (szlávot vagy törököt), hanem az, hogy mikor került az illető Magyarországra. Az itt született szolga magyarnak számított (idegen származása ellenére is), az ide behozott pedig idegennek.

A magyar szolgák közötti különbségtétel viszont már a nem hivatalos álláspont beszüremkedését jelentette a dekrétumba. Nagy jelentősége ennek ugyan nem volt, hiszen ugyanaz a szabály vonatkozott mindkét csoportra, de a dolognak elvi súlya van. Kálmán király elismerte, hogy a magyar szolgák (vagyis alattvalói) két csoportra oszlanak: a magyarokra és a (magyarországi) nem magyarokra. Őket a származás (és ennek elemeként a nyelv) különbözősége választotta el egymástól. Hogy a nyelvet és a származást a másság megállapításában egyaránt figyelembe vették, Kálmán király egy másik törvénye bizonyítja, amely a zsidók számára tilalmazta bármilyen nyelvű vagy származású (cuiuscunque lingue vel nacionis) szolga adásvételét.

Az eddigiek alapján tehát egyértelműen idegennek a külországiakat tekintették az Árpád-korban, ők viszont éppen azért külországiak, mert nem éltek, nem fordultak meg Magyarországon. Az Árpád-kori latin terminológia a Magyarországon élő idegen származásúakat jövevénynek vagy vendégnek, latinul hospesnek, illetve advenának nevezte. (Az advena végig megőrizte ezt a jelentését, a hospes értelme viszont a korszak végére kitágult: 1231-től kezdve már a telepítés vagy áttelepülés során új helyre került magyart is egyre gyakrabban neveztek hospesnek.) Amikor tehát az Árpád-kori Magyarországon élő idegenekről szólnunk, csakis ezekre a külországi eredetű hospesekre gondolhatunk.

Megerősíti ezt az „idegenek” 13. század közepi értelmezése. Egy akkori krónika szerzője a hospesekkel a szkítiai eredetű magyarokat állítja szembe. A döntő tehát továbbra is a származás: akinek a felmenője az őshazából jött, az magyar, akié külföldről érkezett (mellékes, hogy mikor), az jövevény (azaz „idegen”). Bár a krónikás szerint létszámukat tekintve a magyarok önmagukban elegendők lettek volna Pannónia (azaz a Kárpát-medence) benépesítésére, ám mivel nem akartak a keresztény hitre térni, Géza fejedelem idegen uralkodók segítségét kérte. Így aztán – folytatódott az okfejtés – Géza, Szent István és más királyok idején csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, szaracénok, besenyők, örmények, németek, olaszok, kunok jöttek Magyarországra, akik hosszú ideig tartózkodván az országban, a magyarokkal házasságkötések révén összekeveredtek, s ugyanolyan nemességet és szállásterületeket szereztek itt, mint a magyarok. Bár e külföldi eredetű családok tagjai a 13. század közepén már két vagy akár két és fél évszázada Magyarországon éltek, mégis a jövevényekről (advene) készült listákban tartották őket számon.

István seregeinek egyik vezére: Vecellin lovag

A magyar társadalom ilyen értelemben vett kettéosztását (magyarokra és jövevényekre) a 13. század végén Kézai Simon tette abszolút rendezőelvvé. Számára a tiszta (pura, azaz nem kevert) Magyarország a Szkítiából eredő 108 nemzetségből állt, míg a többiek – írja -, "akik hozzájuk csatlakoztak, fővevények (advene] vagy foglyoktól származnak". Kézai annyira elutasítja a keveredést – krónikás elődjével szemben – a tiszta magyar (fajmagyar), illetve a jövevény magyarországi népeesség között, hogy négy könyvből álló munkájából az első kettő a hunok és magyarok történelmét tartalmazza, míg a harmadik és a negyedik könyv a többiek, a jövevények, az „idegenek” históriáját.

Az Árpád-korban azokat tekintették jövevényeknek ("idegeneknek"), akik – beszéljenek bár magyarul – idegen származásúak voltak. A jövevények tehát attól jövevények, hogy ők, illetve elődeik valamikor bejöttek, beköltöztek Magyarországra. Az alábbiakban a korszak értékítélete szerint csakis a Magyarországon gyökeret eresztő bevándorlókat, azaz a vendégeket, jövevényeket (hospites, advene) vesszük számba idegenként.

A bevándorlások történeti rétegei

A 11. században elszórt, legfeljebb kis közösségekben történt betelepedésekről van tudomásunk. Ezeket illetően olykor több az utólagos vélekedés, mint a sziklaszilárd történeti tény. Ez nem is csoda, hiszen a legtöbb ilyen esetről nem maradt fenn egykorú, megbízható feljegyzés, inkább csak jóval később próbálták az adott helyzetet megmagyarázni. A velencei származású Gellért püspökről az eseményekhez közelebb álló kis legendája azt jegyezte fel, hogy Krisztus sírjához igyekezett a Szentföldre, amikor Pannóniába eljutva Szent István király megtapasztalta erényeit, s őt akarata ellenére visszatartotta, miközben útítársait továbbengedte.

De nem csupán Gellért, hanem Szent István és közvetlen utódai korának püspökei is külszágokból kerültek Magyarországra. Érthető ez, hiszen a frissen kereszténységre tért magyarok nem tudtak azonnal maguk közül püspököket kiállítani. Pécs első püspöke, Bonipert francia (vagy német), Bihar első főpapja, Leodvin lotaringiai származású volt. Hasonló a helyzet a 11. századi alapítású kolostorokkal.

A pannonhalmi apátságot Géza fejedelem Szent Adalbert csehországi (brevnovi) tanítványai számára hozta létre. Az 1091-ben alapított somogyvári monostorban a 13. század elejéig kizárólag francia szerzetesek éltek.

A 10. század végétől kezdve a mindenkor magyar király külszágokból hozott felesége kíséretében papok és lovagok érkeztek az országba. Későbbi krónikás lejegyzés alapján tudjuk, hogy Szent István hitvesével, Gizellával együtt jöttek be az országba Nürnbergből a később Hermánynak nevezett nemzetség elődei. Roppant valószínű, hogy ugyancsak Gizella oldalán került az országba a bajorországi Wasserburgból az a Vecelin, aki nagy érdemeket szerzett 997-ben Koppány legyőzésében. Szent István feleségét oly jelentős számú bajor lovag kísérte Magyarországra, hogy a házasságát közvetlenül követően lezajlott, Koppány elleni harcot a pannonhalmi alapítólevél egyenesen mint a magyarok és a németek közti háborút említi, ahol a magyarok Koppány híveit, a németek pedig István seregét jelentik.

Idegen lovagok királynéktól függetlenül is érkezhettek az országba. Így például a később az arisztokrácia vezető tagjai közé emelkedő Gut-Keledék ősei akkor jöttek Svábföldről Magyarországra, amikor Szent István utóda, az elűzött Péter a német királyhoz futott, és III. Henrik őket adta segítségül a magyar uralkodó számára uralma visszaszerzéséhez. Kétkedéssel fogadhatjuk azonban

azokat a későbbi időkből származó adatokat, amelyek nagyobb létszámú idegen etnikum 11. századi betelepüléséről szólnak. A legjobban ezt a Liège-ből Magyarországra került francia nyelvű vallonok esete mutatja. A 15. században a magyarországi vallonok gyökereik után nyomozva eljutottak Liège-be, s ott azt a felvilágosítást kapták, hogy eleik a 11. század közepén onnan kerültek Magyarországra, ahol a magyar király számos faluban letelepítette őket. Ennek a hírnék a valóságtartalma azonban erősen kétséges. Legalább ilyen – ha nem több – joggal gondolhatunk arra, hogy a nagymértékű vallon beköltözés csak a 12., esetleg a 13. században (annak közepén) történt. Későbbi bevándorlásukra utalhat, hogy az égervölgyi vallonok még a 16. század elején is franciául beszéltek, ami magyar környezetbe 11. században történt beköltözés esetén kevéssé lenne elvárható.

Kisebb számban persze a 11. században is érkezhettek vallonok (vagy olaszok) Magyarországra. Ennek nyomát őrzi Szent László király 1092. évi törvénykönyve, amely olyan latinokról szól, akik a böjt kezdetének időpontjában más gyakorlatot követtek, mint a magyarok. Amennyiben nem alkalmazkodnának a magyarokhoz – rendelkezett a király -, távozzanak, de az itt szerzett pénzt nem vihetik magukkal. Ez utóbbi megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy világiak, valószínűleg kereskedők voltak, akik városias helyeken lakhattak. Igencsak kétséges azonban annak az adatnak a hitele, amely a 12. század közepéről maradt ránk. Eszerint 1047-ben Verdun városa olyan súlyos pusztulást szenvedett, hogy 24 ottani kanonok jött ide, akik között lehetett a fentebb említett Leodvin bihari, majd egri püspök. Főleg a 24-es számot kezelhetjük alapos fenntartással.

Minőségileg új fejezetet jelentett a beköltözésben a 12. század. A 11. századra jellemző egyéni, kis létszámú beköltözések helyett – elsősorban nyugati irányból – tömegesen jöttek az emberek. Ennek számos oka van. A 11. század végén indult el az első kereszties hadjárat, amely a nyugat-európai ember addig szűk horizontját jelentősen kitágította kelet felé. Ugyancsak 1100 tájától figyelhető meg a zarándokutakon a tömeges részvétel. Míg ilyeneken a 10-11. században szinte kizárólag világi és egyházi főemberek vettek részt kisszámú kíséretükkel – amint ezt a velencei Gellért példája mutatja -, a 12. század elejétől kezdve a peregrinusok már a társadalom legszélesebb rétegeiből verbuválódtak, azaz további alkalom adódott Európa keleti részének megismerésére. Végül a Nyugat-Európában kialakuló áru- és pénzviszonyok következtében kereskedőrajok indultak útnak, akik áruikkal messzi tájakra is eljutottak (amint ezt Szent László törvényének idézett cikkelye mutatja).

"Különbéle nemzetségek bejövételének" ábrázolása a Képes Krónikában

A kereszties had résztvevői, a zarándokok, a kereskedők hírért vitték annak, hogy milyen kedvező feltételek várnak a betelepülőkre Magyarországon. A Magyar Királyság kitüntetett módon bánt a korábbi évszázadokban területére – a 10. században döntően keletről, a 11. században kis számban már nyugatról is – érkezett idegenekkel. Nem olvasztotta be őket, hanem tiszteletben tartotta és biztosította korábbi jogaikat, a gyéren lakott országban tágas szállásokhoz, téres ingatlanokhoz juttatta őket, tapasztalataikat mint Szent István Intelmeiben olvashatjuk: mintáikat és fegyvereiket – a maga javára hasznosította. Nem véletlen, hogy megindult Nyugat-Európa különböző részeiről a vándorlás Magyarországra.

Szerencsés esetben az átköltözés pontos körülményei is kideríthetők. Így például tudjuk, hogy a Németalföldön élő Anzelm 1103-ban visszaadta hűbértartását, s az így nyert pénzzel és ingóságokkal, valamint fiaival együtt Magyarországra indult. 1124-ben már sem Anzelm, sem fiai nem éltek – anélkül haltak meg, hogy Magyarországról visszatértek volna. Anzelm és fiai úttörők lehettek a nyugat-európai népek tömeges magyarországi áttelepülésének folyamatában. Viszonylag pontos ismereteink vannak a szerémségi Nagyolaszi alapításáról. Már egy 1150. évi adat mint frank jövevények faluját (villa advenarum Francorum) említi, majd egy 1162-ből fennmaradt adat szerint

neve Franca villa (frank falu) volt, amelyben milánói menekültek laktak. Ezt a tényt tükrözi a település neve. A térségben tehát jelentős frank (olasz) népesség élt, amit az is jelez, hogy a bizánciak a 12. században az egész Szerémséget Frangokhóriónnak, azaz frank vidéknek nevezték, s a Nagyolaszi felett emelkedő hegy, Fruska gora szerb neve is a frankokkal függ össze. Az első, szövegszerűen ismert hospes kiváltságot a Zemplén megyei Olaszi vallon lakói 1201-ben nyerték el. A 12. században is akadhatott néhány ilyen, de ezek nem maradtak ránk. A kiváltságlevelek száma a 13. század folyamán fokozatosan nőtt. A latinoknak (vallonoknak, olaszoknak) kiemelkedő szerepük volt a magyarországi városiasodásban: találkozunk velük a magyarországi városfejlődés olyan élen járó városaiban, mint Székesfehérvár, Esztergom, Óbuda, Zágráb vagy Nagyvárad.

A 12. században száma és jelentősége alapján a legnagyobb bevándorlás a germán ajkú népekhez, a németekhez (szászokhoz, svábokhoz) és a flandriai flamandokhoz kapcsolódik. Ez II. Géza király kezdeményezésére történt. Az uralkodó nagy, többnyire lakatlan vagy gyéren lakott területeket biztosított a beköltözőknek, messzemenően tiszteletben tartotta korábbi jogait, s talán már ő újabbakkal gyarapította azokat (bizonyos feltevések szerint ez lenne a ránk nem maradt Geysaneum). Így kerültek németek – s jóval kisebb számban flamandok – Dél-Erdélybe, Nagyszeben vidékére, amely a legutóbbi időig – tragikus megfogyatkozásukig az erdélyi szászok legjelentősebb települési és kulturális központja volt. Nem véletlen, hogy 1224-ben az itteni szászok az etnikai kiváltságok csúcsát jelentő privilégium birtokába jutottak (Andreanum), és bizonyos területi autonómiát élveztek.

A 12. században szállták meg a német betelepülők Észak-Erdély három tömbjét, Beszterce vidékét, a vele egybeolvadt Királyit és Radnát. Itt is királyi területen történt a letelepítésük, amint ezt szálláshelyük Királyi (jelentése: királyé) neve mutatja. Szintén a 12. században kerültek németek az Abaúj megyei Vizsoly vidékére, amely királynéi tulajdonban volt. Itt később tíz német falu jött létre, melyek élén külön német ispán állt. A tatárjárás előtt nem rendelkezünk megbízható adattal a szepességi szászokra vonatkozóan, de feltételezhető, hogy Abaújból kiindulva jutottak el a németek ide, s az első, Hernád menti szepesi szász telepek már a 12. század vége felé léteztek.

A németek is jelentős szerepet játszottak a magyarországi városfejlődésben. Elég, ha az erdélyi és szepességi szász városokra utalunk, vagy arra, hogy a Szatmár megyében fekvő Németi település (a mai Szatmárnémeti) hospesei 1230-ban II. András királytól kiváltságokat és földet kaptak. Rogerius a tatárjárás korában Pestet nagy német falunak nevezte. Nyelvjárás-történeti adatok segítségével lehetett kideríteni, hogy a németek nyelvterületük egymástól igen távoli pontjairól, azaz nagy területről érkeztek: a Rajna vidékéről, Észak-Tübingiából, Bajorországból, Szászországból és Sziléziából.

A 13. század (főleg annak második, tatárjárás utáni része) újabb módosulást hozott a betelepülést illetően. A legfontosabb változás abban állt, hogy ekkor már nem a király számított a legfontosabb telepítőnek, hanem a nagybirtokosok (egyháziak, de főleg világiak). Ez azzal a következménnyel járt, hogy a nyugatról érkezők nem nagy tömbökben telepedtek le, hanem egy-egy falut alkottak, amelyek idegen etnikai környezetben feküdtek. Ők is élveztek kiváltságokat, de mivel a magánbirtokos kevesebb ilyen adhatott, mint a király, a szórványtelepülések hospesei nem érték el a kivételezettség azon szintjét, amellyel a szebeni vagy a szepesi szászok rendelkeztek. (A 14. századra a szórványtelepülések hospeseinek jogállásába jutottak a jogilag egységesülő jobbágyság hazai eredetű tagjai is.)

A Spanyolországból bevándorolt Simon és Mihály a Képes Krónika „S” iniciáléjában

További változás, hogy az elmaradó neolatin nyelvű népek (vallonok, olaszok) helyett egyre inkább a németekre szűkült a jövevények köre. A 13. század legjelentősebb bevándorlási hullámai kelet és délkelet felől érték az országot. A 13. század első évtizedében bukkannak fel először románok Erdély déli szegélyén, hogy az intenzív és többnyire magánosok által folytatott telepítések eredményeképpen mind újabb területeken jelenjenek meg – a 14. század elején már Biharban, hamarosan pedig az északi Máramarosban is -, és számuk egyre gyarapodjék. Valószínű, hogy létszámuk ekkor még elmaradt a kunoké mögött, akiket viszont IV. Béla telepített le az ország közepén és – mert ezt a király megtehetette – nagyjából egy tömbben.

Az egyes kisebb jövevénycsoportoknak biztosított mentességeket hamarosan követte a nagyobb tömbben élő idegen etnikumok kiváltságolása. A Nagyszében környéki szászoknak adott 1224. évi Andreanum után 1271-ben a szepesi szászok jutottak a dél-erdélyihez sokban hasonlító kiváltságok birtokába. Nem kezelték mostohán az uralkodók a 13. század keleti betelepülőit sem. A kunok az 1279. évi törvénnyel kapták meg a maguk szabadságlevelét, a 13. század legvégén pedig az igen szétszórtan élő románok egy helyre telepítésére is történt kísérlet – amit nyilván követett volna kiváltságolásuk -, de ezt a románság legeltető életmódja megghiúsította. A hospeseket megillető kiváltságok, főleg az egy tömbben élő idegeneknek biztosított kollektív jogok hátráltatták a betelepültek magyarsághoz történő asszimilációját és növelték különállásuk tudatát.

Milyen társadalmi állásúak a jövevények?

Némi túlzással azt lehet mondani, hogy a jövevények minden társadalmi csoportot képviseltek. Még királyt is adtak az országnak a velencei Péter személyében. Királynék csakis közülük kerültek ki. A 11. században – a betelepülők viszonylag alacsony száma miatt magasabb arányban – a társadalom felsőbb köreibe tartozó emberek érkeztek Magyarországra: papok és lovagok, akik itt rangban jelentőset emelkedve, főpapok és a királyi udvar előkelői lettek. De már a 11. században jöttek alacsonyabb presztízsűek is. A Szent László király törvényében szereplő latin kereskedőkről már esett szó. Kálmán dekrétuma a más földjén élő, azt művelő és denáradót fizető hospesekről szól. Bennük földműves elemet láthatunk.

A magyarországi egyházi és világi elithez csatlakozó személyek a 12-13. században is érkeztek az országba, ők azonban ekkor már törpe kisebbséget alkottak a jövevények között. Mindenesetre Freisingi Ottó német püspök a 12. század közepén azt írta, hogy a magyar király oldalán hospesek sorakoznak, akik nagy számban vannak ott, s Magyarországon főembereknek tekintik őket. A 12. század vallon és német betelepülői túlnyomórészt parasztok, kisebb részben kereskedők voltak, akik falvakban, az utóbbiak városias településeken szálltak meg.

Főleg a 13. században sok jövevény élt már városokban. Az oklevelek szerencsés esetekben a városlakó hospes foglalkozását is megörökítették. Így például a 13. század első felében Esztergomban latin (olasz vagy vallon származású) aranyművest, Óbudán latin kereskedőt említenek. Esztergomban a tatárjárás után erős latin vezető réteg jelent meg, tagjai comes címet és bírói, esküdti tisztséget viseltek. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a 13. században a parasztok mellett polgárok is nagyobb számban képviseltették magukat a jövevények sorában. Kifejezetten vállalkozói mentalitást mutattak: birtokokat szereztek, földeket béreltek, érdekeltek voltak a nagykereskedelemben, még az arisztokratákkal is szoros (alkalmanként családi) kapcsolatba kerültek. Joggal feltételezhető, hogy a vendégek nagy szerepet játszottak a magyarországi bányászat fellendítésében. A 12. században már bizonyos a radnai németek működtették az ottani ezüsbányát.

Sokban különbözött a 13. században beköltöző ortodox románok és pogány kunok helyzete. E két nép hite, illetve hitetlensége elütött mind a magyarok, mind a nyugatról beköltözött római rítusú keresztény vallásától. Ráadásul a már hosszabb ideje letelepült viszonyok között élő Magyarországra

két olyan nép képviselői érkeztek, melyek a maguk módján nomádok voltak. A románok kisállattartó életmódot folytattak, juhokat tenyésztettek, s kétlegelős vándorló (transzhumáló) állattartásra berendezkedve, feljártak a havasi legelőkre. A kunok viszont nagyállattartók voltak: nagy síkvidéki területeken lótenyésztést folytattak, nomadizáltak, s ezzel komoly károkat okoztak a földművelőknek.

Katonai szempontból a 13. század második felének magyar királyai főleg a kunokra tudtak támaszkodni, mivel azok lovaikkal, könnyűlovas harcmódorukkal nemegyszer csatát eldöntő szerephez jutottak. Nem véletlenül hangoztatta IV. Béla király a tatárjárás után, hogy földműveseket és katonákat igyekezett Magyarországra összegyűjteni. A kun katonai erő valóban az uralkodót szolgáltatta, a földműves elem azonban ekkor már döntően a magánföldesurak gazdaságait gyarapította.

A 11-13. században a betelepült idegenek maradandó nyomot hagytak az ország településhálózatán, hiszen más életformát alakítottak ki a szászok, mást a románok és megint mást a kunok. A nagy számban bejött vendégek politikai értelemben is tarkává tették az ország térképét, hiszen a megyék rendszerét bizonyos országrészekben (főleg Erdélyben és az Alföldön) sűrűn szakították meg a jövevények megyei fennhatóság alá nem tartozó, kiváltságolt területei. Egészen bizonyos, hogy a magyarságnak a 11. század végéig nem sikerült teljesen asszimilálnia a honfoglaláskor már itt talált, illetve a magyarsággal együtt bejött idegen népelemeket. A 12. századtól kezdve – a több irányból történt tömeges bevándorlások, valamint a hospesek kiváltságolásai következtében – ennek az elvi lehetősége is örökre elveszett.

A 11-12. század még az etnikai és a vallási türelem kora volt. A 13. században azonban e két évszázad idilli etnikai és vallási békéje odaveszett. Az ortodox kolostorokat latinizálták, a mohamedánokat lakóhelyeikről kiszorították. A Nyugaton tanult értelmiségiek a 13. század elején hazahozták a nemzet Franciaországban bimbózó eszméjét, amely hamarosan új erővonalak szerint rendezte el a magyarok és az idegenek viszonyát. Az etnikai ellentétek a német származású királyné, Gertrúd és Köten kun fejedelem meggyilkolásában csúcsosodtak ki.

A század elején Magyarországra átültetett – eredendően befogadó jellegű – államnemzeti felfogás (mindenki magyar, aki a magyar király alattvalója) a század végére kirekesztő fajnemzeti koncepcióvá alakult át (csak az a magyar, aki Szkitiából jött), s ez felerősítette a 13. század eleje óta észlelhető idegenellenességet. Jellemző, hogy míg Szent István király azért intett a jövevények megbecsülésére, mert behozták az országba az idegen nyelvet, szokást, mintát és fegyvert, addig az Aranybulla 1231. évi megújításában már a következőt fogalmazták meg: az országba jövő nemes hospeseket – hacsak nem akarnak itteni lakosok lenni – méltóságokra ne emeljék, az ilyenek ugyanis kiviszik az ország gazdagságát.

MAKK FERENC: AZ ÁRPÁDOK KÜLPOLITIKÁJA

Az Árpádok uralkodásának első szakaszában egy sajátos geopolitikai helyzet határozta meg az ország külpolitikai lehetőségeit. Egyszerre két nagyhatalom: a Német és a Bizánci Birodalom lépett fel fenyegetően a fiatal magyar állammal szemben. Célkitűzéseik – a mindenkori nemzetközi viszonyoktól is függően – a partneri szövetségkötéstől a politikai befolyás biztosításán, a hűbéri alávetésen és a fegyveres hódoltatáson át a teljes bekebelezésig terjedtek. Mindemellett egy spirituális hatalom, a pápaság is igényt tartott akaratának érvényesítésére. Ez a hatalmi rivalizálás azonban lehetőséget is adott uralkodóinknak önállóságuk megvédésére, akik mind aktívabb külpolitikájukkal és erőteljesebb hadseregükkel a térség meghatározó tényezőjévé tették országukat.

Az Árpád nagyfejedelem (895–907) vezetésével végrehajtott honfoglalás után a pogány magyarság folytatta korábbi nomád – mások szerint félnomád – életmódját, amelyhez szervesen hozzátartoztak

a kalandozó hadjáratok. E zsákmányszerző és pusztító katonai portyák révén a Magyar Fejedelemség hosszú évtizedeken keresztül, egészen 970-ig gyakorlatilag hadban állt Európa népeivel. A kontinens keresztény, mohamedán és pogány lakói egyaránt „a gyűlölt és kegyetlen ellenség” leverését kívánták. Nagyon jellemző, hogy közvetlenül a 955 előtti időben a hispániai mór uralkodó, III. Abd al-Rahman córdobai arab kalifa (912–961) határozottan és világosan azon véleményét fogalmazta meg I. Ottó német király (936–973) követe előtt, miszerint „a magyarok népét ki kell irtani”.

CSATLAKOZÁS EURÓPÁHOZ

A 955-ös augsburgi és a 970-es balkáni (arkadiopoliszi) vereségek a magyar fejedelmek számára világosan jelezték: súlyos kockázat nélkül a korábbi út tovább már nem járható. A Magyar Nagyfejedelemség végveszélybe jutott, mindenfelől ellenséges országok és népek vették körül, s ez az ellenséges gyűrű előbb-utóbb teljes megsemmisítéssel fenyegette. A 970-es évek elején különösen a Bizánci Birodalom bizonyult félelmetes ellenfélnek, hiszen Bulgária elfoglalása után a görög császár (baszileusz) diadalmas légiói elérték a magyar határt, a Duna–Száva vonalát. Ebben a rendkívül kritikus helyzetben az új nagyfejedelem, Géza (kb. 972–997) külpolitikája mentette meg a magyarságot.

Géza nemcsak véglegesen beszüntette a kalandozó hadjáratokat, hanem a bizánci veszély árnyékában – véget vetve a korábbi ellenséges viszonyoknak – rendezte kapcsolatait a német uralkodóval. Kérésére – I. Ottó császár egyetértésével – 972-ben a mainzi érsek alá tartozó térítő püspök irányítása mellett német papok és szerzetesek kezdték meg a nyugati kereszténység szervezett terjesztését a magyarság körében. Tulajdonképpen a 972-es esztendő az az időpont, amikor a magyar nép – német segítséggel – hivatalosan elindult a Nyugat-Európához való csatlakozás útján. Az úttörés tehát kétségtelenül Géza érdeme.

973-ban Quedlinburgban a békekötés nyomán magyar–német politikai szövetség jött létre, s ez egyértelműen jelezte: a Német Birodalom a magyar–bizánci viszályban Magyarország mellett áll. A német császár ugyanis nem fogadhatta el azt, hogy a Magyar Nagyfejedelemség esetleges bekebelezése nyomán a baszileusz jelentős teret nyerjen a Német Birodalom tőszomszédságában. Ez a közép-európai hatalmi egyensúly drasztikus felborulását jelentette volna Németország kárára. A magyar–német szövetség kijózanítólag hatott Bizánc uralkodó köreire (Quedlinburgban ott voltak a baszileusz követei is), s a Magyar Nagyfejedelemség elleni görög invázió elmaradt. Ebben egyébként az is közrejátszott, hogy időközben kiújultak az arabok Bizánc elleni támadásai. Mindenesetre a magyarság megmenekült attól, hogy a hunok és az avarok sorsára jusson a Kárpát-medencében.

Elősegítette ezt az is, hogy Géza minden szomszédos ország és nép irányában következetes, tudatos békepolitikát folytatott. Ezt jelzik a lengyelekkel, oroszokkal és bolgárokkal létesített dinasztikus kapcsolatok is. Az azonban nem kétséges, hogy a quedlinburgi szövetségekötés révén a Magyar Nagyfejedelemség a Német Birodalom politikai érdekszférájába került. Magyarországon német politikai befolyás érvényesült, de ez anélkül történt, hogy a fejedelem német császári hűbéressé vált volna. A krónika szerint Géza jelentős német segítséget élvezett a belső ellenségeivel vívott véres küzdelmekben is.

A magyar–német kapcsolatok erősítését, a viszony szorosabbra fűzését szolgálta 996 táján egyrészt Géza fiának, Istvánnak a házassága a bajor herceglánnyal, Gizellával, másrészt annak az aranyozott lándzsának az elfogadása, amelyet III. Ottó császár (983–1002) ebből az alkalomból küldött István számára. A lándzsát azután István mint nagyfejedelem (997–1000) uralkodói jelvényként használta. Ez kétségtelenül egyszerre jelentette a német császár hierarchikus felsőbbségének és egy jelképes német függésnek az elismerését. A kortárs francia történetíró közléséből világos: a nyugati világban ezt így tartották számon. A magyar–német viszony ily módon az idők során mind szorosabbá vált,

Magyarország egyre erőteljesebben kötődött Németországhoz, noha István mint uralkodó sem vazallusi esküt nem tett, sem hűbéri adót nem fizetett a német császárnak.

Istvánnak nagy szüksége volt a német segítségre mind az egyházszervezésben és a térítésben, mind az államszervezet kiépítésében, mindenekelőtt pedig belső ellenségei fegyveres leverésében. Utóbbira a legvilágosabb példa lehet Koppány elleni harca, amikor is seregének jelentős részét német katonaság tette ki. Hasonló német katonai támogatást István nyilvánvalóan mindegyik ellenfelével szemben élvezett.

A SZUVERENITÁS BIZTOSÍTÁSA

Országának tényleges önállóságának és függetlenségének megóvása érdekében a magyar uralkodó fokozatosan lazítani igyekezett a szoros német kötődésen. Ennek egyik nagy jelentőségű megnyilvánulása volt az, hogy királyi címet és koronát nem a német császártól, hanem a római pápától kért és kapott. Ebben az időszakban a római császárkor vége felé kialakult hagyománynak megfelelően három hatalom – a német-római császár, a római pápa és a bizánci baszileusz –, illetőleg annak képviselője adhatott nemzetközileg elismert uralkodói jelvényeket (koronát, lándzsát, kardot, jogart, zászlót).

A német uralkodó és a baszileusz esetében a királyi korona adományozása politikai függés vállalásával járt, míg pápai koronaküldés mellett Róma főpapja nem a politikai-hatalmi szupremácia, hanem az egyházi felsőbbtség elismerését igényelte. III. Ottó császár megakadályozhatta volna a pápai koronaküldést (miként néhány évvel később a lengyel uralkodó esetében ezt meg is tette), de akkor attól kellett volna tartania, hogy a magyar fejedelem a baszileusztól kér koronát magának. Ottó viszont egyáltalán nem óhajtotta elősegíteni Bizánc politikai befolyásának közép-európai kiterjesztését, hiszen ez a hatalmi erőviszonyok előnytelen megváltozását eredményezte volna a Német Császárság számára. Éppen ezért egyetértett azzal, hogy II. Szilveszter pápa (999–1003) – akivel Ottó szerfelett jó viszonyban állt – királyi koronát adományozzon Istvánnak. Erről a császárpárti német püspök a következőt írta: „a császár [ti. III. Ottó] kegyéből és biztatására Henriknek, a bajorok hercegének sógora, Vajk [ti. István] – minthogy országában püspökségeket állított fel – koronát és áldást kapott.”

István királyként is (1000–1038) hatalmi jelvényei között szerepeltette a német lándzsát (miként ezt a koronázási palástnak és egyik pénzének a képe bizonyítja), de hangsúlyozni kell: a magyar nagyfejedelmet királlyá nem a császári lándzsa, hanem a pápai korona tette! A fia, a trónörökös Imre herceg számára írott Intelmek tanúsága szerint István a koronát tekintette királyi méltósága legfőbb jelvényének. A királyi cím elnyerése jelentősen megnövelte István nemzetközi tekintélyét, hiszen a királyi méltóság az uralkodói hierarchiában megelőzött minden más fejedelmi rangot, és közvetlenül a császári után következett.

Az új királyság külpolitikai helyzetére komoly hatást gyakorolt az is, hogy a pápa – István kérésére – Esztergomot érsekség rangjára emelte. Ily módon a Magyar Királyság önálló egyháztartományként Róma fennhatósága alá került. Ezáltal megszűnt minden hierarchikus kapcsolat a magyar és a német egyházszervezet között. A birodalmi egyház magyarországi befolyásának megszűnte természetesen csökkentette a császári udvar politikai befolyását is. A Rómához történt csatlakozással a magyar király elutasította a bizánci egyház törekvését a keleti ortodoxia uralkodó vallássá tételére. István döntése a Mainz, Róma és Konstantinápoly közötti választás kérdésében meghatározónak bizonyult a magyar egyház további történetében. A latin rítusú vallás és egyházszervezet hegemóniája erősítette az ország integrálódását Nyugat-Európába.

István királysága önálló, szuverén állam volt, s nem igazolható az a vélekedés, amely szerint a magyar király a német császár hűbérese, a Magyar Királyság pedig a Német Császárság vazallusstartománya lett volna. A magyar uralkodó, mivel nem volt a Német Birodalom alávetett, behódolt hűbérese, nem is tüntette fel okleveleiben a német királyok, illetve császárok nevét és uralkodási adatait – amit a korabeli szokásoknak megfelelően – engedelmes vazallusként meg kellett volna tennie. II. Henrik királyt és császárt (1002–1024) nem hűbérurának, hanem barátjának, azaz politikai szövetségeseének tekintette. Első törvénykönyvének bevezetője szerint – amely a királyi és a császári törvényhozást összehasonlítva a kettő egyenértékűségét vallja – királyságában ő maga királyként éppen olyan szuverén uralkodó, mint a német császár a maga birodalmában.

A magyar király – a politikai önállóság elvének hangsúlyozása és az állami szuverenitás megőrzése mellett – mindvégig arra törekedett, hogy fenntartsa és ápolja a német–magyar jó viszonyt. Egyebek mellett ezt mutatja az is, hogy egyik fiát, Ottót III. Ottó császárról, másik fiát, Imrét (Henriket) pedig II. Henrik királyról nevezte el.

István az ország belső képének átforgatását, a királyság politikai egységének megteremtését s egy modern Magyarország létrehozását tekintette legfőbb feladatának. Ez kötötte le ideje, energiája és ereje nagy részét. Emiatt szomszédai irányában a Géza-féle békepolitikát folytatta. Erre legendája így utal: „a külföldi országok népeivel [a Géza által] híven kötött békét megerősítette.” Békés kapcsolatokat épített ki a csehekkel, az oroszokkal és Velencével is. A korábbi évtizedekhez képest új vonás a külpolitikában, hogy a király szilárd szövetségi viszonyra lépett a baszileusszal. Ez volt az az időszak, amikor a magyar uralkodó mindhárom európai nagyhatalmat a maga oldalán tudhatta, ami addig még egyetlen elődjének sem adatott meg. A jeruzsálemi zarándokút hazai szakaszának megnyitásával pedig a Magyar Királyságot jelképesen is Kelet és Nyugat közötti híddá, összekötő kapocsá tette.

István király amellet, hogy kiváló diplomata volt, nagyszerű hadvezéri erényeket is csillogtatott: minden háborúját megnyerte, valamennyi belső és külföldi ellenségét legyőzte. Nemcsak megteremtette, hanem meg is védte a független Magyar Királyságot. 1030-ban István csapatai diadalmasan kiverték az országból II. Konrád császár (1024–1039) hadait, amelyek azzal a céllal törtek be, hogy a magyar államot fegyveres úton a Német Birodalom vazallusstartományává tegyék. A fiatal keresztény monarchia sikerrel védelmezte meg függetlenségét, önállóságát egy olyan időszakban, amikor a környező államok sorra hódoltak be a nagyhatalmaknak. Csehország és Lengyelország ismételten német hűbér vállalására kényszerült, Bulgária darabokra szabdalva olvadt a Bizánci Birodalomba, amelyhez ekkor Szerbia és Horvátország is hozzátartozott.

Geiger Péter N. János: A horvát nemzet nagyjai hódolnak Kálmán királynak. 1102. (1842-1844)

VÁLSÁGOS IDŐK

A Szent István halála (1038) utáni válságos évtizedekben négy idegen hatalom, illetve külföldi erő részéről fenyegette veszély az országot. Ezek a Német Birodalom, a Bizánci Császárság, a Római Pápaság és a nomád Kelet voltak.

A Német Császárság hol Magyarország fegyveres elfoglalására és teljes bekebelezésére tört (1051, 1052), hol pedig hűbéres uralkodót kívánt ültetni az ország élére. A birodalom akkor érte el legnagyobb sikerét, amikor 1045-ben Péter király (1038–1041, 1044–1046) német vazallus lett. A magyar uralkodó aranyozott lándzsát kapott hatalmi jelvényként III. Henriktől (1039–1056). Salamon király (1063–1081) 1074 nyarán lett német hűbéres, de trónját még így sem tudta visszaszerezni.

A gregoriánus reformpápaság, amely nem törekedhetett fegyveres hódításra, Salamon és Géza királyok (1074–1077) küzdelme idején fennen hirdette: a riválisok közül azt fogadja el Magyarország egyedüli és törvényes uralkodójának, aki vállalja a teljes pápai hűbért, és elismeri, hogy a Magyar Királyság a pápaság uralma alatt áll.

A magyar uralkodó osztály nagyobbik része azonban mind a német, mind a pápai törekvéseket és igényeket elutasította, velük szemben Bizánc urához fordult külső segítségért. A baszileusz Péter ellenében Andrást (1046–1060), Salamon ellenében pedig Gézát ismerte el Magyarország törvényes királyának. András és Géza koronát is kapott Bizánctól, melynek elfogadásával mindketten elismerték a görög császár hierarchikus felsőbbtségét, egyúttal vállalták a szimbolikus jellegű bizánci függést, amely azonban a Magyar Királyság önállóságát érdemben nem befolyásolta. A pusztán formális bizánci főség a német és a pápai expanziós törekvésekhez képest sokkal kisebb veszélyt jelentett Magyarország számára. Az azonban tagadhatatlan, hogy ekkor a magyar földért folyó német–bizánci rivalizálásban a baszileusz jutott kedvezőbb helyzetbe.

A 11. század második felében Magyarországot a keleti nomád népek (besenyők, úzok, kunok) részéről fenyegette a legnagyobb veszély. Ezek a pogány népek új hazát kívántak maguknak szerezni a Kárpát-medencében, s fegyvereik a magyarság létét veszélyeztették. András és Salamon, majd László (1077–1095) győzelmeikkel egyrészt megmentették a magyar népet a teljes pusztulástól, másrészt megvédték a keresztény Nyugat-Európát a pogány nomádok támadásaitól.

Az 1070-es évek közepén indult meg – és egészen 1122-ig elhúzódott – a császárság (imperium) és a pápaság (sacerdotium) első nagy küzdelme, amely az egész kontinens politikai életére nagy hatást gyakorolt. A VII. Gergely (1073–1085) vezette reformpápaság által kirobbantott harc – noha ezt a leggyakrabban hangoztatott egyházi jelszavak (libertas ecclesiae, investitura, simonia, coelibatus) általában elfedték – végső soron az európai politikai hegemonia megszerzéséért folyt. A reformpápaság teljes győzelme esetén a keresztény Nyugat-Európa gyakorlatilag Róma vezetése alatt álló hatalmas egyházi birodalomná vált volna, amelyben az egyes országok fejedelmei a pápa engedelmes hűbéresei lettek volna, és saját országaik főpapjainak ellenőrzése mellett uralkodhattak volna csak. A császár teljes felülkerekedése esetén viszont a Római Pápaság a Német Birodalom politikai törekvéseinek engedelmes kiszolgálójává vált volna a kontinensen.

A magyar uralkodók magatartását e konfliktusban ekkor is és később is mindig saját érdekeik határozták meg. Salamon a német király vazallusa volt, ezért I. (Szent) László IV. Henrikkel szemben Sváb Rudolf ellenkirály (1077–1080) oldalára állt, aki VII. Gergely legfőbb szövetségeseinek számított. Ennek következtében László, aki sem a főpap-kinevezési jog (investitura), sem a papi nőtlenség (coelibatus), sem a hatalmi politika kérdésében nem értett egyet a reformpápasággal, a nemzetközi politika színpadán mégis VII. Gergely táborába került. Cserében VII. Gergely Salamon ellenében Lászlót fogadta el egyedüli és törvényes magyar királynak, 1083-ban pedig a pápa támogatásával történt meg I. István, Imre és Gellért szentté avatása.

AZ EXPANZIÓ ÚTJÁRA LÉPVE

Mihelyt Salamon meghalt (1087), László kilépett a pápai koalícióból, s kivonta magát az investitúraharcból. A válságos évtizedeken sikerrel túljutó Magyar Királyság – felhagyva a defenzív külpolitikával – az expanzió útjára lépett. Ennek első állomása Horvátország volt. Az 1075 óta pápai hűbértbirtoknak számító területet 1091-ben szerezte meg László, aki emiatt természetesen szembekerült a reformpápasággal. A magyar uralkodó – nagy fordulatot hajtva végre külpolitikájában – 1092-ben a német császárhoz csatlakozott. Ettől kezdve a magyar külpolitika Balkán-orientált lett, s a 12. század végéig a Balkán állt a magyar expanzió középpontjában.

A trónkövetelő Álmos herceg határozott császárpártisága az imperium és a sacerdotium küzdelmében Kálmán király (1095–1116) helyét ismét a reformpápaság oldalán jelölte ki. 1106-ban a király lemondott főpap-kinevezési jogáról is, de azt nem engedte, hogy Rómának érdemi beleszólása legyen a magyar belviszonyokba, illetve a külkapcsolatok alakulásába. E lényeges külpolitikai irányváltás mellett Kálmán folytatta László balkáni expanzióját: 1097-ben helyreállította a magyar uralmat horvát földön, 1105-ben pedig elfoglalta Közép-Dalmáciát, amelyre Bizánc és Velence is igényt tartott. Az ekkor létrehozott magyar–horvát perszonálunió egészen 1918-ig fennállt.

A korabeli magyar külpolitika aktivitását jelzi, hogy Kálmán beavatkozott a cseh, az orosz és a lengyel belharcokba is. Dalmácia magyar birtokba vétele miatt az 1115–1118-as, illetve az 1124–1125-ös években kemény harcokra került sor Magyarország és Velence között, amelyek nyomán Dalmácia a dózse kezére jutott. Az 1127–1129-es magyar–bizánci háborúk pedig arra vetettek éles fényt, hogy a Balkánon évszázadok óta vezető hatalomnak számító Bizánc külpolitikai törekvései és a déli magyar expanzió célkitűzései kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással. Alapvetően ezek határozták meg a század magyar–bizánci kapcsolatait. Nem véletlen, hogy a baszileusz II. Istvánnal (1116–1131) szemben pártfogásába vette Álmos herceget, ugyanakkor a magyar király kísérletet tett arra, hogy Bizánc rovására politikai befolyását kiterjessze Szerbiára (Rácországra).

II. Béla (1131–1141), aki a trónkövetelő Borisz herceg lengyel szövetsége miatt a német császárhoz közeledett, ügyesen használta ki azt, hogy az Adria vidékén érdekelt hatalmak – Németország, a pápaság, Bizánc, Velence, a normannok – saját ellentéteikkel voltak elfoglalva. A király 1136-ban visszaszerezte Közép-Dalmáciát, s egyúttal uralma alá vetette a bizánci befolyási övezet integráns részét képező Boszniát (Rámát) is. Azaz a magyar terjeszkedés a Balkánon – elsősorban Bizánc rovására – Horvátország, Dalmácia és Szerbia után Boszniában újabb célpontot talált magának.

A század közepén néhány éven át Európában két nagy politikai-katonai szövetség állt egymással szemben. Az egyik koalíció (Bizánc, Németország, Velence) a dél-itáliai Normann Királyságot, a másik koalíció (Franciaország, Normann Királyság, Római Pápaság) a Bizánci Birodalmat akarta elfoglalni. Érthető, hogy – miután időközben kiéleződtek a magyar–német ellentétek is – a Magyar Királyság a francia–pápai–normann táborhoz csatlakozott.

A szövetségi rendszerek küzdelmében Magyarország – tényleges erejét meghaladó módon – nagyhatalmi szerepre vállalkozott. II. Géza beavatkozott a német, szerb, orosz és bizánci belviszályokba. Az 1148–1152-es években szakadatlanul részt vett az oroszföldi hadakozásokban, az 1149–1155-ös időszakban pedig a déli határvidéken véres magyar–bizánci összecsapások zajlottak le. A bizánci háborúk során Géza megkísérelte fegyveres úton uralma alá vetni a Belgrád és Nis közti bizánci területet. Ellenlépésként Manuél császár (1143–1180) 1156-ban azt javasolta Barbarossa Frigyesnek (1152–1190), hogy közösen támadják meg Magyarországot, s területét osszák fel egymás között. A német császár azonban még ebben a formában sem kívánta elősegíteni a baszileusz közép-európai előretörését, ezért a magyar szempontból rendkívül veszedelmes manuéli ajánlatot elutasította. Frigyes magatartása nyomán II. Géza (1141–1162) az imperium és a sacerdotium újabb küzdelmében először a birodalom pártját fogta, ám végül – felismerve a német világuralmi törekvések Magyarország számára is veszélyes voltát – a reformpápaság oldalára állt.

Az 1160-as években a német és a bizánci császár legfőbb célja az antik Római Birodalom – saját fősége alatti – restaurálása volt. E külpolitikai program megvalósítása érdekében Bizánc a Magyar Királyság alávetésére tört. A kortárs Kinnamosz írja: Manuél „a magyar föld feletti uralom megszerzését tekintette legfontosabb feladatának”. Ezért II. László (1162–1163) és IV. István (1163–1165) személyében ellenkirályokat léptetett fel III. Istvánnal (1162–1172) szemben, közülük IV. István egy idő után még a bizánci hűbért is nyíltan vállalta. Bizánc ellen III. Istvánnak – a régóta bevált

forгатókönyv szerint – a Német Császárság nyújtott hathatós támogatást. A német–magyar együttműködés viszont szembeállította Magyarországot a reformpápasággal. A németek segítségével III. István sikerrel védte meg országa önállóságát, függetlenségét, de nem tudta megakadályozni királysága területi megcsonkítását: Horvátország, Dalmácia, Bosznia és a Szerémség 1167-ben a fegyveres harcok végén a baszileusz uralma alá került. 1167-ben a király Velencével is békét kötött, amelynek értelmében a fontos dalmát város, Zára a dózse kezén maradt. 1169-ben pedig megtörtént a magyar–pápai viszony rendezése, amelynek során III. István – Kálmánt és II. Gézát követve – lemondott a főpap-kinevezési jogról. A magyar–pápai kiegyezés kétségtelenül a német kapcsolatok ellensúlyozására is szolgált.

A német orientációt azonban hamarosan bizánci befolyás váltotta fel. III. Béla (1172–1196) a baszileusz diplomáciai, pénzügyi és katonai segítségével került trónra. Emellett az új király élvezte III. Sándor pápa (1159–1181) tevőleges támogatását is. S mivel a nemzetközi szinten Manuél és III. Sándor egyformán szemben állt a német császárral, III. Béla szintén feszült viszonyba került Frigyessel. A két birodalom rivalizálásában Magyarországon ezúttal a Keleti Császárság javára billent a mérleg, de a király a kétségtelenül érvényesülő bizánci befolyás ellenére sem lett a baszileusz vazallusa, még ha bizánci rétorok beszédekben szónoki túlzásként Manuélt a magyar király urának nevezték is.

NAGYHATALMI TÖREKVÉSEK

Uralkodói hatalmának megszilárdulása után – nemzetközileg is kiemelkedő nagyságú jövedelmeire támaszkodva – 1180-tól III. Béla aktív, terjeszkedő külpolitikába kezdett. Ennek fő területe változatlanul a Balkán volt, de Stájerország és Halics felé új expanziós irányok jelentek meg. III. Béla volt az első magyar uralkodó, aki orosz földet vetett királyi hatalma alá (1188–1189). A korabeli nemzetközi helyzet kedvezett a magyar külpolitikának, s ezt Béla ügyesen ki is használta. Lengyelország és a Kijevi Rusz részekre szakadt, Csehország német hűbér volt, Szerbia 1183-ban, Bulgária 1185-ben indította meg függetlenségi harcát Bizánc ellen. A Német Birodalmat és a Római Pápaságot egy időre kimerítette az 1177-ben véget ért második küzdelmük, Bizáncban pedig éveken át drámai belharcok dúltak.

III. Béla 1180–1181-ben visszahódította a baszileusztól a horvát, dalmát, bosnyák és szerémségi területeket, miközben a dózsétól átpártolt hozzá Zára. 1182 és 1185 között – beavatkozva a konstantinápolyi véres belharcokba – elfoglalta a Belgrád és Szófia közti bizánci részeket. Az 1192–1193-as időszakban megszállta Szerbiát, de onnan bizánci, pápai és szerb nyomásra később kivonult. III. Béla az állandósuló konfrontáció ellenére több nemzetközi konfliktusban, így a normannokkal és a németekkel szemben a baszileusz mellé állt. Ezáltal a magyar uralkodó megakadályozta azt, hogy a Német Császárság és a Normann Királyság megdöntse Bizáncot, ami Magyarország számára rendkívül kedvezőtlen geopolitikai helyzetet teremtett volna a Balkánon.

Ugyanakkor kimutatható, hogy ebben az időszakban III. Béla külpolitikáját más nagyhatalmi vonások is jellemezték. A király francia, illetve fia aragón házassága mutatta, hogy a magyar uralkodó a nemzetközi kapcsolatok terén Európa nyugati felében is jelen kívánt lenni. Uralkodása vége felé III. Béla – látván a Bizánc meggyengülésére utaló jeleket – a Balkánon maga szeretett volna a baszileusz helyére lépni. Azt akarta, hogy a balkáni térségben vezető hatalomként a Magyar Királyság váltsa fel a hanyatló Bizánci Császárságot. Nagyhatalmi – szinte birodalmi jellegű – koncepciójának ország-világ előtti szimbolikus kifejeződése volt az, hogy az 1190-es években átvette és címerébe foglalta a baszileusz egyik felségjelvényét, a kettős keresztet. Balkáni (keleti) politikájának ezen új vonására utal az is, hogy a magyar királyok közül elsőként III. Béla fogalmazott meg keresztes hadjárat indítására vonatkozó tervet. Gyakorlatilag már a keleti „pogányok” elleni háború gondolatával összhangban

került sor pápai jóváhagyással 1192-ben I. László szentté avatására, hiszen ő is a keleti pogányok ellen harcolva védte meg a kereszténység érdekeit. László kanonizációja tehát a kereszties program jegyében történt. Noha a Balkán megszerzésére, a balkáni magyar hegemonia megteremtésére irányuló terveket a király 1196 áprilisában bekövetkezett halála keresztülhúzta, a Magyar Királyság a kelet-közép-európai térség vezető hatalmává vált.

Imre (1196–1204) uralkodására az András herceggel vívott küzdelem nyomta rá a bélyegét, de a belháborúk szünetében a királynak volt ereje a déli expanzió folytatására Bosznia, illetve a Bizánctól függetlenedő Bulgária és Szerbia rovására, tartós eredményt azonban nem tudott elérni. A Bulgária hűbéri alávetésére irányuló terve miatt a király konfliktusba keveredett a pápával is. III. Ince (1198–1216) – VII. Gergely eszméit felújítva – a keresztény államokat egyesítő egyetemes pápai birodalom megteremtésén fáradozott. E politika részét képezte az a kísérlet, hogy – Bizánc meggyengülését kihasználva – a második Bolgár Cárságot a Római Pápaság fennhatósága alá vonja. Célkitűzése végül is kudarcba fulladt.

II. András (1205–1235) idejében a király nemzetközi akcióit ismét nagyhatalmi, birodalmi jellegű törekvések jellemezték. A magyar külpolitika fő kérdése Halics lett, amely Volhínia megszerzésével a legjelentősebb orosz részfejedelemséggé vált a századfordulón. II. András legalább tucatnyi hadjáratot indított a Halics–volhíniai Fejedelemség megszerzése érdekében. 1234-ben azonban a király halicsi expanziója végleg kudarcba fulladt. II. András élénk érdeklődést tanúsított a Balkán irányában is, ahol Bizánc 1204-ben bekövetkezett bukása után alaposan átrendeződtek a hatalmi viszonyok.

1210-ben II. András – saját expanziós igényeinek védelmét szem előtt tartva – a Szerbia és a Bizánc helyére lépő Latin Császárság (1204–1261) terjeszkedésével szemben fegyveresen segítette Boril bolgár cárt. A magyar király szemet vetett a Latin Császárság trónjára is. Ezzel függött össze egyrészt második házassága, másrészt az ötödik kereszties hadjáratban való részvétele is (1217–1218), amelyet ő maga szívesebben mondott egyszerű zarándoklatnak, mintsem komoly katonai akciónak. Keleti útja legfontosabb eredményének Béla fia és a nikaiai császár leánya, Mária Laszkarisz eljegyzése tekinthető.

Új tényezőként jelentkezett a magyar külpolitikában a kun kérdés. A király 1211-ben a Barcaságban letelepített Német Lovagrendet bízta meg azzal, hogy a kereszt és a kard erejével kun területeket vonjanak uralma alá Havasalföldön. Miután azonban a Német Lovagrend a pápa támogatásával függetlenedni kívánt Magyarországtól, 1225-ben a király fegyveresen űzte ki a lovagokat országából. Helyüket a kun térítésben a domonkos szerzetesek vették át, akiket Béla erdélyi herceg tevékenyen segített. Valószínűleg a kun misszió révén szerzett információk keltették fel Béla érdeklődését a keleti magyarok iránt, s Julianus barát az ő kezdeményezésére indult felkutatásukra 1235-ben.

A pápaság politikai befolyása II. András uralkodásának végén minden korábbi mértéket felülmúlt. Ennek bizonyítéka az egyházi diktátumnak minősülő beregi egyezmény (1233), de az nem igazolható, hogy a magyar király a Szentszék vazallusa lett volna. Bizonyos, hogy András király Jolánta nevű leányának házassága 1235-ben Hódító Jakab (1213–1276) aragón királlyal pápai kezdeményezésre jött létre. Róma mind a magyar, mind az aragón uralkodóban szövetségest látott II. Frigyes német császárral szemben.

Kun László és Habsburg Rudolf találkozása a morvamezei csatátéren (Than Mór festménye)

KEDVEZŐTLEN VÁLTOZÁSOK

A II. András által felújított nagyhatalmi-birodalmi jellegű külpolitika IV. Béla alatt (1235–1270) a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása következtében zátonyra futott. Elsősorban a tatárjárásról, másodsorban Csehország felemelkedéséről van szó, s mindezt csak betetőzte a tragikus belső széthúzás.

IV. Béla kezdetben nem tulajdonított nagy jelentőséget a tatárokról érkező híreknek. Uralkodása elején – miután határozottan felszámolta azon főurak összeesküvését, akik II. Frigyesnek ajánlották fel a magyar trónt – figyelme a Balkán felé fordult, ahol 1237–1238-ban Bosznia és Hercegovina kényszerült királyi hatalmának elismerésére. Még 1239-ben is mindenekelőtt belső ellenfeivel szemben fogadta országába a Kötöny vezette kunokat. A tatárjárás során a honfoglalás óta első ízben jutott az ország egész területe külföldi hatalom birtokába. Nem véletlenül írta ekkor egy bajor évkönyv, hogy 350 éves fennállása után a tatárok megsemmisítették Magyarországot.

A tatár hódítók ellen IV. Béla nem tudott külföldi segítséget szerezni, mivel javában dúlt az imperium és a sacerdotium harmadik küzdelme. Ezt II. Frigyes robbantotta ki azzal, hogy német-római császárként (1220–1250) és szicíliai királyként (1197–1250) egész Itáliát meg akarta szerezni, ami a pápaság alávetésével járt volna. A pápa, aki maga óhajtotta Itáliát uralma alatt egyesíteni, 1239-ben másodszor is kiátkozta Frigyeset, és keresztes hadjárat formájában szent háborút hirdetett ellene.

Miután 1242 tavaszán a Batu vezette pusztító mongol hadak váratlanul kivonultak az országból, IV. Béla rögtön megkezdte az ország újjáépítését s a várható újabb tatár támadás elleni hathatós felkészülést. Élete végéig félt egy második tatárdúlástól, ezért nemzetközi kapcsolatait is igyekezett a sikeres védekezés szolgálatába állítani. Újra behívta a kunokat, dinasztikus összeköttetéseket létesített lengyel (krakkói) és orosz (halicsi és csenyigovi) fejedelmekkel, István nevű fiát a kun fejedelem leányával háziasította össze. 1247-ben a Szörénység és Havasalföld védelmét a johannita lovagokra bízta az új tatár kánság, az Arany Horda szomszédságában. 1250-ben katonai-politikai szövetséget kötött Danyii halics–volhíniai uralkodóval.

A 13. század közepén a magyar külpolitika egyik legfontosabb kérdésévé a Babenberg-örökség megszerzése vált. 1246-ban kihalt az Ausztria és Stájerország élén álló Babenberg-ház. Az osztrák és stájer területekért 1246 és 1261 között folyó cseh–magyar harcok igazi tétje tulajdonképpen a közép-európai hegemonia volt. A rivalizálás 1261-ben a Cseh Királyság győzelmével végződött, s ezzel létrejött a cseh Premysl-dinasztia birodalma, amely egészen az Adriáig ért. 1270 és 1273 között II. Premysl Ottokár király (1253–1278) még a magyar korona megszerzéséért is harcba szállt.

A cseh–magyar hadakozások szünetében ismét a Balkán került előtérbe. Itt a déli határvidékek mentén kiépült a bánágok rendszere az Adriától az Olt folyóig, ugyanakkor a királyság katonai konfrontációkba bonyolódott Bulgáriával, Szerbiával, a Latin Császársággal és Bizánccal. Az István ifjabb király és I. (Anjou) Károly (1266–1285) által kötött melfi szövetség (1269) jelezte: az ország keleti felén uralkodó ifjabb király a központi királyi hatalomtól eltérő, önálló külpolitika útjára lépett.

A 13. századi magyar külpolitika utolsó komoly, nemzetközileg is jelentős vállalkozása a morvamezei csatához (1278) fűződik. A magyar seregnek köszönhetően Habsburg Rudolf német király (1273–1291) lett a győztes, s ennek nyomán elbukott a Premysl-birodalom. Az utolsó Árpádok – IV. László (1272–1290) és III. András (1290–1301) ténylegesen védekező külpolitikát folytattak. A rendkívül súlyos belső válságok miatt a Magyar Királyság önálló, expanzív nemzetközi akciók indítására már képtelen volt.

A királyukat többször is fogságba vető, ellene trónkövetelőket felléptető és az uralkodóval, illetve egymással gyakran háborúzó hatalmas bárókkal szemben IV. László a pogány kunokra igyekezett támaszkodni. Miután azonban egyházi nyomásra a kunokat megtörték (1282), a király belső

fegyveres bázisa növelése érdekében még a tatárok behívásától sem riadt vissza (1285). A tartományúri hatalom rendszerének kiépülése és az anarchia általánossá válása következtében az Árpádok állama a felbomlás és a teljes széthullás felé haladt. Ettől a katasztrófától mentette meg Magyarországot az utolsó aranyágacska, III. András halála (1301) után trónra kerülő Anjou-dinasztia.

SZABADOS GYÖRGY: III. BÉLA KIRÁLY

III. Béla középkori történelmünk egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Neveltetése a bizánci udvarhoz kötötte, ahol a császári cím várományosa volt, mégis a magyar királyi koronát tehetette a fejére. Az országban sokan görögnek tekintették, később Kézai is így emlékezik róla, ám soha nem vált a keleti császárság vazallusává, sőt még terjeszkedett is Bizánc rovására. A központi hatalmat megerősítette, az írásbeliség terjedését felgyorsította, az ország gazdagodását biztosította, nem véletlenül illette Anonymus a dicsőséges jelzővel. Az igazi elismerést azonban a közeli utókor nevében IV. Béla adta meg neki, aki Nagy Béla királyként tisztelte őt.

II. Géza király (1141–1162) és Eufroszina másodszületett fia 1148-ban jött a világra. Nevében nagyapja, II. (Vak) Béla király (1131–1141) emlékezte élt. A herceg népes családban nőtt fel: bátyja, a majdani III. István király (1162–1172), két öccse, Géza s a korán elhunyt Árpád, valamint négy húga, Erzsébet, Odola, Ilona és Margit társaságában. Géza király már 1152-ben döntött az utódlásról, amikor elsőszületettjét, Istvánt társuralkodójává tette, ám kisebb gyermekeit is gondosan nevelte. Korai éveiben Béla megtanult latinul, majd apja 1161 táján a Tengermellék (Horvátország, Dalmácia) élére állította. II. Géza halála után Béla tanúja lett fivére és nagybátyjai trónviszályának. III. István csak egy év múltán tudott győzelmet aratni II. László (1162–63) és IV. István (1163) felett, mivel az ellenkirályokat Bizánc támogatta.

A Keletrómai Császárság alapos fordulatot hozott Béla sorsában is. I. (Komnénosz) Manuél (1143–1180) – Szent László király (1077–1095) unokája – és III. István között 1163-ban béke jött létre. A baszileusz e megegyezés megpecsételéseként választotta Bélát leánya, Mária számára jegyesül, s az év végén udvarába vitte. Úgy tűnt, sorsa végleg Bizánchoz kötődik. Megérkezte után elvették magyar nevét, s Alexiosznak hívták. Pályája gyorsan ívelt felfelé: hamar despotesi méltóságba jutott, amellyel rangban az uralkodó párt követte. Manuél 1165-ben trónörökösévé nyilvánította, mivel a 47 éves császárnak még nem volt fia.

Alexiosz-Béla egy leendő császárhoz méltó nevelést kapott. A görög nyelvet, államigazgatást, hadtudományt, diplomáciát a legmagasabb szinten kellett elsajátítania. A trónöröklés reménye azonban 1169 őszén szertefoszlott: a baszileuszt második asszonya fiúval ajándékozta meg. Erre Bélát kaiszari rangra „fokozták le”, elválasztották Máriától, majd a baszilissza húgával „kárpólták”. Châtillon Ágnes (Anna), Konstancia antiochiai fejedelemnő és Châtillon Rajnárd keresztes lovag lánya 1170 tavaszán nyújtotta kezét a nála alig idősebb Bélának, aki ismét a „Magyarország, Dalmácia és Horvátország hercege” címet viselte, amivel Bizánctól való lelki távolodására utalt. Így amidőn a bátyja halálhírét hozó követek felkeresték, könnyű szívvel, de barátsággal hagyta ott nevelőatyját, hogy hazája trónját elfoglalja.

III. István 1172. március 4-én, 25 éves korában halt meg. Idősebb öccse, a kettős neveltetésű Béla kitűnő felkészültséggel kezdte uralmát, csak hogy kemény ellenzéke támadt, mert Eufroszina anyakirályné és Lukács esztergomi érsek Géza herceget akarta királynak: a másik túl „idegen” és túl „görög” volt számukra. Tévedtek; III. Béla rendületlenül katolikus maradt. Országlása elején III. Sándor pápa (1159–81) oldalára állt I. (Barbarossa) Frigyes német császár (1152–1190) ellenében, sőt bátyjának a Szentszék iránt vállalt kötelezettségét is megújította. Minthogy Lukács többszöri

felszólításra sem volt hajlandó megkoronázni Bélát, a pápa megengedte, hogy kivételesen a kalocsai érsek végezze el a szertartást. Az uralkodó bölcs döntést hozott: „Én, Béla, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Ráma királya, az isteni kegy rendelkezéséből elfogadom a koronát a kalocsai érsek kezéből, de nem sértvén meg az esztergomi egyház azon jogát, hogy a jövőben mindig Esztergom érsekei kötelesek a magyar királyokat megkoronázni” – jelentette ki.

1173. január 13-án végre III. Béla király fejére került bátyja elárvult koronája. Az uralkodó nem késlekedett az immár szentesített hatalom tényleges megszilárdításával: öccsét börtönbe vetette, Lukácsra pedig hosszú mellőzés várt. II. Géza és III. István kormányzatából a legtöbben mégis elfogadták uruknak Bélát, akitől megbecsülést és méltóságot kaptak. Az ország békéjének egyre gyarapodó királyi család örülhetett. Béla és Ágnes 15 éves házasságából hét gyermek született: a majdani Imre király (1196–1204), a későbbi II. András (1205–1235), Salamon, István, illetve Margit, Konstancia, valamint egy ismeretlen nevű leány.

A belső biztonság mellé kedvező külpolitikai lehetőségek adódtak. Manuél halála után súlyos belviszály és szerb, bolgár függetlenségi harcok sora gyengítette a keleti császárságot, ami szinte vonzotta a magyar hódítást. Ennek első állomása a Tengeremelléknek, Béla egykori „hozományának” visszavétele volt. 1181-re a Magyar Királyság területi épsége helyreállt, sőt Zára, a fontos kikötőváros is hozzá pártolt Velencétől. A király ezután tovább terjeszkedett Bizánc rovására. Új foglalásait csak leánya, Margit és II. (Angelos) Izsák császár (1185–1195, 1203–1204) házasságkötésekor adta vissza „nászajándékkul” 1185 végén. Ekkor már nem élt Ágnes királyné. Béla 1186 nyarán Capet Margitot, II. Fülöp Ágost francia király (1180–1223) testvérét vette feleségül.

Az ő esküvőjük előtt készülhetett egy becses gazdaságtörténeti forrásunk. A jövedelemjegyzék tételesen felsorolja a magyar király pénzbevételeit. Eszerint III. Béla Európa egyik leggazdagabb koronás fője volt: vagyona az angol és a francia uralkodóéval vetekedett. Mindezeket túl birodalmát a szellem értékei is gyarapították. Udvarában Margit királyné jóvoltából Becket Szent Tamás canterburyi érsek kultusza is élt. Bevételeiből jelentős összeg jutott az esztergomi palota és a székesegyház építésére, a bencés, ciszterci, premontrei és ispotályos rend gyámolítására, de a világi papság külhoni taníttatására is. Adorján, az első magyar kancellár, valamint Jób, az Izsák császárral hitvitázó esztergomi érsek egyaránt Párizs egyetemére járt.

A hazai oklevélkiadás II. Béla óta tartó ígéretes fejlődése III. Béla idején új lendületet kapott. Az uralkodó Manuél államigazgatására is emlékezve rendelte el: „a felségem jelenlétében megvitatott akármilyen ügyet az írás bizonyosságával erősítsék meg.” 1181-ben pergamenre vetett gondolatait a hivatali írásbeliség kezdeteként tartjuk számon. Az oklevelek ezentúl az újonnan felállított királyi kancelláriában születtek. A kancellári hivatal betöltése feltétlen hűséget és magas iskolázottságot követelt. Talán itt kezdte pályáját a honfoglalást megörökítő Anonymus, „a jó emlékezetű Bélának, Magyarország dicsőséges királyának egykoron jegyzője”.

A 12. századi Magyarország III. Béla idején tekintélye delelőjére ért. Amikor 1189 nyarán Barbarossa Frigyes keresztes hada átvonult hazánkban, hogy az 1187-ben elesett Jeruzsálemet felszabadítsa, a magyar király Esztergomban s Óbudán – „Attila városában” – pompás ajándékokkal fogadta a Rótszakállút. Ebből az alkalomból engedte szabadon öccsét, Gézá, aki a császár kíséretében távozott Magyarországról. A Szentföld felé Bizáncon is áthaladó imperátor és a gyanakvó baszileusz között háborús feszültség támadt, amit csak III. Béla erélye oszlatott el: a magyar király Európa két császárának egymásra emelt kezét fogta le! Jóllehet Béla ügyelt arra, hogy a gyenge Izsák állama helyén ne alakuljon ki egy erős német vagy normann hatalom, Magyarország lényegében átvette a Keletrómai Birodalom szerepét, aminek emléke uralmi jelképekben máig él. Államcímerünk kettős keresztje eredetileg a baszileusz felségjelvénye volt, ezt a nyugati heraldika szabályai szerint foglalta

pajzsba Béla, hogy fennen hirdesse: királysága nem alábbvaló Bizáncnál. (A mai címer másik oldalán levő vörös– ezüst sávozat első fiától, Imre királytól ered.)

1192-ben országa és családja legnagyobb ünnepét ülte III. Béla. III. Cölestin pápa (1191–1198) szentté avatta I. László királyt. Az elismerés nem csupán a 11. század hőisének, hanem a felemeltetést kezdeményező utódnak is szólt, akire két évtizede még az ortodox szakadárság gyanúja vetült. Nem véletlen, hogy László kanonizálása Bélától indult: az Árpádok hagyományában élő kultusz személyében egyesült a bizánci tisztelettel, amely az apja emlékét ápoló Piroska (Szent Eiréne) császárné fiára, Manuélre, onnan reá szállt. Az Árpád-ház a „szent királyok nemzetsége” lett.

III. Béla keresztes hadjáratra készült, amikor 1196. április 23-án 48 évesen meghalt. A Szent István-i királyeszmé utolsó nagy képviselője testben-lélekben kiemelkedő ember volt. Korabeli emlékezések, illetve 1848 végén megtalált földi maradványai 190 centiméter magas, nagy szemű, sasorrú, boltozatos koponyájú, bölcsességet és tekintélyt sugárzó férfiú alakját vázolják. Emberségét apró híradások őrzik. Még Bizánc trónörököséként kegyelmet eszközölt ki a Manuél fogságába esett magyar hadvezérek számára, a Magyar Királyság uraként több közrendű gyermeket tartott keresztvíz alá, és országos ügyeit egyik ispánja udvarházában „tölgyfa alatt ülve” intézte. 1265-ben unokája, IV. Béla (1235–1270) így emlékezett róla: „Nagy Béla király”.

TÓTH ILDIKÓ: A BEREGI EGYEZMÉNY

Az 1233. augusztus 20-án a beregi erdőben aláírt egyházi diktátum a pápai hatalom támogatását élvező magyarországi egyházi nagybirtokosság hatalmának, befolyásának csúcspontját jelentette. Kikényszerítésében nem csekély szerepe volt annak, hogy II. András viszonya erősen megromlott a pápával és a magyarországi egyházzal.

A pápa és a magyar király közötti ellentétek akkor kezdődtek, mikor András 1225-ben kiűzte Magyarországról a pápai oltalom alatt álló német lovagrendet. A király és a magyarországi klérus ellentétét pedig a király új gazdaságpolitikája váltotta ki. Az örökös pénzzavarral küszködő, pazarló, költséges életmódot folytató András az adókat és illetékeket zsidó és muzulmán bérlőknek adta, akik egy összegben fizették a királynak az éves bérletet. Sokak szemében úgy tűnt, Magyarországot nem a keresztények kormányozzák. Ugyanakkor az 1222. évi Aranybulla egyes cikkelyei, különösen a sótárolással kapcsolatos intézkedés – miszerint só csak a régi királyi sóraktárakban, a Bihar megyei Szalacson, továbbá Szegeden és a végeken lehet tárolni – sértette az egyházak évtizedek óta meglévő sótárolási és -értékesítési monopóliumát. Az Aranybulla 1231-es megújításakor a magyarországi egyház vezető képviselői IX. Gergely pápa erélyes támogatásának segítségével orvosolták sérelmeik egy részét, s az esztergomi érsek jogot kapott arra is, hogy a rendelkezéseket be nem tartó királyt egyházi fenytékkal élve kiközösítse.

Az Aranybulla 1231. évi megújítása azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az izmaeliták és a zsidók megmaradtak a pénzverő kamarák és más közhivatalok élén, az egyháziak pedig újabb birtokokat és jövedelmeket veszítettek. Róbert esztergomi érsek, a helyzetet megelégedve, 1232. február 29-én interdiktum alá vetette az országot, azaz megtiltotta az egyházi szentségek kiszolgáltatását, bezáratta a templomokat, továbbá kiközösítette az egyházból az izmaeliták és a zsidók hivatalviselését támogató királyi tanácsosokat.

András király kérésére az érsek augusztus 20-áig felfüggesztette az egyházi fenytést, majd júliusban IX. Gergely pápa is utasította az érseket az interdiktum visszavonására. A pápa egyezkedési készségét mutatta, hogy egy hónap múlva biztosította Andrást: a Szentszék engedélye nélkül senki sem

közösíthető ki, ugyanakkor a magyarországi helyzet rendezésére elküldte legátusát, Pecorari Jakab bíborost, aki az 1232. év vége felé érkezett Magyarországra.

A legátus helyzete meglehetősen kényelmetlen volt, mivel András király a várható kellemetlenségek miatt kerülte a vele való találkozást. A király eredményes struccpolitikájának köszönhetően a legátus tárgyalt ugyan a király képviselőivel, de a tárgyalások időről időre megszakadtak a végeláthatatlanul ömlő kifogások miatt. Az interdiktum lehetetlensége gúzsba kötötte Pecorari Jakab kezét, így működésének első idejében csupán belső egyházi ügyekkel foglalkozhatott, legfontosabb célját, a királyság és az egyház viszonyának rendezését nem sikerült elérnie.

A helyzet 1233 augusztusában gyökeresen megváltozott. A bíboros az egyház számára konkrét gazdasági követelésekkel állt elő. Káplánját, Rogeriust korábban Rómába küldte, aki beszámolt a pápának a királlyal folytatott eredménytelen tárgyalásokról, s feltehetően tolmácsolta Pecorari Jakab azon kérését is, hogy konkrét eredmény elérése céljából ruházza fel a legátust az interdiktum és a kiközösítés kimondásának jogával. A pápa ezt a jogot 1233. augusztus 12-én kelt levelében végszükség esetére megadta, azzal a kikötéssel, hogy a kiközösítést nem terjesztheti ki a királyra és fiaira.

András is érezhette, hogy szorul a hurok, s halicsi hadjárat ürügyén próbált a túlzottan aktivizálódott legátus elől megszökni. A szökés azonban nem sikerült: a legátus megbízottai, Bertalan veszprémi püspök és Cognoscens esztergomi kanonok a beregi erdőben utolérték a hadjáratra igyekvő királyt, és az interdiktum rémével 1233. augusztus 20-án kikényszerítették II. Andrástól a beregi egyezmény néven ismert egyházi diktátumot.

Mivel a pápai felhatalmazó irat nyolc nappal a diktátum aláírása előtt készült és a bíborosnak szólt, aki viszont nem tartózkodott a beregi erdőben, a középkori útviszonyokat ismerve, a nyolc nap nem lehetett elegendő arra, hogy a már korábban elindított megbízottakat is értesítsék a pozitív pápai válaszról. Pecorari Jakab valószínűleg kényszerhelyzetben cselekedett, amikor a menekülő királyt utolsó lehetőségként a pápailag még jóvá nem hagyott interdiktum rémével fenyegetve megállította, vigyázva arra, hogy az esetleges nemleges pápai válasz esetén ne ő maga kerüljön kényelmetlen helyzetbe. A nála kétségkívül kevésbé tekintélyes megbízottak, a püspök és a kanonok fenyegetőzése kisebb veszéllyel járt.

A beregi egyezmény az igazságszolgáltatás és adózás, a zsidók és izmaeliták, valamint a só kérdését érintette. Az első témakörrel kapcsolatos rendelkezések közé tartozott, hogy egyházi bíróság lett illetékes egyházi személyek felett (kivéve a birtokpereket), a hitbérrel és a házassággal kapcsolatos ügyek szintén az egyházi bíróságok elé kerültek, és az egyházi személyek teljes adómentességet kaptak. András elérte, hogy a legátus által az országra kivetendő adóról nem döntöttek, azt pápai tanácstól tették függővé.

A zsidók és izmaeliták kérdésében már sokkal többet kellett engednie a királynak. Zsidókat és szaracénokat nem állíthatott a pénzverés, a só- és adóügyek, valamint más közhivatalok élére, jellel kellett megkülönböztetni őket a keresztényektől, nem vásárolhattak keresztény szolgákat, továbbá intézkedések születtek a zsidók és szaracénok együttlakásának megakadályozására.

Az egyezmény legfontosabb célja a sókereskedelem kérdésének rendezése volt. A só értékesítése évtizedek óta az egyházak monopóliuma volt, mígnem a király új gazdaságpolitikája, a zsidókra és izmaelitákra épülő bérleti rendszer megfosztotta őket az ebből származó jövedelemtől. Az egyezmény visszaállította az új gazdaságpolitika előtti helyzetet, vagyis a sót az egyházak vásárolták illő áron a sóbányákban, ahonnan az egyház fuvarosai szállították az egyház székhelyére. Az itt tárolt sót évente kétszer felajánlották megvételre a sótisztaknak, akik jó pénzért vagy ezüstért

megvásárolhatták. Ha a sótiszték nem vásároltak sót, akkor az egyházak eladhatták vagy a maguk számára felhasználhatták azt. Az egyezmény meghatározta a sóért az egyházaknak fizetendő összeget, és hogy a név szerint felsorolt 29 egyház mennyi sót tarthat vissza saját használatra. Elnyerték a külkereskedelembé kerülő só végekre szállításának kiváltságát is. Az elmaradt sójövedelmek pótlására pedig a király egymást követő öt évben tízezer márkát tartozott fizetni az egyházaknak kárpótlásul.

Mivel a bíboros a beregi erdőben nem volt jelen, az előterjesztett tervezet biztosítékként előírta, hogy Oroszországból történő visszatérés után huszonöt napon belül András király a fiaival együtt köteles beregi esküjét megismételni a legátus jelenlétében. András halicsi hadjáratának komolytalanságát jelzi az a tény, hogy az egyezmény megkötése után a hadi készülődés abbamaradt.

Két nappal később, augusztus 22-én Béla herceg és a pártjához tartozó főemberek szintén felesküdték az egyezményre. Ez is mutatja, hogy a legátus hosszú távra próbálta rendezni a királyság és az egyház viszonyát, ezért a kicsikart előnyök tartósságára helyezte a hangsúlyt.

A megismételt esküre szeptember végén Esztergomban került sor, ez tekinthető a beregi megállapodás lezárásának, immár a pápai állásfoglalás ismeretében legalizálva a beregi erdőben történeteket. Október elejétől már az egyezmény alapján intézkedtek az egyes egyházak sójövedelmei kapcsán.

A beregi egyezmény azonban nem volt, és nem is lehetett tartós. Már az egyezményben megszabott határidők is lehetőséget kínáltak a beregi pontok figyelmen kívül hagyására. Például a király számára a legsúlyosabb terhet jelentő tízezer márkás kárpótlás első részét csak 1234. szeptember 8-án kellett volna kifizetnie. II. András időközben, 1234 májusában, újra megnősült, s amíg ifjú feleségének, Beatrixnak fejedelmi jövedelmeket juttatott, a beregi egyezményben vállalt fizetési kötelezettségét nem kívánta teljesíteni. Mivel a pápai követ 1234 elején távozott Magyarországról, meghatalmazásából János boszniai püspök újra interdiktum alá vetette az országot. Az egyházi büntetéssel azonban sem az esztergomi érsek, sem a pápa nem értett egyet. Utóbbi azért sem, mivel Boszniában újra terjedt az eretnokség, s így szüksége volt a magyar király támogatására. A pápa szorgalmazta az egyházi büntetés feloldását, ezért 1235-ben haladékot adott II. Andrásnak az öt év alatt visszafizetendő tízezer márká ügyében, és a visszafizetés időtartamát tíz esztendőben jelölte meg. A pápai és a magyar királyi udvar között még folytak a tárgyalások, mikor 1235 őszén az uralkodó váratlanul elhunyt.

A beregi egyezményről összegzésként elmondható, hogy az ügyes diplomáciai érzékkel megáldott Pecorari Jakab az egyezményben olyan politikai és gazdasági előnyökhöz juttatta az egyházat, melyeknek nem voltak meg a társadalmi, gazdasági, politikai alapjai. A beregi erdőben az interdiktummal kényszerhelyzetbe hozott András király csupán a könnyebb ellenállás irányába mozdult el akkor, amikor aláírta a diktátumot. Könnyű szívvel hódolt be nemcsak a legátusnak, hanem a pápai hatalomnak is, amikor Pecorari Jakabhoz írott levelében 1233 szeptemberében magyar királytól addig nem ismert szélsőséges formában ismerte el a magyar uralkodó hűbéri függését a pápától: Szent István, „aki nem akart saját hatalmából a királyi trónra emelkedni [...] nem akar kitől, hanem Jézus Krisztus helytartójától, Szent Péter utódjától kapta meg a főpápnak adott isteni sugallatra a királyi koronát [...] A római pápa tekintélyével, aki őt népünk királyának és apostolának nevezte, osztotta fel tartományait püspökségekre.”

András tudta, hogy csak addig van megkötve a keze, amíg a pápai legátus az országban tartózkodik, amint kiteszi a lábát az országból, kedvére alkudozhat a magyarországi klérussal. Sem szándéka, sem gazdasági helyzete nem tette lehetővé a beregi egyezményben foglaltak betartását, de maga az

egyezmény is csupán Pecorari Jakab diplomáciai bravúrja volt, mintsem egy valós gazdasági, társadalmi, politikai érdekektől motivált megállapodás.

ÉRSZEGI GÉZA: ÍRÁSBELISÉGÜNK KORAI EMLÉKEI • KIS MAGYAR OKLEVÉLTAN

„Mivel az emberi természet fogyatékosága miatt az idő múlásával az elmúlt dolgok emlékére könnyen homály borul, méltó, hogy írás hordozza és erősítse meg azt, ami törvényes személyek között kötött, hogy így mind az írás bizonyossága, mind alkalmas férfiak tanúskodása révén sérthetetlen és megingathatatlan legyen. Ezt én, Béla, Magyarország felséges királya megfontoltam, és hogy a királyi felséget óvjam attól, nehogy a jövőben valamelyik jelenlétemben megtárgyalt ügyben a döntés elfelejtődjék, fontosnak ítélttem, hogy felségünk előtt a kihallgatás alkalmával bármely ügyben született döntés tanúbizonyossága írás legyen.” (1181)

Az írások közül kétségtelenül a legmegbízhatóbbak a levéltárakban őrzött írások, az oklevelek. Megbízhatóságukat az adja, hogy korukban – amikor létrejöttek és ameddig érvényben voltak – a közösség, a társadalom a benne leírtakat érvényesnek ismerte el. Egy adásvételi szerződés csak akkor tarthatott igényt általános elismerésre, ha a lebonyolító személyek azt jogosnak és törvényesnek tartották, és ennek kifejezéseképpen arról hiteles írást állítottak ki. A király által adományozott birtokhoz hozzátartozott az adományozásról szóló oklevél is, mely igazolta a tulajdonos jogát az adománybirtokra. Korai törvényeink szintén a levéltárakban kaptak helyet, ezeket is oklevél formájában adták ki, természetesen az uralkodó neve alatt. Ámbár hitelük kétségtelen, a valósághoz való viszonyuk olykor mégis felderíthetetlen: nem tudjuk ugyanis, hogy végrehajtották-e azokat, vagy sem. Természetesen nemcsak ilyen jellegű iratok vannak levéltárainkban. Találhatunk bennük magánleveleket, birtok- és vagyonösszeírásokat. Az ezekben leírt dolgok hitelét – ámbár az okleveleknél ingatagabb – szintén nem vonhatjuk egykönnyen kétségbe.

DIPLOMATIKAI ALAPVETÉS

Az írott források megismerésével, értelmezésével, létrejöttükkel a történeti segédtudományok foglalkoznak.

Az oklevéltan (diplomatica) az a történeti segédtudomány, amelynek kutatási tárgya az oklevél, a diploma. E segédtudomány a humanisták kutatásai nyomán kezdett kibontakozni. Nevét is a humanistáktól kapta. Maga a név a görög „kettős” (diplooosz) jelentésű szóból származik: a diploma az antikvitásban olyan hivatalos iratot jelentett, amely két összefűzött táblára íródott. A diploma szót a középkorban ritkán használták. Általában minden középkori iratot oklevélnek nevezünk, ahogy a középkorban is a legtöbb iratnak levél, litterae volt a neve.

Az oklevél szűkebb értelemben olyan meghatározott formák között kiállított irat, amely valamilyen jogi természetű dolgot tartalmaz. Mind a középkori elnevezés, mind a magyar neve a szűkebb értelemben vett oklevélnél többet jelent, a szűkebb értelemben vett oklevélen kívül ugyanis számtalan másfajta irat létezett a középkorban. E levelek, összeírások, ügyviteli feljegyzések nélkül lehetetlenné válna a diplomatikai kutatás. Az oklevéltan nemcsak az oklevelek formai vizsgálatát végzi, hanem arra is törekszik, hogy létrejöttük körülményeit, az oklevéladás folyamatát tisztázza.

Évszázadok kellettek ahhoz, hogy az oklevelek kritikai vizsgálatából kialakuljon a középkori hivatali írásbeliség általános vizsgálata. Az írásbeliség tágan értelmezve az emberi gondolatok írásban történő rögzítését jelenti, szűkebb értelemben a hivatalos ügyek írásos intézését értjük rajta.

A 16. században meginduló oklevélkiadások hozzáférhetővé tették azokat az okleveleket, amelyek kritikai vizsgálatából megszületett az oklevéltan. A 17. században az oklevéltani kutatásoknak két nagy központja alakult ki. Az egyik Párizsban, a Saint-Germain-des-Près maurinus bencés monostorban, amelynek legismertebb tagja Luc d'Achery (1609–1685) volt. A másik központ a jezsuitáké, akik Jean Bolland (1596–1665) nyomdokán haladva a szentekre vonatkozó forrásokat kritikai szövegkiadásban publikálták. A két központ között a harc amiatt tört ki, hogy a bollandista Daniel van Papenbroek vagy Papenbroch (1628–1714) 1675-ben értekezést tett közzé, amelyben kétségbe vonta néhány Meroving-kori oklevél hitelességét. Erre válaszul Jean Mabillon (1632–1707) maurinus bencés az 1681-ben megjelentetett művében kidolgozta az oklevelek külső és belső kritikájának módszerét, s vázolta az oklevéladás menetét. Mabillon működésére a koronát rendtársai, René Prosper Tassin és Charles François Toustain tették fel hatkötetes munkájukkal, amely 1750 és 1756 között jelent meg Párizsban. Ezzel kezdődött meg a modern oklevéltani kutatás. Az oklevéltan fejlődéséhez ezután a legtöbbet a német forráskiadás járult hozzá. Johann Friedrich Boehmer (1795–1863) vette számba a császári okleveleket, ami lehetőséget adott az oklevelek időrendben történő vizsgálatára. Julius Ficker (1826–1907) kutatásai már az oklevéladás genezisére irányultak. Theodor von Sickel (1826–1908) pedig az írás és stílusjegyek vizsgálatával gazdagította az oklevéltani kutatások fegyvertárát. Az ő munkálataik alapján tudta Harry Bresslau elkészíteni a német és itáliai oklevéltan kézikönyvét, valamint Arthur Giry és Alain de Bouard a maga kézikönyvét az oklevéltanról.

Magyarországon az oklevéltani kutatás a jezsuita történetírók, Pray György és Katona István oklevélkiadási és -kritikai munkássága által vágott úton haladt Fejérpataky Lászlóig, aki a német forráskutatás iskoláján nevelkedve újította meg a magyar oklevéltani kutatásokat és terjesztette ki az oklevél-kritikai vizsgálatokat az oklevelek létrejöttének vizsgálatára, a kancelláriák működésére. Őt követte Szentpétery Imre, aki részben az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékének elkészítésével, részben a máig sem túlhaladott, ám részleteiben imitt-amott finomított Magyar oklevéltan című munkájával letette azt az alapkövet, amelyre biztosan alapozhat a további kutatás, ahogy ez Szilágyi Loránd hivataltörténeti kutatásainak gazdag eredményei révén bebizonyosodott.

Hajnal István az oklevéltani és írástörténeti eredményeket már társadalomtörténeti környezetbe ágyazta, bebizonyítva, hogy az írás és a műveltség hatásának vizsgálata elengedhetetlen részét képezi a társadalomtörténetnek. Elmélyült feltáró munkát folytatott Kumorovitz Lajos Bernát, aki pecsétანი kutatásai alapján tisztázta a királyi kancellária különböző ügyosztályainak tevékenységét. Bónis György pedig alapvető kutatásokat folytatott az írásbeliség egyházi és világi ügyintézői, a jogtudó értelmiség megismerése érdekében.

ÍRÁS, NYELV, STÍLUS

A régi írások ismerete nélkül nincs oklevéltan sem. A paleográfia (palaiosz = régi és graphein = vérsni, írni) az a történeti segédtudomány, amely a régi írások történetével, használatával, olvasásával, átírásával, jellegzetes vonásaik összegzésével, társadalmi és földrajzi elterjedésükkel foglalkozik. Alapvetően a görög és a latin írás emlékei, mégpedig a viasztáblára, papiruszra, hártýára, papírra íróvesszővel, náddal és tollal írottakat vizsgálja. Az ezeken a nyelveken kőbe, ércbe, fába stb. vésett írásokkal a felirattal, a viaszba, fémbe nyomottakkal a pecséttan, a pénzeken szereplő írásokkal a pénzéremtörténet foglalkozik. A legelső kategóriába tartozó írások két nagy csoportra oszthatók: kódexekre és oklevelekre.

A kódexekben használt írás általában a könnyen és jól olvasható könyvírás volt, míg az okleveleknél egy viszonylag gyorsan kivitelezhető írást, a folyóírást alkalmazták. Természetesen írhattak kódexeket folyóírással, okleveleket pedig könyvírással is. A könyvírás és a folyóírás variációja is létezik.

A latin írás legrégebb emlékei csupa nagybetűvel íródtak. E szép és jól olvasható írás mellett a mindennapi életben szükség volt gyorsan leírható írásra is. E célra jött létre a római folyóírás. Ez az írás főleg papiruszon és viasztáblákon maradt fenn. A Római Birodalom bukását követő íráskorszak nem ismeri az egységes írást. Európa részekre szakadt, amit az íráshasználat is mutat; az írásformák eltávolodtak egymástól. A szigeteken (Angliában és Írországban) a szigeti, Dél-Itáliában a beneventói, Hispániában a vizigót, Gallia területén a Meroving-írás volt uralkodó. A Frank Birodalom virágzása idején Nagy Károly udvarában az ókori emlékek újjáélesztése, reneszánsza révén az írásbeliség is újjászületett. Ez a Karoling-reneszánsznak nevezett korszak Európának egységes kisbetűs írást adott. Egyaránt használták könyv- és oklevélírássá a 9. századtól a 13. századig. Ennek egyik változata díszített kisbetűs írás, amely főleg a császári oklevelek sajátja volt.

A Karoling kisbetűs írást a 12–13. század fordulóján felváltotta a kisbetűs gótikus írás. A gótikus írás, noha az addigi írások közül a legolvashatóbb és a legkönnyebben elsajátítható volt, nem tudott annyira elterjedni mintegy háromszáz éves fennállása alatt, mint az azt felváltó humanista írás. A humanista írás tulajdonképpen a gótikus írás elődjére, a Karoling kisbetűs írásra vezethető vissza. Az Itáliában a 14–15. században kiformalódó humanista írás egy tévedésnek köszönheti létét. Mivel a legtöbb klasszikus szerző műve a Karoling-reneszánsz idején Karoling kisbetűvel másolt kéziratban maradt ránk, a humanisták azt hitték, hogy az volt a klasszikus Róma írása. A középkor végén természetesen nem lett azonnal egyeduralgató a humanista írás. Gyakori a gótikus és a humanista írás keveredése, sőt a német nyelvterületen az első gótikus írással nyomtatott könyvek hatására a mindennapi élet írása is a gótikus maradt, míg Európa más területein a nyomtatás révén a humanista írás foglalta el a helyet minden más írás elől.

A számokat a középkorban a 12. századig kizárólag betűkkel (római számokkal) jelölték. Gyakori volt azonban, hogy nem nagybetűket, hanem kisbetűket használtak a római számok írásához. A 13. századtól Európa-szerte elterjedő arab számokat Magyarországon csak a 15. században kezdték használni.

Imre király pecsétjének előoldala (1202)

Az írásbeliség emlékeire jellemző mind a nyelvük, mind a stílusuk. A középkori kódexek és oklevelek nyelve többnyire a latin. A 12. századtól indult meg a népnyelv beáramlása az írott emlékekbe. Először a latin leánynyelvek (olasz, francia, spanyol, portugál stb.) jelentek meg, majd a német is. A magyar nyelv viszonylag későn, csak a 15. századtól használatos. (Természetesen magyar szavak, kifejezések már korábban is szerepeltek okleveleinkben.) A középkori latin nyelv a Karoling-reneszánsz hatására szerencsésen visszacsatolódtott a klasszikus latinhoz. Ha előfordulnak is a Karoling-kort megelőző durva nyelvi formák a középkori latinságban, ezek valójában hibák, és nem jellemzők az általában jól megformált középkori latinságra. A középlatin fő szabályait tekintve azonos elvek szerint épült fel, mint a klasszikus latin, annak mintegy továbbfejlődött változata.

A legrégebb szövegekben az írás folyamatos volt; nem tagolták még szavakra sem. Az első lépés a szavak elválasztása volt egymástól. Noha a szavak elkülönítése szóközökkel a középkorban már természetes, mégis gyakran előfordult, hogy bizonyos szóösszetételeket egybeírtak. Az első központosítási jelek a ritmikus prózában jelentek meg, ahol egy-egy ritmikus egység lezárását ponttal vagy vesszővel jelölték. A pápai kancellária a 13. századig a pontot a mai vessző helyett használta, s csak a következő évszázadban alakult ki a pont, a vessző és a kettőspont mai jelentése. A kérdőjel és a felkiáltójel a kerek zárójellel együtt a humanisták találmánya.

A középletin nyelv stílusára a 12. század végéig a rímes próza nyomta rá a bélyegét. Megszerkesztésénél arra törekedtek, hogy a lehetőleg egyenlő hosszúságú szófüzések rímes végződést kapjanak:

Felix igitur Hungaria,

Cui sunt dona data varia,

Omnibus enim horis

Gaudeat de munere sui litteratoris...

Magyarország tehát boldog,

Jutott neki adomány sok,

Hisz örülhet minden órán

Deákjának ajándékán

(Szilágyi Loránd fordítása)

A 13. századtól kezdve – újjáéledő antik örökségként – a ritmikus próza foglalta el a rímes próza helyét. A prózaritmus – miként a rímek – többnyire a mondatok, szófüzések végén jelent meg.

AZ OKLEVELEK HITELESSÉGE

Az oklevél fennmaradási formáját tekintve lehet eredeti, másolat vagy fogalmazvány. Készülhetett két vagy több eredeti is egyidejűleg, azonos szöveggel. Ez történhetett oly módon is, hogy az azonos szövegeket egymás alá másolták, és a szövegek között üresen hagyott helyre az ábécé betűit írták, majd e betűk közepén elvágták a hártýát. A másolat lehetett egyszerű és hitelesített. Hiteles másolatnak számított az oklevél átírása, például ha egy korábbi oklevelet egy közhitelű személy vagy intézmény a saját oklevelébe átmásolva pecsétjével hitelesített. Ez volt a formája a korábban kiadott uralkodói oklevelek megerősítésének is. Készültek olyan másolati könyvek, amelyekbe egyes intézmények a saját birtokaikra, kiváltságaikra vonatkozó fontosabb okleveleket bemásoltatták. Ugyancsak (iktató)könyvbe másolták át az uralkodói kancelláriákról kikerülő okleveleket. Ezeket a magyar királyi udvarban királyi könyveknek, a pápai udvarban regístrumoknak nevezték. A fogalmazványokat legtöbbször ugyancsak könyvbe vezették.

Az oklevelek hitelességüket illetően lehetnek valódiak (hitelesek) és hamisak. Valódi a minden vonatkozásban hiteles oklevél. A hamis okleveleknek számtalan megjelenési formája volt, alapvetően azonban háromféleképpen lehetett oklevelet hamisítani. Egy meglévő hiteles oklevél szövegét újraírhatták oly módon, hogy annak szövegébe a valódi oklevélben nem szereplő részeket toldottak be, vagy éppen elhagytak abból valamit. Ennek szélsőséges formája, a palimpszeszt úgy készült, hogy egy már beírt, hitelesen megpecsételt hártýáról a szöveget levakarták, és helyette teljesen új szöveget írtak, amely a hiteles pecsét révén a hitelesség látszatát keltette. Megtehették azt is, hogy valamely korabeli, valódi oklevél mintája alapján olyan új oklevelet szerkesztettek, amelynek soha sem volt valódi előzménye. Végül lehettek formailag, tehát kiállítási körülményeiket tekintve valódi oklevelek tartalmukat illetően hamisak. Ilyenek az egyes intézmények megtévesztett vagy megtévedt alkalmazottai által készített oklevelek. A hamis oklevelek rendkívül becses történeti források lehetnek, amennyiben ismerjük a hamisítás korát és indítékát.

Az oklevél hitelességét a pecsét szavatolta. Az ünnepélyes oklevelet mindig hártýára írták, függőpecséttel erősítették meg, és ünnepélyes formulákkal látták el. Ezek fémpecséttel megerősített

változatát nevezzük bullának. A zárt oklevelek tartalmilag többnyire valódi levelek és parancsok, egyszerűbb formában lettek kiállítva, és összehajtogatás után pecsételték le őket. A nyílt okleveleket a 14. századig a hátlapjukon pecsételték meg, a 15. századtól kezdve a szöveg alatt az előlapon.

A természetes méhviaszba nyomott pecsétnyomó rajzolata mind függőpecséten, mind pedig az írásra nyomott pecséten megtalálható. A 14. századtól kezdve zöld, fekete és piros színű viaszt is használtak. A piros színű viasz uralkodói előjog volt, mások számára ennek használata kiváltságnak számított. Feketét a gyász színeként, zöldet pedig az alacsonyabb rangúak használtak.

Az egyes intézményeknek lehetett nagy- és kispecsétje, titkospecsétje, valamint gyűrűspecsétje. A fémpecsét (bulla) bizánci eredetű, hol aranyból, hol ezüsből, a pápai következetesen ólomból készült. A pecsétek felfüggesztésére hártycsikot, (kender- vagy selyem-) zsinórt használtak. A pecsétek formája többnyire kerek, az egyháziak azonban főleg ovális alakú pecsétet használtak, de előfordult pajzs alakú pecsét is. A pecséten általában a pecséttulajdonos ismérvei találhatók. Királyok többnyire trónon ülő királyalakat, hercegek lovasalakat, nemesek a családi címerüket használták. Az egyháziak gyakorta védőszentjüket vagy főpapi alakot vésettek pecsétnyomóikra. Nem ritka a 14. századtól kezdve, hogy gótikus oltárra emlékeztető képet találunk a főpapi pecséteken, mely előtt gyakorta kis fülkében imádkozva térdel maga a pecséttulajdonos. Sajátos ábrázolásokat is gyakran találunk a pecséteken, pl. a nyulak-szigeti apácák pecsétjén Margitnak, IV. Béla király leányának a felajánlását jelenítették meg. Felirat tájékoztat a pecsét tulajdonosáról. E feliratok többnyire csupa nagybetűvel íródtak, de a 14–15. századtól kezdve megjelentek a kisbetűs feliratok is.

ÍRNOKOK, JEGYZŐK, KANCELLÁROK

Az írni-olvasni tudás a középkorban is azt jelentette, hogy nemcsak a betűk kanyarítására vagy összeolvasására képes valaki, hanem arra is, hogy értelmesen meg tudja fogalmazni a saját gondolatait, és megéri a mások által leírtakat. Az írni-olvasni tudás különböző szintjén álló emberek írásbeliségben elfoglalt helye természetesen különböző. A szövegek megfogalmazása a jegyzők feladata volt, akik munkájuk könnyebbé és gyorsabbá tétele érdekében a betűket általában elnagyoltan formálták meg, és bizonyos betűkapcsolatokat vagy gyakran előforduló szavakat rövidítve írtak, esetleg egyezményes jelekkel helyettesítettek. Azt, hogy okleveleink szövege mégis jól olvasható, az írnokoknak köszönhetjük, bár az általuk letisztázott írásban is meglehetősen sok rövidítés maradt.

Az oklevelek kiállítása az irodában történt. Az iroda feje a kancellár, utóbb a helyettes: az alkancellár. A kancellárok eredetileg azok a bírósági személyek voltak, akik a tárgyaláson a bíróságot és a feleket elválasztó rácsnál (cancelli) álltak és közvetítették a benyújtott dokumentumokat a pereskedők, illetve a bíróság között. Közvetítő szerepük végül jelentős személyiséggé tette őket. Noha már a kezdet kezdetén minden intézményben szükség volt írni-olvasni tudó emberre, ezek azonban szűkebb értelemben véve még nem alkottak külön irodát. Kancelláriának lényegében csak attól kezdve nevezhető egy-egy intézmény irodája, amikortól az iroda személyzete, az irodából kibocsátott oklevelek formulái és az irodai munka megszólása állandósult. Ez Európában a 12–13. században következett be.

A kialakult kancelláriával rendelkező intézményeknél több-kevesebb különbséggel az alábbiak szerint történt az ügyintézés. A felek írásbeli kérvénnyel fordultak az illető intézményhez. Az írásbeli kérvényezés gyökerei az antikvitásig nyúlnak vissza. A Római Birodalom örököséinél, a Bizánci Birodalomban és a pápai udvarban lényegében sohasem veszett ki az ügyintézés elindításának ez az írásbeli formája, sőt a pápai udvarban a 12–13. század fordulójától kötelezővé vált az írásbeli kérvényezés. A kérvényt a kancelláriába kellett benyújtani, ahol előkészítették az ügyet arra, hogy az uralkodó (és a tanácsa) döntsön az ügyben.

Ezután a kancellária parancsot kapott arra, hogy a döntésnek megfelelően állítsa ki az oklevelet a fél számára. Ehhez először a tényleges ügyintézők: a jegyzők, az előadók, vagy a fogalmazók fogalmazványt készítettek. Ez a fogalmazvány lehetett rövid, amely csak a készítendő oklevél lényeges részeit tartalmazta. Lehetett azonban teljes is, amely teljes egészében tartalmazta a leendő oklevél szövegét. Míg az előbbiek sorsa a megsemmisülés lett, az utóbbiakat könyvekbe másolták, hogy azután ennek segítségével szükség (pl. az eredeti elvesztése) esetén ismételt ki lehessen adni az oklevél szövegét hiteles formában. A fogalmazvány elkészítéséhez az ezzel foglalkozó tisztviselőknek különböző segédkönyvek álltak rendelkezésére, amelyek korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazták. Használatuk lehetővé tette a kancelláriának, hogy azonos ügyekben azonos formulákkal állíthasson ki oklevelet, megtakarítva ezzel az újrafogalmazás munkáját. A fogalmazványt bemutatták az oklevél kiadójának vagy annak, akit a kiadó ezzel megbízott. Az ő jóváhagyásuk után került a kancellária írnokainak kezébe, akik a fogalmazványt mindenki számára olvasható, világos betűkkel letisztázták. Az így letisztázott oklevelet bemutatták a kiadónak, aki vagy aláírásával, vagy pecsétjével hitelesítette azt. A megpecsételés után kirótták a fizetendő illetéket, az oklevelet bevezették az iktatókönyvbe, s végül átadták az oklevélnyerőnek.

Mátyás király adománylevele az aranyosi székek számára (részlet)

ÍRÁSBELISÉGÜNK FEJLŐDÉSE ÉS SZÍNTEREI

Tucatnyi oklevél maradt ránk első királyunk, Szent István korából, s ebből mindössze egyetlenegy bizonyult hitelesnek: a veszprémvölgyi görög alapítólevél, azonban ez sem eredetiben, hanem mintegy száz évvel későbbi átiratban (Kálmán király, 1109) maradt ránk. Szent István veszprémvölgyi oklevele görög nyelven íródott, tehát a görög nyelvű írásbeliség sajátosságait hordozza magán, valamint nincs keltezése. A többi oklevél latin nyelvű, amelyek közül egyetlenegy maradt meg eredeti formában: a Pannonhalmi oklevél (1001). Erről az oklevélről már az első pillantásra látszik, hogy a német császári kancelláriából kikerült oklevelekkel rokon. Ugyanazzal az írással készült, és ugyanazok a jellegzetességek figyelhetők meg rajta, amelyek a császári okleveleken is. Az oklevél szövegezése is arra vall, hogy a császári kancellária egyik tagja készítette. Az eredeti oklevelet azonban később kibővítették, a kibővített szöveget lemásolták az eredeti oklevél írásával és formuláival, majd Kálmán király egyik pecsétjét nyomták a hátoldalára.

Különleges hely illeti meg az első eredeti oklevelünket, a Tihanyi alapítólevelet (1055). Értékét nemcsak az jelenti, hogy az első eredeti oklevelünk, hanem az is, hogy az első olyan nyelvemlékünk, amelyben összefüggő magyar szövegek találhatók.

A fordulatot a magyarországi írásbeliségben III. Béla király (1172–1196) uralkodása hozta meg. Béla király Bizáncban nevelkedett. Nyilvánvaló, hogy nem maradt rá hatástalan az a fejlett írásbeliség, amelyet a gazdag antik örökséggel rendelkező császári udvarban, Bizáncban tapasztalt. A század közepe óta már jártak magyar ifjak a párizsi egyetemre; közéjük tartozott Lukács esztergomi érsek is. Béla király felismerte ennek fontosságát, és gondoskodott arról, hogy többen is látogassák a külföldi egyetemeket. Nagyon jól tudhatta ugyanis, hogy csak felkészült szakemberekkel képes fejlett írásbeliséget teremteni a királyi udvarban.

III. Béla fontosnak tartotta, hogy az udvarban előforduló ügyeket, a királyi szolgálonépeket és azok kötelezettségeit, miként az egyházaknak tett adományokat, írás örökítse meg. 1181-ben jelent meg a király első olyan oklevele, amelyet nagyrészt formulákból készítettek, jelezve: az udvarban készen állnak arra, hogy az ott előforduló azonos ügyeket azonos módon intézzék és azonos formulákkal foglalják írásba az ügy lényegét.

Hosszú út vezetett addig, míg a 12. század közepétől külföldre látogató magyar deákokból a királyi udvarban az ügyintézés szerve, az udvari iroda, vagyis a kancellária állandó hivatallá szerveződött. Természetesen ez a kancellária még nem volt tökéletes. Mintegy fél évszázadnak kellett eltelnie addig, míg IV. Béla király (1235–1270) udvarában egy európai színvonalú iroda teremtődött. A III. Béla-kori kancellária személyzetéről mindössze annyit tudunk, hogy a kancellár alá jegyzők voltak beosztva. Az egyik ilyen nevezetes jegyző volt P. mester, azaz Anonymus. III. Béla kancelláriájában jelent meg a korszerű prózaritmus, és tűnt el lassanként az oklevelekből a rímes próza. A kancellár ekkor még többnyire prépost, Imre (1196–1204) és II. András (1205–35) királyok korától általában püspök. A magas rangot viselő kancellárok helyettesítésére már 1209-ben feltűnt az alkancellár. 1255-től kezdve már állandóan az alkancellár neve szerepelt a keltezés formulában. Kivételt képezett, ha aranypecséttel erősítettek meg egy oklevelet, mert annak keltezésében a kancellár neve szerepelt. Az alkancellár IV. Béla óta többnyire egyúttal székesfehérvári prépost volt. A két cím annyira összenőtt a 13. század második felében, hogy 1291-ben III. András már a székesfehérvári egyház jogai között sorolta fel az alkancellári tisztséget.

A 13. század derekán emelkedtek ki a jegyzők közül a titkárok. Ők voltak a király titkárai és a királyi pecsétgyűrű kezelői. Míg II. András király idején még szinte minden oklevelet más kéz írt (sőt olykor az is előfordult, hogy az oklevélínyerő fél készítette el), az 1250-es évektől kezdve megfigyelhető az írnokok állandósulása: egy-egy írnok keze nyomát évtizedeken át felismerhetjük a kiadott okleveleken. Az 1290-es és 1298-as törvények már rögzítették az egyes oklevelek kiállításáért fizetendő illetéket.

Az Anjou-korban jelent meg az udvari ügyintézés új szereplője, a titkos kancellár. 1320-tól a kápolnaispán és a titkos kancellár egy és ugyanazon személy volt. A két kancellár utóbb két kancelláriát is eredményezett. I. Lajos uralkodása idején (1342–1382) a régi kancelláriát nagykancelláriának, az új kancelláriát kisebbnek vagy titkosnak nevezték. A nagykancellária vezetője 1366-tól a főkancellár, a kiskancellária feje a titkos kancellár. A nagykancellária a kül- és belügyi kormányzati ügyeket intézte, a kiskancellária pedig az udvari igazságszolgáltatási ügyekkel volt elfoglalva.

Mátyás király (1458–1490) egyesítette 1464-ben a fő- és titkoskancellári méltóságot, amit többnyire az esztergomi érsek viselt. A királyi udvar írásbelisége nyomta rá a bélyegét a királyi udvarban ítélező országbíró és nádor okleveleire, miként az ország más oklevéladó hatóságainak kiadványaira is.

HITELESHELYEK

A királyi udvaron kívüli írásbeliség részben a magánjogi írásbeliség keretei közé tartozik, részben szorosan kapcsolódik a hivatalos udvari ügyintézéshez. Az udvari kancellárián kívül az írásbeliség legjelentősebb központjai a hiteleshelyek. A 12. század végén kezdték az egyes szerzetesrendek (bencések, premonstreiek, keresztsek) konventjei, valamint a székes- és társaskáptalanok írásba foglalni az ország lakosságának hiteles írást kívánó ügyleteit.

A hiteleshelyi szervezet nemcsak a magánjogi írásbeliség területén töltött be fontos feladatot, hanem szorosan kapcsolódott az udvari ügyintézéshez is. Hiteleshelyi embert kértek ugyanis az udvar által kiküldött királyi vagy nádori ember mellé tanúnak, ha a királyi vagy nádori ember birtokba iktatást végzett, idézett vagy vizsgálatot tartott. Az ott történekről azután az illetékes hiteleshely referált írásban az őt ezzel megbízó személynek. Voltak országos hatókörű hiteleshelyek (budai káptalan, székesfehérvári keresztsek konvent), és voltak csak egy meghatározott területen működők. A hiteleshelyen az oklevéladással az őr, az olvasó és a jegyző foglalkozott. A jegyzők nem voltak egyházi személyek. Az olvasó felügyelt az oklevél tartalmára, az őr pedig a pecsétre.

A hiteleshelyeken az okleveleket a korai időben két vagy több példányban készítették, amelyből az egyik példány a hiteleshely őrizetében maradt. Utóbb a bevallások fogalmazványait könyvbe másolva őrizték, a királyi parancslevelekre pedig rávezették a jelentés fogalmazványát. Ez a különleges magyarországi megbízatás a nyugati országok közjegyzőit helyettesítette. A királyi udvar irodája nem győzte az ország írásbeli feladatainak egészét intézni, az ország lakói sem utazhattak a királyi udvarba minden egyes hivatalos írást igénylő ügygel. Ám nem ez volt a döntő a hiteleshelyi szervezet létrejöttében! Egy királyi birtokadomány számtalan teendővel járt. Fel kellett mérni az illető földet, tájékozódni kellett, nem tart-e igényt rá más is. Ha pedig megkapta valaki, azt birtokba is kellett vennie. Minderről csak írásban lehetett intézkedni, hiszen az eseménynek csak így maradhatott hiteles tanúbizonysága. A király kijelölt ugyan embereket az udvarból vagy a megyéből, hogy iktassák be a tulajdonost birtokába, de arról a királyi ember nem tudott írást adni, lévén írni-olvasni általában nem tudó világi ember. A beiktatásról a birtokhoz közeli hiteleshely, konvent vagy káptalan tett jelentést a királynak, miután egyik társuk a királyi emberrel együtt jelen volt az eseményen. Ezenkívül a hiteleshelyek végezték az ország főbb bíráinak (király, nádor, országbíró, vajda, bánok stb.) megkeresésére a perbe idézést, a vizsgálat lefolyásának írásba foglalását is.

É. G.: EGY OKLEVÉL OLVASATA • Imre király adománylevele 1202-ből

Az alábbiakban egy példát láthatunk arra, hogyan is néz ki, s milyen részekből áll egy oklevél. A magyar szöveggel párhuzamosan olvasható az oklevél latin szövege. Az oklevélben Imre király hozzájárul, hogy Benedek erdélyi vajda nejének, Tota asszonynak adja hitbérül két faluját, valamint ő a két falu királyi jövedelmeit teszi az adományhoz. Az asszony messze földről kísérte el Konstancia királynét, II. Alfonz aragóniai király leányát, akit 1198-ban vett feleségül Imre király. Az oklevelet hártýára írták, vörös zsinórra függesztett aranypecséttel (bullával) erősítették meg. A Magyar Országos Levéltárban őrzik az oklevél eredetijét.

1. Bevezetés

1.1. A bevezetés fohászcodással, segítségül hívással kezdődik. A fohászcodás lehet jelképes és szöveges. A jelképes fohással induló oklevelek élén gyakran találunk Jézus Krisztus nevét jelképező rajzot: ez hol a Krisztus név első betűje, hol a görög monogramja, továbbá megtaláljuk a Jézus Krisztus névből képzett ugyancsak görög monogramot (XPS, IHS), valamint a keresztet, sőt ugyancsak rá emlékeztet a görög ábécé kezdő és záró betűje. Jelen esetben szöveges fohászcodással találkozunk:

In nomine sancte trinitatis

et individue unitatis! Az egy és oszthatatlan

Szentháromság nevében!

1.2. Az aláztatossági vagy ájtatossági formulához kapcsolódó címfelsorolás annak a meghatározása, hogy kinek a nevében kelt az oklevél és az illetőnek milyen címei vannak:

Hemericus Dei gracia

Hungarie, Dalmacie,

Chroacie, Servie,

ameque rex. Imre, Isten kegyelméből

Magyarország, Dalmácia,

Horvátország, Szerbia

s Ráma királya.

1.3. A címzés annak a megjelölése, kinek szól az oklevél. Ha mindenkinek szól, el is maradhat, mint az oklevelünkben, vagy általánosan van megfogalmazva, egyetlen személynek, vagy meghatározott személyeknek szóló parancsban megadják a konkrét nevet és címet. Amennyiben alacsonyabb rangú ír magasabb rangúnak, a címfelsorolás és a címzés megcserélődik.

1.4. Az üdvözlés lehet a (lelki) egészséget, az üdvösséget kívánó szó vagy kifejezés, esetleg egy „mindörökké” is:

In perpetuum! Mindörökké!

2. Tárgyalás

2.1. A tárgyalás a bekezdéssel többnyire az oklevél tartalmával összefüggésben lévő közhelyekből álló elvi kijelentéssel kezdődik:

Cum iusta petencium et

honestas debeat exaudiri

peticio illorum maxime,

quorum et militaris

strenuitas est experta et

fidelitas comprobata, cum

itaque woiawoda

Benedictus suorū meritis

serviciorū et milicie sue

strenuitate in conspectu

nostrorum complacuisse

oculorum, merito debuit ad

eius flecti petitiones nostra

regia celsitudo. Egyrészt mivel a jogos

kéréseket tartalmazó tisztes
kérvényt meg kell hallgatni,
különösen azokét, akiknek
serény vitézsége ismert,
hűsége pedig igazolt,
másrészt miután Benedek
vajda szolgálataival szerzett
érdemei és katonai
serénysége szemünk előtt
kedves, ezért királyi
felségünknek méltán kell
kéreire hajlanunk.

2.2. A közzététel lehet hosszabb szövegezésű önálló egység, de be is olvadhat a következő részbe, mint ebben az oklevélünkben olvasható.

2.3. Az elbeszélés tartalmazza azt a tényt, amely miatt az oklevél kiadásra került. Az oklevélben jelzett uralkodói kegyet, érdemekkel lehetett megszerezni, ezek felsorolására szerint itt került sor:

Porrecta igitur petitione
idem woiawoda a nobis
humiliter postulavit et
instanter, quod villa
Martini, quam nos eidem
contulimus dato privilegio
et aliam villam nomine
Boiouth uxori sue Thote
nobili mulieri pro dote ab
ipso assignatas eidem
coniugi sue confirmaremus
consensum adhibendo et
assensum. Kérvényt terjesztett be
ugyanis a vajda, és azt kérte

tőlünk alázatos kitartással,
adjuk beleegyezésünket
s hozzájárulásunkat, azaz
hagyjuk jóvá, hogy ő
Mártonfalvát, melyet mi
privilegiumunkkal neki
adományoztunk, meg egy
másik falut, amelynek neve
Bajót, a feleségének, nemes
Tota asszonynak adja
hitbérül.

2.4. A rendelkezés foglalja magában az oklevél lényegét, vagyis azt a cselekményt írja le, amiért az oklevél létrejött, amit az oklevél tanúsít (adományozás, vétel, eladás stb.). Amennyiben ingatlant érint az oklevél rendelkezése, többnyire megtaláljuk benne a birtok általános tartozékainak felsorolását. Ha megtoldják a kérést, az érdemekre való újabb hivatkozás sem maradhat el:

Nos autem favorabilem eius
petitionem attendentes
uxori sue predictas villas
perpetuo iure obtinendas
confirmavimus dantes
eidem cuicumque voluerit
donare vel vendere sive
ecclesiis sive consanguineis
sive extraneis plenam
facultatem donandi vel
vendendi.

Ceterum quia eadem
domina relicta sua natali
patria cum illustri coniuge
nostra Constancia regina

Hungarie in servicio suo
sedulo moratura advenerat,
ad petitionem et instanciam
eiusdem coniugis nostre
omnes reditus supradicte
ville Martini ad fiscum
pertinentes scilicet liberos
denarios et pondera
chybriones etiam de eadem
villa nobis pertinentes
supradicte domine
perpetuo iure obtinendas
donavimus. Mi pedig a kérését

támogatásra méltónak ítéltük,
ezért jóváhagytuk, hogy
felesége a fenti falvakat
örök jogon megtartsa.

Megadtuk a feleségének
azt a jogot, hogy ha
bárkinek, akár egyházaknak,
akár vérrokonoknak, akár
idegeneknek, odaadni vagy
eladni kívánná, odaadhassa.

Egyébként pedig mivel az
asszony elhagyta szülőföldjét
és azzal a szándékkal jött
hozzánk, hogy fenséges
nejünk, Konstancia, Magyar-
ország királynéja szolgálá-
tában maradjon, ezért
feleségünk kitartó kérésére az

említett asszonynak ajándéku
adtuk azt is, hogy a mondott
Mártonfalva minden kincs-
tárra tartozó jövedelmét,
tudniillik szabadok dénárját
és nehezéket, valamint
az abból a faluból nekünk
járó csöbröket is örökjogon
megkapja, és eladhassa.

2.5. A következő három formula: a záradék, a büntetés és a megerősítés egybefüggő szövegezése miatt akár egyetlen formula, a záradék részeinek tekinthetők. A záradékok az oklevélben szereplő rendelkezések megtartására szólítanak fel. A büntetés azt fejezi ki, hogy a rendelkezésben foglaltak megszegőire milyen büntetés vár; lehet lelki és világi. Oklevelünkben csak a megerősítés található meg közülük; kifejezi, hogy a hitelességre igényt tartó oklevél milyen hitelesítéssel van ellátva. Ezt az oklevelet hártýára írták, vörös zsinórra függesztett aranypecséttel (bulla) erősítették meg, a pecsét egyik oldalán a király trónon ülő alakja látszik; felirata magyarra fordítva: IMRE HARMADIK BÉLA KIRÁLY FIA, a másik oldalán sávozott pajzs, felirata ez: ISTEN KEGYELMÉBŐL MAGYARORSZÁG, DALMÁCIA, HORVÁTORSZÁG ÉS RÁMA KIRÁLYA.

Ut autem hec nostra
confirmacio sive donacio
irretractabiliter duret in
posterum, presentem
paginam rei continent[e]m
veritatem sigilli
ostri munimine
roboravimus. Hogy pedig ez
a jóváhagyásunk és
adományunk
visszavonhatatlan legyen
később, az ügy lényegét
tartalmazó ezen oldalt
megerősítve pecsétünkkel

láttuk el.

3. Befejezés

3.1. A befejezést jelzik az aláírások. Az oklevél aláírója lehet az oklevél kiadója és az oklevélben leírt cselekmény tanúi, illetve az oklevél kiállításában részt vevő kancelláriai személyzet. A korai időkben az oklevélkiadók nem aláírásukkal erősítették meg az oklevelet, hanem a monogramjukkal, amelybe esetleg egy vonalat maguk húztak. Az ünnepélyes pápai oklevelek jellemzője a kör alakú jegy, a rota. A korai időkben az oklevélben foglaltakat a tanúk is aláírásukkal erősítették meg. A 14–15. századtól az oklevél-kiállításban részt vevő kancelláriai alkalmazottak is szignálták a az általuk készített, ellenőrzött vagy regisztrált oklevelet.

3.2. A keltezés, lehet kétféle időpont is ebben a részben. Az egyik azt mondja meg, mikor történtek az oklevélbe foglaltak, a másik pedig az oklevélkiadás időpontja. Ehhez kapcsolódik a méltóságsor, amely eredetileg tanúsor volt, de a 12. századtól kezdve az oklevél-hamisítások elkerülése érdekében maradt meg a használata. A felsorolt méltóságok hivatali idejét ugyanis meglehetősen nehéz volt utólag a hamisan készült oklevél számára rekonstruálni.

Datum per manus Petri
Albensis prepositi et aule
regie cancellarii anno ab
incarnacione Domini
millesimo ducentesimo
secundo venerabili Iob
Strigoniensi archiepiscopo
existente reverendo
Iohanne Colochensi
archiepiscopo, Calano
Quinque Ecclesiensi
episcopo, Vgrino
Geuriensi episcopo,
Symone Warodiensi
episcopo, Desiderio
Chenadiensi episcopo,
Benedicto palatino et
Bichoriensi comite, Gyula
curiali et Chenadiensi

comite, Ypoch Bachiensi,
Tyburcio Budrugiensi,
Chepano Supruniensi,
Thoma Posoniensi, Mauro
Mussuniensi, Ochuz
Albensi comitibus
existentibus. Kelt Péter fehérvári prépost
és udvari kancellárunk
kezei által az Úr
megtestesülésének
ezerkettőszáz-kettedik
esztendejében amikor
tisztelreméltó Jób
az esztergomi érsek,
tisztelendő János
a kalocsai érsek,
alán a pécsi püspök,
Ugrin a győri püspök,
Simon a váradi püspök,
Dezső a csanádi püspök,
Benedek a nádor
és a bihari ispán,
Gyula az udvarispán
és csanádi ispán,
Ypoch a bácsi,
Tibor a bodrogi,
Csépán a soproni,
Tamás a pozsonyi,
Mór a mosoni,
Atyusz a fehérvári
ispán.

3.3. A korai időkben záró fohász fejezte be az okleveleket. Ez többnyire egy-egy szóból állt: Amen.

Imre király adománylevele Tota asszonynak, 1202.

(Cikkelyné Nagy Erika felvétele)

TÓTH CSABA: PÉNZEK, PÉNZVERDÉK, PÉNZEMBEREK

A magyar pénzverés megindítása Szent István király államszervező tevékenységének része volt. Első pénzeink Európában is kiválónak számítottak, ám a hazai forgalomban sokáig inkább természetben, „állatpénzzel”, tinóval fizettek. A következő századokban egyre nagyobb lett a pénzforgalom, miközben megkezdődött minőségének romlása. Nemesfémbányáink gazdagsága azonban lehetővé tette, hogy igazán nagy uralkodóink, mint az Anjou királyok vagy Mátyás ismételten erős pénzt verethessenek.

Szent István denárjai

Szent István az önálló feudális magyar királyság megalapításával párhuzamosan új, az országban addig ismeretlen intézményeket vezetett be. A világi és az egyházi közigazgatás megszervezése, a törvények első írásba foglalása mellett az ő nevéhez fűződik a pénzverés megindítása is. A nyugat-európai denárrendszerhez kapcsolódva, a korabeli Európa egyedüli pénznemét, az ezüsből készült denárt verette. Kiváló minőségű, mondhatni színezüsből készült pénzei komoly hírnevet vívtak ki maguknak a nemzetközi pénzforgalomban is. Közvetlen utódai alatt nem történt alapvető változás a pénzverés tekintetében, viszont a század vége felé már mutatkozni kezdtek a későbbi súlyos pénzromlás első jelei.

ÁRPÁD-KORI PÉNZVERÉS

A 11. század második felétől kezdték alkalmazni uralkodóink a periodikus pénzüjítés rendszerét, amely rövid megszakításokkal lényegében Mátyás pénzreformjáig érvényben volt. Ennek értelmében az uralkodó meghatározott időközönként – a 13. század elejétől bizonyíthatóan évente – új pénzt bocsátott ki, amelyre az előző évit bizonyos illetéklevonás mellett be kellett váltani. Ezt a váltási különbséget nevezték a „kamara hasznának” (lucrum camerae), amely középkori uralkodóink egyik legjelentősebb bevételi forrását jelentette.

A pénzüjítés rendszerének a gazdaságra gyakorolt hatása még akkor is rendkívül kedvezőtlennek bizonyult, ha az új pénz az előző évivel megegyező minőségű volt, az pedig egyenesen katasztrofális hatást gyakorolt, ha csökkentett finomságú és/vagy súlyú pénzt hozott forgalomba az uralkodó. Ez történt a 11–12. század derekán. Csökkenni kezdett az érmek ezüstfinomsága és mérete, aminek eredményeképp a pénzekről hamarosan eltűntek a figurális ábrázolások, de még az uralkodó neve is. Ezeket a 12. századi ún. „anonim” denárokat nem tudjuk kibocsátóhoz kötni, valószínűleg több uralkodónk is veretett ilyet. A folyamat következményeként a lakosság elvesztette bizalmát a királyi pénzben, s az érmeket csak fémsúly szerint, mérlegelve fogadta el. Így viszont gyakorlatilag nem volt szükség pénzérmére, hiszen a célnak kiválóan megfelelt a veretlen ezüstrúd is.

A pénzromlás következtében indult meg a külföldi fizetőeszközök tömeges beáramlása az országba. A 12. század végétől a salzburgi érseknek Friesach városában vert jó minőségű pénzei vívtak ki egyeduralmat az országban. A friesachi denárok hatására ismét nőni kezdett a magyar pénzek

finomsága és nagysága. A nagyobb felület lehetőséget nyújtott a figurális ábrázolások árnyaltabb megjelenítésére. Megjelentek a királyportrék, a különféle állatábrázolások, valamint a későbbi magyar címer elemei: a kettős kereszt (III. Béla) és a vágásos címerpajzs (II. András).

A tatárjárás után megszűnt a friesachi denárok forgalma, ehelyett a bécsi denárok kezdtek beáramlani. Ez ellen védekezve IV. Béla utasítására a szlavón bán 1255 táján állandó értékű ezüstpénzt bocsátott ki, amely már nem esett az éves pénzbeváltási kötelezettség alá. Habár ezeket a pénzeket csak Szlavóniában verték, jó minőségük miatt az ország többi részén is elterjedt a használatuk.

A 14. század elejére a pénzforgalom tekintetében négy nagy körzet alakult ki az országban. A Dunántúlon a bécsi denárok forgalma mutatható ki, délen a szlavón báni denárok terjedtek el, az északi megyékben az 1300-tól vert cseh garasok jelentek meg, míg a legelmaradottabb keleti országrészben és Erdélyben továbbra is a veretlen ezüstöt használták fizetőeszközként. Ebben a felosztásban a királyi pénzek szerepe szinte minimálisra redukálódott.

II. András denárjának elő- és hátlapja

ANJOU-KORI REFORMOK

Új szakaszába lépett a középkori magyar pénzverés Károly Róbert uralomra kerülésével, aki a politikai stabilitás megteremtése után hozzákezdett a pénzügyek rendezéséhez. Reformintézkedéseinek sorozata 1323-ban kezdődött, abban az évben, amikor – mintegy befejezettnek tekintve az oligarchia elleni küzdelmet – az ország szívébe, Visegrádra helyezte székhelyét. A pénzügyek rendbetétele szorosan összefüggött az ország nemzetközileg „legpiacképesebb” árujával, a nemesfémekkel, amelynek erőteljesebb kiaknázása Károly uralkodása alatt indult meg.

Első Anjou-házi uralkodónk kísérletet tett állandó értékű ezüstpénz bevezetésére, amelyet már nem kellett évenként beváltani. Ez az intézkedése azonban nem hozott tartós sikert, bár a falvak 1336-tól kezdve már kapudó formájában fizették be a korábban pénzbeváltásból származó összeget. Szintén nem koronázta siker a garas bevezetését sem. A több denár értékű, nehéz ezüstpénzt 1329-ben kezdték verni, de még tíz évet sem élt meg. Nagyobb sikerrel járt viszont az aranypénz kibocsátása. A firenzei mintára vert magyar aranyforint hamar elterjedt egész Európában.

Károly Róbert újjászervezte a pénzverési adminisztrációt és a pénzverés tökéletesebb ellenőrzése céljából kötelezővé tette a verdejegyek feltüntetését a pénzeken. Bár ezüstpénzeit továbbra is évente be kellett váltani, uralkodása végére sikerült kiszorítania a külföldi fizetőeszközöket az országból, és megszüntetni az ezüstrúd valuta használatát is. Fia, I. Lajos uralkodása alatt kiteljesedtek az általa elindított reformok. Folyamatossá vált több típusban az aranypénz kibocsátása, rövid ideig garasverésre is sor került, amely azonban, nem tudni miért, hamarosan ismét félbeszakadt.

Nagy Lajos uralkodásának második felében siker koronázta az állandó értékű aprópénzek verését. Változás történt a pénzek éremképében is. Az arany- és ezüstpénzekeken megjelent a híres magyar lovagkirály, Szent László ábrázolása, amely évszázadokon át az aranyforintok állandó éremképe maradt.

A Zsigmond uralkodása alatt meghonosodott hármas pénzrendszerben az aranyforintok és a jó minőségű, állandó értékű denárok mellett megjelentek az alacsony ezüsttartalmú váltópénzek is.

Ezeket a különböző (parvusnak, quatingnak, illetve ducatnak nevezett) aprópénzeket rendeletekkel tartották kényszerárfolyamon, de hamarosan inflálódtak, így ki kellett vonni őket a forgalomból. Ennek ellenére a pénzverés pontosan meghatározott keretek között folyt, ami már nem mondható el a Zsigmondot a trónon követő Albert uralkodásának idejéről, amikor visszaállt a periodikus pénzújtási rendszer.

A török fenyegetés, a gyengülő központi hatalom a pénzügyek romlásához vezetett. Habár az aranypénzek minőségére gondosan ügyeltek, az aprópénzek finomsága odáig csökkent, hogy időnként szinte határozott rézpénzverésre került sor. Bonyolította a helyzetet, hogy egy időben párhuzamos pénzverés folyt I. Ulászló és V. László, majd Hunyadi János kormányzó, valamint V. László részére. A pénzügyek rendezetlenségének köszönhetően I. Ulászló uralkodása alatt rövid időre megjelent a pénzverési jognak Magyarországon addig ismeretlen eladományozása, amelynek értelmében több világi és egyházi főúr verethetett a királyi denárok éremképével megegyező pénzt saját anyagi hasznára.

MÁTYÁSTÓL MOHÁCSIG

Az áldatlan pénzügyi állapotok megszüntetésére Mátyás 1467. évi pénzreformjával került sor, amellyel új fejezet kezdődött a magyar pénztörténetben. Uralkodása kezdetén ő is elődei pénzverését folytatta, így évről évre új pénzt bocsátott ki, amelyek rossz minősége ellen az országgyűlés rendre tiltakozott. 1467-ben hozott intézkedései alapja az állandó értékű ezüstpénz lett, amely megkülönböztetésül új éremképet kapott. Ettől kezdve denárait és obulusait előlapon a négyrésztű magyar címerrel, szív pajzsban a csőrében gyűrűt tartó hollóval, hátlapon Magyarország védőszentjének, Szűz Máriának a képével verték. Ugyanilyen éremképet kaptak az I. Lajos óta először vert garasok is. Az aranyforintok hátlapján továbbra is megmaradt a Szent László-s éremkép, viszont az előlapon a korábbi címet 1471-től felváltotta a Madonna ábrázolása.

A reformoknak köszönhetően állandósult az egy aranyforint = 100 denár árfolyam, és megkezdődött a forintnak mint kifejezésnek a jelentésmódosulása. A következő századokban a forint már számítási pénz jelentéssel bírt, és akkor is 100 denárt értettek egy (magyar vagy kamarai) forint alatt, ha azokat más súlyban, illetve finomságban verték, tehát értékben már nem feleltek meg egy aranyforintnak. A 16. század második felében kezdték a ténylegesen kivert aranypénzt dukátnak nevezni, megkülönböztetésül a 100 denár értékű forinttól, tehát a csak elméletben létező számítási pénztől.

A Mátyás által bevezetett reformok meghatározták II. Ulászló és II. Lajos pénzverését is. A pénzeket négy címletben (aranyforint, garas, denár, obulus) verték a Mátyás által bevezetett éremképekkel, annyi módosítással, hogy a címer szív pajzsába a mindenkori uralkodó családi címere került.

A magyarországi pénzverés történetében villanásszerű epizódként tűnt fel a tallér elődje, a guldiner. Ez a pénz Tirolból származott, ahol először merült fel az a gondolat, hogy az aranypénz értékének megfelelő ezüstpénzt verjenek. Ezt a nagyméretű, súlyos ezüstpénzt 1484–86-ban verték Zsigmond tiroli főherceg uralkodása idején. Magyarországon 1499–1506 között került sor guldinerek verésére, melyek azonban nem tekinthetők forgalmi vereteknek, mivel nem egységes pénzláb alapján készültek, és mindegyik darabnak megvolt az aranyból készült verete is. Sokkal inkább emlékpénznek számhatták, a valódi tallérverés csak I. Ferdinánd uralkodása idején indult meg hazánkban. Nagy jelentőségű viszont, hogy a magyar pénzek közül éppen a guldineren jelent meg először évszám (1499), ami hamarosan az aranyforintokra, garasokra és az aprópénzekre is rákerült.

Hasonló közzjátéknak számít a II. Lajos uralkodása idején lejátszódott inflációs pénzverés korszaka, amikor 1521–1525 között a régi jó pénzláb alapján vert ún. antiqua monetát rövid időre felváltotta a korabeli nevén nova monetának nevezett, csökkentett súlyban és fele finomságban vert denár. A

rendszer komoly zavarokat okozott a pénzgazdaságban, és néhány évi kísérletezés után az országgyűlés nyomására a királynak vissza kellett állítania a hagyományos pénzlábat, amely még I. Ferdinánd uralkodásának első felében is érvényben maradt.

Károly Róbert aranya

PÉNZVERDÉK

Magyarországon a pénzverés megindulásakor csak egy pénzverde működött, amely feltehetően elégnak bizonyult arra, hogy két évszázadon át kielégítse az ország pénzsükségletét. A verde helyét illetően – Esztergom vagy Székesfehérvár – a mai napig megoszlanak a vélemények. Jelenleg a kutatók többsége közvetett bizonyítékok alapján Szent István király székvárosát, Esztergomot tartja a verde helyének.

II. Endre király uralkodása alatt indult meg a pénzverés decentralizációja. 1211-ben még egységesen vert pénzről történik említés, 1221-ben viszont már feltűnik a csanádi egyházmegyében lévő pénzverőkamara is. 1253-ban lépett működésbe a szerémi kamara, 1255-ben a budai kamara, valamint a szlavón báni kamara, majd 1262-ben már többes számban beszéltek a kamarákról. Kezdetben a pénzverők ugyanolyan önálló testületet alkottak, mint más királyi szolgálónépek, később szabad községi szervezetbe tömörültek.

A pénzverés decentralizációjával párhuzamosan hódított teret a bérleti rendszer. Éves bérleti díj fejében független személyek kapták kezelésbe az egyes pénzverőkamarákat, amelyek teljes bevétele őket illette a tárgyévre. Kezdetben a bérlők – akiket kamaraispánnak neveztek – zsidó és izmaelita származású pénzemberek voltak, akiket a 13. század vége felé kezdtek felváltani itáliai és német származású gazdag városi polgárok.

Károly Róbert nagyszabású pénzreformjai során a kamararendszer átszervezése is megtörtént. A négy Árpád-kori pénzverőkamara mellé Körmöcbányán, Szomolnokbányán (Kassán), Szatmáron (Nagybányán), Nagyváradon, Erdélyben és Pécsen újabbak létesültek. A budai és esztergomi, valamint a pécsi és szerémi kamarák hamarosan egyesültek, így ténylegesen nyolc pénzverőkamara működött az ország területén. Minden egyes kamara hatásköre pontosan körülhatárolt, többmegyényi területre terjedt ki.

Az új kamarák alapításában egy alapvetően új gondolkodásmód tükröződött. Míg az Árpád-korban a verdék székhelyei fontosabb politikai és gazdasági központok voltak, tekintet nélkül a bányák távolságára, addig az új kamarák bányavidékre települtek, ahol a pénzverés szorosan összefonódott a bányászattal. Ezzel a korábbi fontos, de nemesfémhányakkal nem rendelkező pénzverdék jelentősége nagymértékben csökkent.

A kamarai szervezet irányítását és ellenőrzését kezdetben a királyi bevételek kezelésével megbízott tárnokmester végezte. A 14. század második felétől új tisztségviselőként feltűnt a kincstartó, aki hamarosan átvette a kamarai igazgatás feletti felügyeletet, majd Mátyás reformjaival a pénzügyek legfőbb irányítójává vált. A pénzverés tisztaságára már az Árpád-kortól kezdve az esztergomi érsek is ügyelt. A fémöntésnél és a pénzverésnél mindig jelen volt a megbízottja, aminek fejében az érseket illette meg minden kiverésre került pénzfém márkájából egy nehezék (pisetum). Az érsek pisetumjoga névlegesen a Habsburg-házi uralkodók idején is megmaradt, tehát a jövedelmet megkapta ugyan, de a pénzverés közelébe már nem engedték.

NEMESFÉMBÁNYÁSZAT

A pénzverés alapanyagát a középkori Magyarország európai viszonylatban is kiemelkedő hozamú nemesfémbányái szolgáltatták. A kitermelt nemesfém nemcsak a hazai szükségletek kielégítésére volt elegendő, hanem az ország legfontosabb és legkeresettebb kiviteli cikke lett. A kora Árpád-korban az ezüstabányászat számított a jelentősebbnek, két központja Selmecebányán és az erdélyi Radnán volt. Az ezüstabányászat felvirágzása IV. Béla uralkodása alatt kezdődött, aki Selmecebányán egy német vállalkozócsoporthal szerződést kötve egyfajta bányaszövetkezetet hozott létre, amely a királynak bányabért (urbura) fizetett, ami a bányászott arany tizedét, az ezüst nyolcadát jelentette. Ebben a társulásban a munkát már nem szolgálóállapotú emberek végezték, hanem fizetett bérmunkások. A később alapított bányavárosokban (Besztercebánya, Gölnicbánya, Igló, Jászó, Rozsnyóbánya) már a selmecebányai mintát követték. Egyes becslések szerint az évente kibányászott ezüstmennyiség a 13. század végére elérte a 10 ezer kilogrammot, ami ekkor Európa éves termelésének mintegy negyedrészt jelentette. A magyar ezüst jelentőségét mutatja, hogy a korabeli Európa két nagy pénzpiacán, a flandriai Brüggeben és Velencében rendszeresen szerepelt.

Az aranybányászat nagyarányú felfutása Károly Róbert uralkodása alatt kezdődött meg. Habár az ezüst mellett járulékosan addig is több bányavárosban fejtettek aranyat, s a szepességi, valamint az erdélyi folyókból mosott arany mennyisége sem elhanyagolható, a virágzás Körmöcbánya alapításával (1328) indult meg igazán. Hamarosan ehhez csatlakozott Nagybánya, Offenbánya és Szomolnokbánya is.

A bányászat fejlődését az is elősegítette, hogy Károly megszüntette a bányászat királyi monopóliumát, és ettől kezdve elvben bárki nyithatott bányát a saját birtokán, sőt megkapta a bányabér, az urbura egyharmadát is. Természetesen a kibányászott nemesfémércet kizárólag a királyi kamaráknak lehetett eladni. Pontos számadatokat csak a 15. századból ismerünk, a kibányászott arany mennyiség azonban az Anjou-korban sem lehetett sokkal kevesebb. A gazdaságtörténetben közel száz éve kialakult nézet szerint Magyarország aranytermelése a 14–15. században elérte az évi 1000–1500 kg-t, s ezzel Európa éves aranytermelésének több mint háromnegyedét adta. Ezt a mennyiséget Amerika felfedezéséig csak a gazdag afrikai aranybányák múlták felül.

I. Lajos aranyforintja

A MAGYAR ARANYFORINT

A gazdag aranybányák alapozták meg a magyar aranyforint nemzetközi jó hírnevét. Pénzlába szerint egy budai márka (245,53 g) 23 karát 9 gren finomságú (990 ‰) aranyból 69 darabot vertek, tehát átlagsúlya 3,5 g körül mozgott. Az aranyforintok minőségére – szemben az ezüstpénzekkel – szigorúan ügyeltek, itt nem fordult elő a denárok esetében észlelhető, gyakran 25–30%-os súlyeltérés a törvényes középsúlyhoz képest. Ennek köszönhető, hogy a magyar aranyforint egészen Ferenc József utolsó dukátjáig azonos pénzláb alapján készült, és még a magyar történelem legsúlyosabb inflációs korszakaiban sem változott a minősége.

Talán a pénzforgalom fejletlensége okozta, de a magyar aranyforint egészen Zsigmond uralkodásáig nem vett részt számottevően a hazai pénzforgalomban (az ő korából származnak az első korabeli hamisítványok is). Ezzel szemben külföldön igen gyakori volt. Első említése is külföldről, az olmützi püspök végrendeletéből ismert (1326). Európában közel 250 éremleletben találtak középkori magyar aranyforintot, amely sok esetben a leletegyüttes túlnyomó többségét alkotta. Az 1996-ban Regensburgban előkerült 624 darabos aranypénzlelet 87%-át magyar aranyforintok tették ki. Természetesen a szomszédos országokban volt a leggyakoribb, de megtalálható Franciaországtól Oroszorszáig, Skandináviától Olaszorszáig mindenhol.

A magyar aranyforintok európai közkedveltségét jelzik annak külföldi utánveretei. Mint ahogy Károly Róbert az aranypénzverés megindításakor a firenzei fiorino d'oro éremképét vette alapul, a nemzetközi elismertség következtében a magyar aranypénzt is másolták külföldön. Habár a magyar aranyforintok külföldi utánvereteinek aranykora a 16–17. század volt, ezek egyes elemeinek másolása már I. Lajos korában megkezdődött, amikor kialakult a jellegzetes magyar („Szent László-s”) éremkép. Salzburgban és a felső-olaszországi Goriziában I. Lajos aranyforintjai előlapjának jellegzetes címerkeretelését utánozták. Ulrich von Jungingen, a német lovagrend nagymestere Zsigmondtól kért és kapott engedélyt arra, hogy a király aranyforintjaival megegyező éremképű aranypénzt verethessen. A liège-i püspök 1482 előtt vert egyik aranypénztípusán a Mária-kép igen emlékeztet Mátyás madonnás aranyforintjának képére. III. Iván Vasziljevics moszkvai nagyfejedelem egyenesen a magyar királytól, Mátyástól kért bányászokat és pénzverőket, s az első oroszországi aranypénzt Mátyás aranyforintjának mintájára verette, még a verdejegyet is átvette, pusztán a feliratot cserélte le cirill betűsre. Bár a külföldi utánveretek éremképei hasonlóak voltak, finomság és súly tekintetében már nem minden esetben követték a magyar előképet.

Mátyás garasának elő- és hátlapja

PÉNZÜZLETEK, PÉNZEMBEREK

Az I. István-kori pénzverés megindulásának még sokkal inkább demonstrációs célzata volt, mint a valós pénzszükséglet megléte. Habár uralkodása alatt megjelentek a pénzbeli adófizetés csírái (szabadok denárai), a lakosság többsége még hosszú ideig terményben róttá le kötelezettségeit a királynak, valamint világi és egyházi földesurának. István törvénykönyveiben a vérdíjrendszerrel kapcsolatos intézkedéseknél továbbra is szerepelt a bizánci aranysolidussal egyenértékű terménypénz, a tinó. Első királyunk ugyan lefektette a magyar pénzverés alapjait, de a terménygazdaság rendszerének túlsúlya még évszázadokig megmaradt.

A folyamatos pénzverés ellenére általános készpénzhiány volt az országban. Amikor II. Géza 40 márka kölcsönért folyamodott a pannonhalmi apáthoz, annak földet kellett eladnia, mivel maga sem rendelkezett ennyi készpénzzel. Hét évtizeddel később II. Endre is így járt, aki a veszprémi egyháztól készpénz helyett értékes ékszereket kapott, amelyek értékét később birtokkal fizette vissza.

A 13. század közepe táján tűntek fel először a pontosan rendezett kölcsönügyletek. Ezek a kezdeti rövid, általában legfeljebb egyéves lejáratú zálogügyletek még sokkal inkább birtokok szerzésére irányultak, hiszen a zálogként lekötött birtokot készpénz hiányában általában nem tudta visszaváltani a zálogbaadó. A század végén jelentek meg azok a hosszú lejáratú (5–10 év) zálogkölcsönök, amelyeknél nem a birtok megszerzése volt az elsődleges cél, hanem annak használata és jövedelmének megszerzése a lejáratú idő végéig. Természetesen ebben az esetben is előfordult, hogy a zálogbirtokot nem sikerült visszaváltani.

Kezdetben ezeket a pénzügyleteket a birtokosok egymás között vagy az egyházzal intézték, amely a kora középkorban a nagyobb vagyonok letéteményese, mondhatni bankárja volt. Gyakran előfordult, hogy a birtokosok valamely templomban vagy kolostorban helyezték biztonságba értékeiket. Az urbanizáció megindulása magával hozta a polgárság gazdasági megerősödését, így hamarosan polgárok is részt vettek a hitelnyújtásban. A városokban kialakuló tőke elhelyezést keresett és talált az egyre differenciálódó zálogügyletekben, fedezett és fedezetlen kölcsönökben és áruhitelben. Egyre gyakoribbá váltak a több országon is átívelő gazdasági kapcsolatok, főleg a külföldről származó városi polgárok körében.

A földbirtokosok hasonló számban vették ki részüket a pénzületekből, sőt a legnagyobb vagyonok a főurak kezén alakultak ki. Zsigmond, aki közismerten gyakran zálogosított el birtokokat, üzletei jelentős részét gazdag főurakkal kötötte, akik sorában megtalálhatók a Garaiak, Rozgonyiak, Cilleiek, de még Hunyadi János is több ezer, néha tízezer forinttal. A középkor végén jelentek meg a gazdag, több országra is kiterjedő érdekeltségű pénzügyi társulások. Ezek legkiemelkedőbb képviselője a Fugger bankház, amely a Thurzó családdal társulva, szinte monopóliumra tett szert a felvidéki bányászatban.

II. Ulászló guldinere (1499)

ALMÁSI TIBOR: A második honalapító • IV. BÉLA KIRÁLY

Második honalapítóként él emlékezetünkben IV. Béla király, bár még ifjú herceggként buzgón közreműködött a királyi hatalom aláadásában, mikor az előkelők egy csoportja apja ellenében felhasználta őt. Nem csoda, hogy amikor megörökölte a trónt, saját egykori híveivel is szembe került. Korábbi korok viszonyait álmodta vissza, de nem forgathatta vissza az idő kerekét. Az a kiszolgáltatottság, amibe a tatárjárás során került, teljesen kijózanította. Batu kán hadainak kitarodása után megkezdte az ország újjászervezését, a királyi hatalom megerősítését. Ám a viszály apa és fiú között ismét felütötte a fejét.

IV. Béla ábrázolása a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában

A középkor királyai esetében ritkán ragadható meg olyan egyértelmű biztonsággal egy-egy uralkodó kormányzati programja, mint IV. Béla király esetében. Ráadásul Béla király már trónra jutása előtt határozottan nyilvánvalóvá tette alapvető országalakító elképzeléseit azon küzdelmek során, amelyek az 1220-as évektől az ellenzék vezéralakjaként apjával, II. András királlyal szembeállították. Az ugyan nyilvánvaló, hogy Béla, a megölt Gertrúd királynétól származó elsőszülött fiú, akit az ellenzék apja akarata ellenére 1214-ben mindössze 8 évesen királlyá koronáztattott, eleinte csak eszköz volt a II. Andrást támadó főpapi-főúri csoport kezében, ám férfivá serdültekor már kétségtelen belső meggyőződés állította őt az újításokkal kísérletező királyi politikát ellenzők élére.

Hite szerint apja kormányzata rossz irányba vitte az országot, amikor meggondolatlan és fölösleges adományok sorával aláasta a királyi birtokállományban megtestesülő hatalmi alapokat, amikor ezzel egyidejűleg túlzott gyarapodáshoz segítette kegyeltjeit, és amikor az elveszett bevételek pótlását keresve, a pénzügyigazgatásban hitetleneket, zsidókat és mohamedánokat juttatott vezető szerephez, előidézve mindezzel a királyi tekintély megingását. Szeme előtt kívánatos és visszaállítandó világgént a nagyapja, III. Béla korabeli állapotok képe lebegett.

Amikor törekvései érvényre juttatására 1228–1231 között átmenetileg tere nyílott – maga mögött tudva az elégedetlen kárvallottak széles táborát –, kiterjedt birtok-visszavételi politikát folytatott. Apja azonban – megerősítve megingott hatalmát – csakhamar megsemmisítette fia eredményeit. Így Béla hiába rendelkezett önállóan kormányzott országrésszel – előbb 1220–1226 között Szlavóniában, majd 1226-tól Erdélyben –, hiába volt viszonylag széles politikai mozgástere támogatói táborának megszervezéséhez, hiába vezettek sikerre önálló, keleti irányultságú külpolitikai próbálkozásai – akár a kunok megtérítésével (1226–1227), akár a keleten maradt magyar néprész felkutatásával (1232, 1235) –, amíg II. András uralkodott, kénytelen volt megadó türelemmel elfogadni a szemében kárhozatos berendezkedés ártó működését.

A tettek ideje 1235-ben, apja halálával érkezett el számára. Gyorsan és szigorúan megbüntette az elhunyt király egykori legfőbb támaszait. A volt nádort, Ampod fia Dénest, nemcsak börtönbe záratta, hanem meg is vakított. Menekülnie kellett előle Beatrixnak, a megözvegyült, éppen gyermeket váró ifjú királynénak is. A bosszú együtt járt a királyi földállományt gyarapító birtokelkobzásokkal. Természetesen a továbbiakban már nem gördült akadály a módszeres birtokrestaurációs politika elé. Az eltökélten véghezvitt kiterjedt visszavételek először csak csalódást keltettek az új király híveiben, akik a II. András-kori mellőzöttség után most elsősorban kárpótlást jelentő adományokat reméltek az új királytól, ám azok szinte teljesen elmaradtak. Amikor azonban táborának tagjai személyesen is közvetlenül szembetalálkoztak a király földelvételei igyekezetével – ideértve az egyházi birtokosokat is –, zajos elégedetlenség tört ki.

Nem növelték Béla népszerűségét a királyi tekintély emelését célzó intézkedések sem. Jelenlétében nem ülhetek le többé a nagyurak, akiknek székeit elégettette. Udvarában személye szinte megközelíthetetlené vált azért, hogy kötelezővé tette az írásbeli kérvények benyújtásán alapuló ügyintézkedést. A csalódottak neheztelése akkor vált gyűlöletté, amikor 1239-ben befogadta országába a mongolok elől menekülő kunokat, s azok a király gyámolító védelme alatt számtalan, nomád életmódjukból eredő, megtorolhatatlan sérelmet okoztak a magyaroknak. A király pár év alatt valóban kiszélesítette hatalma birtokalapját, s a távolságtartó uralkodói tekintély elfogadására is rászorította alattvalóit, ám az elért eredményeket alapjaiban kérdőjelezte meg a személyét övező növekvő ellenszenv és bázisának elvesztése. A belső meghasonlás a tatár fenyegetésről érkező hírek fényében vált különösen veszélyessé. A tatár támadás bizonyossá válása 1241 elején ráadásul újabb gyanakvásoknak adott táptalajt a kunok iránt, ami a haragvó magyarokat – már a mongol invázió napjaiban – Kötöny kun király megölésére és a népe körében végrehajtott vérengzésre ragadtatta, mire a kunok nagy dúlással déli irányban elhagyták az országot.

A Sajó menti muhi csatában 1241. április 11-én elszenvedett döntő vereség után Béla király roppant viszontagságok közepette jutott el a dalmáciai Trau várának oltalmat adó falai közé. A nyugati hatalmaktól remélt segítség elmaradását itt kellett csalódottan tudomásul vennie. Az országvesztés kijózanító erejű csapása nyilvánvalóan mély, önvizsgáló számvetésre kényszerítette, s valószínűleg számos helytálló tanulság levonására is ekkor érkezett el az alkalom. A tatárjárás mindenestre éles cezúrát vont uralkodása két korszaka közé.

Az utókor előtt nem kétséges, hogy országlásának első éveiben igyekezete egy letűnt állapot visszahozására alapvetően irreális és anakronisztikus volt. A gazdaság előrehaladott szerkezeti átalakulása és ezzel összefüggésben a társadalom átrétegződése feltartóztathatatlanul a Szent István-i berendezkedés felbomlásának irányába haladt, amely rendszert végül is nagyrészt maguk alá temették az elpusztult ország romjai. IV. Béla, kezdeti elképzeléseiből sok mindennel szakítva, feladta a meddő kísérletezést a régi világ újraélesztésével. Józan realizmussal látott az ország újjáépítéséhez. A valóságos viszonyokat jobban számba vevő s azokból kiinduló kormányzati politika kényszere talán nem kis részben abból eredt, hogy az országot a tatárok újabb támadásától való rettegés bénító béklyójából csak olyan gyakorlatias és céltudatos intézkedések sorával lehetett kiszabadítani, amelyek mindent a védelmi képesség erősítésének rendeltek alá, és e cél jegyében összpontosították a mozgósítható erőforrásokat.

IV. Béla 1242 után jelentős adományozásba kezdett, és felhagyott a tömeges birtokvisszavétellel. Adományaiiban sűrűn szabott katonai feltételeket. Nagy energiát fordított a korszerű nehézfegyverzetű lovasság és az azt kiegészítő mozgékony, nyilazó könnyűlovasság erősítésére a régi, elavult, a királyi várszervezeten nyugvó haderő helyett. A költséges páncéloskatonaság kiállíthatósága érdekében ugyanúgy adott birtokokat, mint a roppant összegeket felemésztő kővárépítés ösztönzésére. A várépítésben ő maga és családja ugyancsak élen járt. Az erődítések

létesítése a városokra szintén kiterjedt. Védhetőbb falak közé telepíttette át Pest és Zágráb lakosságát, de a falakon belülre költöztette az esztergomi és a székesfehérvári polgárokat is. Kiváltságlevellek kiadásával települések sorát pártfogolta várossá fejlődésükben. A megfogyatkozott népességű országba visszafogadta a katonai szempontból számára nagy jelentőségű kunokat. A lakosságpótlás jegyében nagy paraszti tömegek költöztek be az országba a határokkal szomszédos románok és szlávok lakta területekről. A nyugati térségből elsősorban mesterségekhez, bányászathoz értő, városlakó népesség érkezett, főként német jövevények. Célpontjukat elsősorban a Felvidék ekkor fellendülő bányavárosai jelentették.

Külpolitikáján is változtatott: csalódást keltő tapasztalatai nyomán a nyugati kapcsolatok erősítése helyett inkább azokkal a szomszédos területekkel igyekezett jó viszonyt ápolni, amelyekkel országa osztozott a tatár fenyegetettségben. Ennek jegyében gyermekei közül többet – nyolc leánya és két fia volt – „rangon alul”, keleti fejedelmi családok tagjaival házasított össze. A trónörökös István herceg is kun feleséget kapott. Végleg feladta a magyar külpolitika fél évszázados halicsi expanziós törekvését, s szövetségi viszonyt teremtett (1250). Ausztria területén viszont többször háborús konfliktusokba keveredett. 1243-ban előbb visszavette a tatárjáráskor osztrák kézre került nyugat-magyarországi megyéket, majd amikor 1246. évi Ausztria elleni hadjárata során az osztrák herceg is elesett, és kihalt a hercegi dinasztia, megindult a magyar és cseh király vetélkedése Ausztria birtoklásáért. A harcok csak átmeneti sikereket hoztak Béla és időközben megkoronázott fia, István számára. Végül II. Ottokár cseh királynak a Morvamezőn aratott kroissenbrunni győzelme 1260-ban véget vetett a magyar terjeszkedési törekvéseknek, és megszűnt István rövid életű stájer hercegsége is.

Az 1260-as években ismét belviszály dúlta fel az ország nyugalma, ezúttal a király és a trónörökös közötti küzdelem képében. E harcok a királyság megosztásához vezettek apa és fia között, közvetetten pedig fontos előjátékát alkották az Árpád-kor végi tartományúri széttagolódásnak. Annyi azonban e politikai zavarok megléte mellett is kijelenthető, hogy az ország 1270-re, IV. Béla király halálának idejére belső állapotait tekintve túljutott a sebek begyógyulásának legnehezebb szakaszán, ami nem kis részben megújulni képes uralkodójának, a második honalapítónak az érdeme.

BÉLI GÁBOR: INGATLANSZERZŐDÉSEK A 13–14. SZÁZADBAN MAGYARORSZÁGON

A sok évszázaddal ezelőtt készült szerződésszövegek a mai kor emberének sokszor nagyon bonyolultnak és kínosan részletezőnek tűnhetnek. A formulák, a kikötések és a gyakori ismétlések azonban a felek jogait voltak hivatva biztosítani, mivel ingatlan-nyilvántartás hiányában a lehető legnagyobb körültekintéssel kellett rögzíteni a jószágok eredetét, fekvését, határait, az arra igényt tartók körét, az esetleges viták megelőzésének

és rendezésének módját.

Színes úrnú végrendelete (pannonhalmi levéltár)

A birtokviszonyok változásában a királyi adományozás, az öröklés és az ezzel együtt járó osztozkodás mellett a 13. század derekától mind jelentősebb szerep jutott az adásvételnek, a cserének és a zálogosításnak. A nagybirtokok kiépülésével, az úri családok felemelkedésével, széthullásával megélnékülő ingatlanforgalom biztonságát a szerződések írásba foglalása garantálta.

A szerződés és formai kellékei

A legrégebbi időkből származó forrásaink is azt igazolják, hogy a szerződést – vagyis valamely kívánt joghatás előidézésére irányuló lekötélezést – a felek akaratmegegyezése, konszenzusa és még a 13–

14. század folyamán néhány esetben a felek egyikének teljesítése hozta létre. A szerződés létrejötte nem volt semmilyen formáság betartásához, valamely kötelező, szigorúan meghatározott sorrendben következő rigmusok megismétléséhez, felmondáshoz kötve, de Kálmán 1116 táján keletkezett ún. zsidótörvénye a felek valláskülönbsége esetén már megkövetelte bizonyos adásvételi és zálog-kölcsönszerződések írásbeli rögzítését: „ha keresztény zsidónak, vagy zsidó kereszténynek három pénznél nagyobb kölcsönt ad, [...] a pénzüsszeget, meg a tanúk neveit írják levélbe, és azt [...] mind a kölcsönadónak, mind a kölcsönvevőnek pecsétjével pecsételjék meg [...], illetve [...] ha zsidó kereszténytől vásárol valamit, alkalmas keresztény és zsidó tanúk előtt vásárolja meg a portékát, és az árut meg a tanúk neveit írják levélbe, és a levelet mind az eladó, mind a vevő pecsétjével megerősítve tartásák meg.”

III. Béla nevezetes, 1181-ben kiadott oklevelében, amely Marcell prépost felesége, Froa asszony és Farkas nádor között a Zeles (Szeles) nevű birtok adásvételét örökítette meg, már arról rendelkezett, hogy ezután egyebek mellett minden, a király jelenlétében kötött szerződést írásba kell foglalni: „Minthogy a feledés az elmúlt dolgok emlékezetébe az ember természetének fogyatékoságából az időnek múlásával lassanként belopódzik, érdemes írással oltalmazni és megerősíteni azt, amit szerződő személyek kötöttek azért, hogy az írás erejével is, alkalmas férfiak tanúságtételével is sértetlenül és háborítatlanul fennmaradjon. Ennek okáért én, Béla, Magyarország legkiválóbb királya, megfontolván és a jövőre nézve gondoskodván, nehogy bármely, a jelenlétemben tárgyalt és befejezett ügy elenyésszen, mint szükségeset elrendelem, hogy akármely, a felségem jelenlétében megtárgyalt ügy írás bizonyosságával erősíttessék meg.”

Az ingatlan tulajdonának vagy birtokának átruházására vonatkozó szerződések valamely oklevél-kiállító személy, illetve testület előtti bevallása a 13. századtól már általánosan elterjedt szokás volt, és lassan a szerződéskötés szükségszerű kellékévé vált. A bevallás (fassio) nem volt más, mint a már létrejött szerződés élő szóban (viva voce) és ünnepélyesen (sollemniter), tulajdonképpen nyilvánosan történő megismétlése, vagy éppen a szerződés megkötése az oklevél-kiállító előtt azzal a céllal, hogy azt írásba foglalják és hiteles pecséttel lássák el. Ilyen pecséttel a király, a nádor, az országbíró, a kancellár, az érsekek és püspökök, valamint a hiteleshelyek, a királyi kiváltság alapján okirat-kiállításra rendelt egyházi testületek, káptalanok és konventek, később pedig még a szabad városok is rendelkeztek. Bevallásra az Anjouk alatt már a megyés ispán és bírótársai, a négy szolgabíró előtt is sor kerülhetett, de ők csak pecsétjeikkel láthatták el az arról készült leveleket, minthogy sem a megye hatóságának, sem a megye egyetemének nem volt hiteles pecsétje. Először illet majd Somogy megye kap a 15. század végén, más megyék pedig csak Mohács után.

A bevallás alapján az oklevélben fel kellett tüntetni annak kiállítóját, a felek és képviselőik nevét, magától értetődően azt, hogy milyen szerződés jött létre, a szolgáltatást, ingatlanszerződésnél a jószág jogi természetét – tehát ősi vagy adományozással, esetleg egyéb módon szerzett birtokról van szó –, annak fekvését, határait, tartozékait, haszonvételeit, valamint a szerződés teljesítésének módját és határidejét. Ősi ingatlan tulajdonának átruházása vagy megterhelése esetén, az elidegenítő fél köteles volt a törvényes öröklés rendjének megfelelően felkínálni a birtokot arra jogosult atyafiainak, illetve hosszú ideig szomszédainak is, mert ellenkező esetben azok perrel megtámadhatták a szerződést.

A 13. században a jószágra igényt tartó rokonok gyakorta személyesen, illetve képviselőiken keresztül tették avagy ismételték meg hozzájárulót, esetleg tiltó nyilatkozatukat a bevalláskor. 1234-ben például Miklós ispán fia, Mikó a Mali nevezetű ősi, azaz öröklött földje (terra haereditaria) eladására kötelezte magát File, Toma és Farkas javára. Az oklevél kiállítója, Köbölkúti Péter alnádor rendelésére megjelentek a bevalláson Mikó nemzetségbeliejei is, akik kijelentették: „maguk meg nem veszik, sem visszaváltani nem tudják [...] a földet”, s hozzájárultak ahhoz, hogy Mikó „ellentmondásuk nélkül

eladja” azt. Így azután Mikó az alnádor „és mindezek jelenlétében a föld három részét File mesternek és atyafiának, Tomának hatvanhét márkáért, a negyedik részt Farkas ispánnak tizenkilenc márkáért örökké való birtoklásra eladta”.

A felkínálással tehát, ha a rokonok, illetve a szomszédok nem voltak képesek vagy nem akarták megváltani az áruba bocsátott földet, az a tulajdonos számára teljesen szabaddá vált. Ennek ellenére az eladó vagy a csereszerződés felei szavatosságot is vállaltak arra az esetre, ha a tulajdonszerzőt megtámadná valaki, akár a rokonok, akár a szomszédok közül, olyanképpen, hogy megvédelmezik, illetve megoltalmazzák egymást, miként ezt Pósa fia Acha is tette, amikor 1228-ban ezüstdénárokból fizetendő 80 márkáért eladta a Bő nembeli Jónás fia Isépnek a Gyog (Gyógy) faluban lévő összes földjét, kaszálóját, erdejét és szőlőjét két szőlőművelő szolgájával, Berzétével és Poldrással együtt. Jóllehet a székesfehérvári káptalannak a határok megjárására kiküldött embere arról számolt be, hogy „Pósa fia Acha a szomszédai és a határosai engedélyéből adta el Isépnek, sőt fiainak is magát a birtokot örökké való birtoklásra”, az eladó kötelezte magát, „ha az időknek múlásával Isépet és fiait valaki háborgatná vagy megtámadná, fáradozásaival és költségeivel tartozik megvédeni vagy a saját birtokából tartozik ennyit fizetni”.

A szavatosságvállalás úgy is történhetett, hogy az eladó végső esetben egy másik ingatlan átengedésére kötelezte magát a tulajdonszerző féllal szemben. Zoyda fia Gergely ispán 1288-ban Mátyás ispán fia, Zoydának a Yelseuch nevű földje egy részét idegenítette el, s a pozsegi káptalan előtt tett bevallása szerint vállalta, hogy „örökletes birtokaiból másutt, ahol Zoyda kívánja, egy ugyanakkora értékű és ugyanannyi hasznot hajtó földet lesz köteles átadni”, ha nem tudná közbenjárásával és saját költségére megvédeni szerződő partnerét.

A szavatosság vállalásának ezek a módjai az Anjouk alatt már teljesen általánossá váltak, és egyre ritkábban fordult elő, hogy a jószágra jogosult atyafiak a bevalláskor megjelentek volna, sőt olykor értesítésük is elmaradt. A 13. század végétől ugyanis a nemzetségek és a családok tagjai mindinkább szétszóródtak az országban, mivel az, aki jelesebb adományt kapott a családi birtoktól távol, elköltözött, így értesítése nagy terhet rótt volna az ősi birtokból elidegenítőre. Ráadásul egy-két generáció távlatából olyannyira meglazulhattak a rokoni kapcsolatok, hogy nem is mindig ismerték teljes pontossággal az igényt tartó atyafiak körét, az oklevelekben állandó formulaként megjelenő szavatosságkötések pedig kellő biztonságot nyújtottak a tulajdonszerző és örökösei számára.

A királyi adományozásból származó ingatlanok elidegenítéséhez hasonlóképpen engedélyre volt szükség, mivel nagyon ritka kivételektől eltekintve a király az adományos jószágon fenntartotta jogát (jus regium), vagyis azokon a jogosultaknak csak korlátozott tulajdonjoguk volt, így azzal nem rendelkezhetek szabadon. Beleegyezéséről a király oklevelet állíttatott ki, amit az eladó fél a bevalláskor köteles volt bemutatni. Ilyenkor az is előfordult, hogy a szerződésről felvett oklevélben nemcsak hivatkoztak erre, hanem be is másolták azt, mint 1251-ben, amikor Supk és Mikó tett bevallást: „Béla, Isten kegyelméből Magyarország királya híveinek, az esztergomi káptalannak üdvöt és kegyet. Mivel megengedtük Supknak, hogy a Neurges földjét, amit adományunkból bírt, Mikó zólyomi ispánnak csak akkor adhatja el, ha hozzátok ők elmennek, megparancsoljuk néktek, hogy miután a jelen levelet láttátok, az előbb mondott szerződést erősítsétek meg leveletekkel. Adatott Sároson a Szent András ünnepe előtti hétfőn.”

Az ingatlanszerződések különös nemét jelentő kölcsönszerződések bevallása az adásvételi és a csereszerződések mintáit követte, mivel a tartozásfizetés biztosítékaul szinte mindig ingatlan kötöttek le, vagyis adtak a hitelező birtokába és használatába. Az effajta zálogkölcsön-szerződésekben az adós éppen úgy szavatosságot vállalt a hitelező védelmére, mint a tulajdonát elidegenítő fél az adásvételkor, a nem teljesítés esetére pedig gyakorta arra kötelezte magát, hogy az

ingatlant örökre átengedi vagy eladja a hitelezőnek a tartozás fejében. Az átengedés szabályai is megegyeztek az adásvételével.

A forgalomban lévő ingatlanok

Az adásvételrel és a cserével tulajdonba adott, valamint a kölcsönszerződés biztosítékául elzálogosított ingatlanok között egyaránt szerepeltek parlagon hagyott és megművelt földek: szántók, rétek, legelők, kaszálók szőlők, erdők, valamint épületek: házak, malmok, továbbá szigetek, nemesi udvarhelyek, családi birtokrészek, várak az ezekhez tartozó földekkel, legelőkkel, haszonvételekkel: vám-, rév- és halászati jogokkal együtt. Az egyes átengedett ingatlanok nagyság szerint széles skálán mozogtak, a fél-egy holdtól, ekétől 100-200 holdig, ekéig. A hold (jugerum) és az eke (aratum) ebben a korszakban akkora földterületet jelentett, amekkorát egy igával egy nap alatt lehetett felszántani. Ez egyes vélemények szerint kb. 800-900 négyszöglet tett ki.

Jóllehet a művelési ágra és a föld hasznosságára vonatkozó adatok rendszerint hiányoznak, a vételárat és a pontos területnagyságot rögzítő források lehetőséget nyújtanak az ingatlanok gazdasági jelentőségének megítélésére is. Például 1227-ben Osl ispán fia, Osl ispán Vica faluból kétekenyi földet 10 ezüstmárkáért vett meg. 1230-ban a sassini lakosok falujuk földjéből ötekenyi egy malommal együtt 5 márkáért adtak el a lébényi apátnak. 1264-ben a német Medleki Sebridus a királyi adománnyal szerzett Komárom megyei Örs faluból 12 ekényi és a banai várbirtokhoz tartozó, Vért nevű 4 ekényi földet összesen 30 ezüstmárkáért vallotta be Fülöp esztergomi érseknek. Összevetésül: 1213-ban a Várad Regestrumban feljegyzettek szerint a tolvajlás miatt elmarasztalt Masát feleségével és öt gyermekével együtt összesen 10 ezüstmárkáért adták el szolgálként a bihari vár jobbágyának, Cézár századosnak. Ugyancsak a Várad Regestrum adatai szerint egy átlagos ló értéke egy-két márká körül mozgott.

Anjou-kori adatokkal folytatva a sort, a somogyvári konvent előtt Főnyedi Péter fia Boda 1328-ban 25 hold földjét és egy kaszálóját, amit „négy ember egy nap alatt tud levágni”, 20 márkáért adta el örök birtoklásra a Bő nembeli Teodor fia Gegének. Viszonyításul: Várad Hemus 1324-ben Szabolcs vármegye ispánja és szolgabírói előtt egy pej színű lovat 4 márkáért adott el Semjéni Mihály fia Lászlónak.

Az ingatlanforgalom szereplői

IV. Béla tatárjárás utáni új birtokpolitikája a várépítések engedélyezésével és támogatásával párosulva nagybirtokok kiépüléséhez vezetett. A jelesebb adományokkal jutalmazott lekötöztettek a viselt méltóságokból, tisztségekből származó jövedelmeiket újabb és újabb birtokok megszerzésére fordították, miként a Rátót nembeli Lóránt (Roland), aki azon idő alatt, amíg Szlavónia bánja volt (1261–67), több jelentős ingatlant szerzett. 1261-ben a Geurgeu (Gerge) földet minden tartozékával és haszonvételével együtt, ama határok között, amelyeket az egykori bán, a Türje nembeli Dénes kiváltságlevele rögzített, Márk fia Endrétől 190 márkáért vásárolta meg. 1263-ban a Gerge föld határánál, a Belapokfewnél (Bélapokfő) lévő egyik szőlőt Cherneld fia Iséptől 10, egyenként öt zágrábi dénárban számítandó márkáért szerezte meg, majd 1265-ben IV. Béla előtt és hozzájárulásával a tőle királyi adományként kapott, a Zagorában lévő Újudvart cserélte el Zagorai Farkas ispánnal és fiával, Gergellyel a Sirnonicha és a Stojnicha nevű ősi birtokaikért oly módon, hogy mivel azok nagyobb értékűek voltak, egyenként öt zágrábi dénárban számolandó 220 márká vételárat is fizetett értük, végül 1266. július 6-án László tinnini püspök, Lakmin garai kommandátor és a toplicai apát előtt részint 90 márkáért és a Gergyen (Gergen), valamint a Boyna nevű birtokaiért vallotta cserébe Vodicsát Babonik fiaitól, Mátyástól, Pétertől és Cristantól. Ezen a felek augusztus 25-én úgy módosították a zágrábi káptalan előtti bevalláskor, hogy Vodicsáért Lóránt 120 márká vételár mellett Boynát, Seronichát és Stoymerichyt, vagyis a korábban cserével szerzett birtokait engedte át.

A birtokforgalom intenzitása az Anjouk alatt a királyi adományokkal megerősített új arisztokrácia felemelkedésével még intenzívebbé vált. Ennek egyik szép példáját egyebek mellett az Osl nembeli Imre fia Lőrinc gyarapodása szolgáltatja. Lőrinc a korábban már említett, magyar „ősnemzetségből” származó idősebb Osl ispán Tamás nevű fiának unokája volt. Az első rá vonatkozó adat 1309-ből való. Ez arról tudósít, hogy Lőrinc és testvérei a nemzetségük egy másik ágához tartozó rokonaikkal birtokokat cseréltek. Lőrinc 1313-ban hegykői ispán lett, majd 1318-ban két németi nemesnek egy évre 10 márka kölcsönt adott, aminek biztosítékául azok a Sopron megyei Agyagos nevű birtokukat adták zálogba. 1319-ben I. Károlytól hűséges szolgálatiért a néhai Both fia István magszakadás és hűtlenség miatt is háramlott javait, a Sopron vármegyében fekvő Garbolyan, Gyalóka és Dicsk birtokokat kapta királyi adományként. 1321-ben 6 márkáért zálogba vette a Fertő tó melletti Boz földet Dés bán fia Lászlótól, majd újabb nagyon jelentős királyi adományt nyert: a Héder nembeli Miklós fia Kakas Miklósnak a hűtlensége miatt háramlott birtokát, a Zala megyei Kanizsa várát számos faluval, haszonvétellel, valamint tartozékkal együtt. Ugyanazon év novemberében a király a megye ispánjává is megtette, s e tisztséget 1323. április végéig viselte. Lőrinc 1322. január 3-án bécsi dénárokból számlált 10 márkáért a zalavári konvent előtt tett vallással zálogba kapta Vörös István fiaitól a Rábaközben fekvő Damasy nevű birtokot négy évre. 1322. június 4-én fivére, Imre a maga, valamint Lőrinc és másik testvérük, Gergely javára a Vörös István fiai ellen folytatott per nyerteseitől, Babothi Péter fiaitól, Miklóstól és Mihálytól 90 márkáért megváltotta a Vörös István fiainak Tamási nevű, Sopron megyei birtokát, arra hivatkozva, hogy az „a szomszédság és határosság okán az ország szokásjoga által megkövetelt módon őket illeti”. Ugyanebben az évben Lőrinc az Osl nembeli Dénes fia Dezsőtől megvett Agyagosból 25 márkáért egy birtokrészt, és a zalavári Szent Adorján konvent előtt további négy Zala vármegyében fekvő birtokot is megvásárolt: Kehida falut összes tartozékával és haszonvételével együtt 50 márkáért Koppányi Onch fiától, Jánostól, Igricét 30 márkáért Póka fiaitól, Lukától és Adorjántól, a Kanizsa folyó egyik szigetét 80 márkáért Princh ispán fiaitól, Imrétől és Balázstól, egy másik szigetet a Kanizsán a Kerektó nevű várhellyel, valamint a Csákán nevű faluval együtt ugyancsak 80 márkáért a Bihács nembeliektől. Bár ez utóbbi birtokok szerepeltek a Kanizsát adományozó levélben, úgy tűnik, azokat akkor Lőrinc mégsem vehette birtokba, mert jog szerint máshoz tartoztak. 1324-ben királyi adománnyal került Lőrinc kezére a Somogy megyei Kisasszond is. Ebben az évben vette meg a Prynch fiaktól a IV. Béla adományából származó Bille nevezetű birtokot 20 márkáért, majd 1325-ben a Kanizsa szomszédságában lévő Palin nevű birtokot 25 márkáért Szentbalázi Elemér fia János özvegyétől és fiaitól. 1327-ben I. Károly ismét megadományozta. Ekkor Lőrinc a soproni várföldből Peresztég birtokát kapta meg a Németújváriak elleni ütközetben szerzett érdemeiért. A fennmaradt források alapján utoljára Lőrinc a maga és fiai nevében – akik közül név szerint Istvánt, Jánost, valamint Lököst említi az oklevél – a győri káptalan előtt 1330-ban tett bevallást az ugyancsak Osl nembeli Herbord fia Istvánnal, aki 50 márka kölcsön fejében tíz évre adta neki és övéinek zálogba a Dráván túl fekvő, Herbortika, másként Raszina nevű birtokát.

Osl Lőrinc leszármazói, akiket az „alapító atya” jeles szerzeménye után Kanizsaiaknak neveztek, egyre magasabbra emelkedtek. Lőrinc fia Kanizsai János három gyermeke a század végére már a leghatalmasabbak közé tartozott. Miklós a tárnokmesterségig vitte (1388–1398), János 1388-ban esztergomi érsek lett, István az ajtónálló-mesteri méltóságig jutott (1397–1402).

Míg egyeseket vagyongyarapodásuk további ingatlanok megszerzésére ösztönzött, másokat a pénzhiány birtokaik zálogba adására vagy azok egy részének elidegenítésére szorított, különösen akkor, ha rokon, családtag megsegítéséhez jelentős summa előteremtése vált szükségessé, mint a Hontpázmány nembeli Lampert esetében, aki az esztergomi káptalan előtt 1290-ben tett bevallása során elmondta, hogy „a Beel birtokban lévő fél birtokrészt [...] eltávoztathatatlan szükségből a fogságban lévő fivére kiváltása és megváltása miatt adta el” 300 (selmec)bányai ezüstért Herman fia Miklós selmeci polgárnak, határosai és rokonai, a Nagyorrú Ders fiai, illetve a Hontpázmány nembeli

Velk fia Sándor beleegyezésével. Máskor valamely bírság megfizetése vagy a halálbüntetés, a fővétel megváltása kényszerítette a marasztaltat, illetve rokonait arra, hogy földjeikből valamennyit eladjanak vagy átengedjenek másnak a szükséges összeg megszerzése érdekében, esetleg magának a pernyertes félnek, mint ahogy Szentő fia Gergely gyermekei tették, akik „hogya a birtok díjával atyjukat megválthassák a haláltól [...] a Riva nevű birtokban lévő őket illető részüket, haszonvételeivel és tartozékaival együtt [...] ötvenöt márkáért [...] Gergely bánnak és fiainak adták el”. Szentő fia Gergelyt maga Gergely bán vádolta meg oklevél-hamisítással. Ügyük eldöntésére a nádor, Borsa Kopasz bajvívást rendelt el, és miután „Gergely bán bajnoka a gyalogbajban férfiasan küzdvén legyőzte Gergely bajnokát, [...] a nádor úr a Szerém, Bács és Valkó megyei nemesekkel tanácskozáván [...] úgy rendelkezett, hogy [...] Szentő fia Gergelyt mint hamisítót és hamis levéllel visszaélőt a főbenjáró ítélet végrehajtására adják Gergely bán kezébe”. A pernyertes azonban egyezkedést ajánlott volt ellenfelének, és így került sor a tulajdonát ruházásra. Az így szerzett birtokot azonban a bán nem tartotta meg, hanem még azon a napon, amikor néki átengedték, fiaival együtt örökbe vallotta három szerémi nemesnek, Myrk fia Toma ispán fiainak.

*

A 13–14. században kialakult ingatlanszerződési szabályok a rendi korszak végéig alig változtak. A szerződési szabadság kiteljesedéséhez és korlátozásoktól mentes érvényesüléséhez a tulajdoni kööttségek felszámolására volt elsősorban szükség, amit formálisan az 1848. évi 15. törvénycikk, gyakorlatilag pedig az 1852. november 29-én kiadott ősiségi nyílt parancs valósított meg.

BASICS BEATRIX: TÖRTÉNELMI FESTÉSZET

Szent István kora. Lotz Károly festménye

A köztudat a történelmi festészetet – történelmi jelenetek bemutatását a festészet vagy a grafika eszközeivel – a 19. századi képzőművészet jellegzetes műfajaként tartja számon. Történelmi jeleneteket a reneszánsz és a barokk korának művészei is festettek, rajzoltak, ezek azonban többnyire az ókori eseményeket, az antikvitás hőseinek cselekedeteit idézték fel.

A 18. század végén, 19. század elején Európa-szerte jelentkező nemzeti mozgalmak ösztönzést adtak a nemzeti múlt kutatásához. A nemzeti történelmek megírásának időszaka ez: felfedezték a nemzeti mítoszokat, regéket – vagy ha nem voltak, hát teremtettek ilyeneket. Gyűjtötték a múlt emlékeit, feltérképezték a műemlékeket, ásatásokon tárták fel a letűnt idők nyomait. A legtöbb éppen megszülető európai nemzet a múltkeresés során ugyanahhoz az időszakhoz volt kénytelen visszanyúlni: a középkorhoz.

A képzőművészetben kezdetben nagyon sokféle módon lehetett a nemzeti történelemmel foglalkozni: a híres történelmi személyiségek portréi, portrészorozatai már a barokk művészetben kedveltek voltak. A történelmi jelentőségű helyszínek, várak, épületek bemutatása hasonlóképpen a nemzeti érzés erősítését szolgálta, de gyakran ábrázolták a magyar történelem tárgyi emlékeit is, mindenekelőtt a Szent Koronát.

A század elejének a festészetnél is kedveltebb műfaja volt a sokszorosított grafika. Almanachok és zsebkönyvek illusztrációiként egyre többször láthatott a közönség történelmi jeleneteket. A Kisfaludy Károly által szerkesztett Auróra évkönyvben saját rajzai mutatták be a középkori magyar történelem eseményeit. A század első két évtizedében rengeteg metszet jelent meg, aminek nagy előnye volt, hogy viszonylag széles körben lettek gyorsan ismertek.

1821-ben a Tudományos Gyűjteményben jelent meg Joseph Hormayr báró felhívása a nemzeti történelem eseményeinek megfestésére, s a szerkesztők nyomban témákat is ajánlottak a középkori magyar történelem köréből.

Az első nagy hatású festményt azonban mégsem magyar festő készítette, hanem Peter Krafft, a korszak egyik legjelentősebb bécsi művésze, s témája sem volt középkori. A Zrínyi kirohanását ábrázoló nagyméretű kép 1826-ban került közadakozásból megvásárolva a Nemzeti Múzeumba. A negyvenes évek elejéig a jórészt illusztrációul szolgáló grafikai anyagban körvonalazódtak azok a témák – Árpád pajzsra emeltetése, Szent László király és a kun harcos párviadala, az aradi országgyűlés –, melyeket sokáig a leggyakrabban ábrázoltak.

1842–1844-ben egy olyan album jelent meg, melynek témaválasztása és kompozíciói több évtizeden át meghatározóak lettek. A Magyar és Erdélyország története rajzolatokban 17 kőrajzon mutatta be a nemzet történetét Álmos herceggé választásától 1304-ig (A csehek táborozása Budánál). A litográfiákhoz Wenzel Gusztáv magyar és német nyelvű magyarázatot fűzött. Peter Geiger, a bécsi Képzőművészeti Akadémia tanára nagy hatással volt az ott tanuló magyarokra, de az albumában megjelenő grafikák még nagyobb hatást gyakoroltak, nemcsak a témaválasztás, hanem a kompozíció szempontjából is. Az első jelenetnek, amely a vérszerződés ábrázolása, még a millennium évében is készült kompozíciós változata: Székely Bertalan egyik falképe a kecskeméti városháza dísztermében. De Geiger litográfiái közül másokat is felhasználtak később a magyar festők: a korona és kard jelenetét, Szent László és a kun párviadalát, az aradi országgyűlést vagy az Aranybulla átadását. Ebben a témaválasztásban még nincsen lényeges eltérés a századelő grafikáihoz képest. A történelmi festészet és grafika 1848–1867 közötti időszakában azonban – jóllehet az album lapjai még mindig mintaként szolgálnak – már más témák jelentek meg, más céllal. A forradalom és szabadságharc után a középkori történelem jeleneteiből két nagy csoportot ábrázoltak a művészek: a dicsőséges és a tragikus eseményeket. Az előbbieket ugyanazzal a céllal, mint 1848 előtt – a nemzeti múlt nagyságát kiemelendő –, míg az utóbbiak legtöbbször a közelmúlt tragédiájának párhuzamaként szolgáltak.

A magyar történelemnek az utódok csodálatára méltó eseményei voltak az irodalmi művekben ekkoriban feldolgozott hun–magyar mondakör témái, elsősorban Attila élete. A honfoglalás számtalan variációra adott lehetőséget (Vérszerződés, Árpád pajzsra emeltetése), Szent István élete hasonlóképpen (Vajk megkeresztelése, Szent István koronázása, Szent István és az orgyilkos). A középkori magyar királyok közül igen kedvelt volt Nagy Lajos (Pálffy Lipót akvarellje a visegrádi palotában, hadjáratra készülve ábrázolja). A Hunyadiak élete különösen bővelkedett hősi eseményekben (Hunyadi János a várnai csatában, Hunyadi János és a rablók, A Hunyadi-ház diadalünnepe, vagy éppen egy sajátos történelmi tájkép-rekonstrukció: Vajdahunyd a Hunyadiak korában). Mátyás király uralkodásával kapcsolatban jószerivel csak a nemzeti dicsőség témái jelennek meg: Mátyás, az igazságos, Mátyás király tudósai körében, Mátyás király bevonulása Budára, Mátyás királlyá választása, Mátyás bevonulása Visegrádra.

Aradi országgyűlés, 1132. Geiger Péter N. János festménye

A tragikus események sorában az első és egyik leggyakoribb a tatárjárás, amelyhez hasonló jelentőséggel csak a mohácsi csata bírt. Bár 1848 előtt többször is megfestették a mohácsi csatát, akkor még csak mint hatalmas tömegeket megmozgató csatakép-kompozíció volt érdekes a művészek számára, amelynek megfogalmazásakor fel lehetett idézni vagy éppen túl lehetett szárnyalni a nagy elődök festményeinek megoldásait. 1848 után jelentős változás következett be: a mohácsi csata és a szabadságharc bukása közötti párhuzam egyértelmű volt a közönség számára. Petőfi 1848 nyarán írott Fekete-piros dala arra figyelmeztetett, nehogy még egy Mohácsot érjen meg

a nemzet. Ettől kezdve egy pillanattal sem volt kérdéses Mohács szimbolikus jelentése, akármilyen formában is jelent meg (II. Lajos holttestének megtalálása, A halottakat temető Perényiné, Dobozi és hitvese, A mohácsi csata).

A tragikus történelmi események feldolgozásai legnagyobb számban az 1850-es évek végéig keletkeztek, nyilvánvaló összefüggésben a kor politikai változásaival. A hatvanas évek elejétől kezdve a nemzeti múlt dicsőséges jelenetei kerültek előtérbe, megint csak nem véletlenül. A kiegyezéshez vezető változások nem kedveztek már a közelmúlt tragédiájára való szimbolikus célzásoknak.

A millenniumi ünnepek idején még egyszer utoljára előtérbe kerültek a történelmi festmények. Ekkor azonban már hivatalos, állami megbízások eredményeképpen festették meg a művészek középkori történelmünk eseményeit. Eötvös József mint vallás- és közoktatásügyi miniszter a hatvanas évek elején így fogalmazott: „Senki sem látja át a történelmi festészet fontosságát nálamnál inkább, sőt meg vagyok győződve, hogyha valaha magyar festészet lesz, az a történelmi festészet fog tartozni.” A történelmi festészet azonban megmaradt a 19. század uralkodó műfajának.

SOLYMOSI LÁSZLÓ: ADÓZÁS a középkori Magyarországon

A megtermelt javak elosztását szolgáló adózásnak a középkorban három fő típusa létezett: adót szedett a király, a földesúr és az egyház. A királyt felségjoga alapján, a földesurat uradalma, földtulajdona okán, az egyházat pedig a bibliai hagyományt őrző egyházjog szerint illette meg az adó. A három adótulajdonos több címen is szedhetett adót. A király, miként az egyház is, hatalmas birtokállománya után földesúri járadékban is részesült. Ugyanakkor a király egyes földesurak javára lemondhatott a királyi adó behajtásáról, lehetőséget adva nekik arra, hogy birtokaikon maguk számára szedjék be a magánjogúsított királyi jövedelmet.

A királyi (állami), a földesúri és az egyházi adózás létét Magyarországon a 11. századtól kezdve források igazolják. Az egyházi adózás kezdete egyértelmű: a legfőbb egyházi adót, a tizedet Szent István király vezette be. Ezzel szemben a királyi és a földesúri adózás kezdetei nem ismertek pontosan. Az előbbi a 14. századi krónikaszerkesztmény Péter királyhoz (1038–1041, 1044–1046) kapcsolta. Korai létét egyértelműen bizonyítja, hogy Könyves Kálmán király uralkodása alatt (1095–1116) már a reformjára is sor került. A földesúri adózást részleteiben és hitelesen elsőként a zselicszentjakabi apátság 1061-es alapítólevele örökítette meg. Ettől fogva az egyre gyarapodó forrásanyagban viszonylag gyakran szerepelnek a különféle adók.

AZ ADÓALAP VÁLTOZÁSA

Mindhárom adózás előfeltétele és alapja az önálló gazdaság volt, amely a földesúri birtok keretei között alakult ki. A földesúri népek számontartására szolgáló egység neve eredetileg a mansio volt. A fogalmat a 11–12. században kettős értelemben használták: házat (szállás, lakhely), illetve háznépet (család) egyaránt jelentett. A két egymást feltételező jelentés közül eleinte az utóbbi volt a meghatározó. Ez felelt meg a szolgálónépek munkáján alapuló földesúri házigazdaság (prédium) igényeinek és a földművelés kezdetleges technikájának, a szabályozatlan, vad talajváltó rendszernek, amely a lakóhely vándorlásával járt együtt.

A mansiónkénti terményjáradék megjelenésével a ház jelentésre helyeződött a hangsúly, a mansio egyre inkább adózásra szolgáló egység lett. A 13. században a fejlődés ezen a vonalon folytatódott: a mansio mint adózási egység előbb a házhelyet, a paraszti gazdaság központját, majd a házhelyet és tartozékait, a jobbágygazdaság egészét jelölte. A jelentésbővülés hátterében összetett folyamat állt: a házigazdaság felbomlása, a földesúri népek önálló gazdaságának kiépülése, a szabályozott talajváltó

rendszer, a két- vagy háromnyomásos gazdálkodás elterjedése, a települések megszilárdulása, a jobbágyság kialakulása.

A változás nyomán a mansio-fogalom kiszorult a használatból, és helyét a 14. században az immár vele azonos értelmű jobbágytelek foglalta el, amely 1848-ig a jobbágygazdaság és az adózás alapegysége volt. Számos latin (*locus, mansus, laneus, curia, fundus, porta, sessio*), illetve magyar (hely, ülés) szinonimája létezett. A jobbágytelek belső és külső telekből állt. Az előbbi a belsőséget jelölte, azt a területet, amely a lakóházat, a gazdasági épületeket, az udvart és a hozzá csatlakozó kertet foglalta magában. A külső telek a határbeli tartozékokat: a szántó- és rétföldet ölelte fel. Mindez kiegészült az osztatlan közös határ: a legelő, az erdő és a vizek használati jogával. (Az irtványföld nem, a szőlőföld is csak ritka kivétellekppen tartozott a telki állományba.)

A jobbágytelek nagysága falvanként, tájanként változott. Míg a beltelek általában egy hold körüli lehetett, a határbeli tartozékok mérete nagy szóródást mutatott. A szántóföld 10–30, helyenként 60 holdat tett ki. Bár már a 13. század második felében voltak olyan gazdaságok, amelyek csak belsőségből álltak, a többség határbeli tartozékokkal is rendelkezett, s azok nagysága szerint egész- vagy féltelket különböztettek meg. A tartozékok nélküli telkek, illetve résztelkek kialakításában eredetileg a birtokos foglalkozása, illetve anyagi ereje, állatállománya volt a meghatározó, és nem a telekosztódás, amely nagyobb arányban a 15. századtól kezdve vezetett telekaprózódáshoz.

A beltelek helye állandó volt, adott rendje utcát alkotott, míg a külső telek fekvése a határ periodikus újrafelosztásától függően módosult. A belső és a külső telek térbeli elhelyezkedése többféle lehetett. Előfordult, hogy a tartozékok közvetlenül a belsőséghez kapcsolódtak, azzal egyetlen térbeli egységet (erdőteltet) alkottak. Legtöbbször azonban a beltelektől távol, a határban szórtan, dűlők szerinti tagolásban helyezkedtek el. Ritkábban a tartozékok egy része közvetlenül csatlakozott a belsőséghez, másik része pedig a határban foglalt helyet.

A telek a földesúr tulajdonát képezte, de a jobbágy birtoka volt, aki a használat fejében a külső telek nagyságától függő járadékkal tartozott urának. A beltelek építményeinek viszont a jobbágy volt a tulajdonosa. A telek használati jogát – melyet a földesúr tulajdonjogának sérelme nélkül akár el is idegeníthetett – a jobbágy halála után fia automatikusan örökölte, míg az özvegy, illetve a leányok örökösödéséhez földesúri engedély kellett. A belső és külső telek összetartozása ellenére a telek fogalmát kettős értelemben használták: a királyi (állami) adózás csupán a beltelekre, a földesúri adózás pedig a külső tartozékokra (egész, fél stb.) is kiterjedő telekfogalmon alapult. De egyik telekfogalom sem vette figyelembe a beltelken élő családok számát.

AZ EGYHÁZI ADÓ

Az egyházi tized (*decima, decima pars*) vagy dézsma – a papság eltartása, az egyházi intézmények fenntartása és karitatív feladatainak ellátása érdekében kivetett egyházi adó – a római katolikus egyház legjelentősebb jövedelme volt. Követelése a Biblián (Teremtés könyve 28, 22 stb.) alapult, fizetését egyházi és világi törvények írták elő. Magyarországon Szent István király rendelte el a szedését (II. törvénykönyv: 18. tc.), s megszűnését az utolsó rendi országgyűlésen mondták ki 1848-ban (13. tc.). A föld terméséből és az állatszaporulatból fizették. A királyi jövedelmek is tizedkötelesek voltak.

Értéke szerint kétféle tizedet különböztettek meg. A nagyobb tized (*decima maior, decima magna*) a gabona-, bor-, bány-, gida- és malactizedet foglalta magában, míg a kisebb tized (*decima minor, decima minuta*) a len, a kender, a hüvelyesek, a szárnyasok és a méhek után járt. A tizedet a püspök vagy valamely kiváltságolt egyház kapta, kivéve a tized huszadát, amely a királyt illette meg, továbbá

a tized negyedét, nyolcadát vagy tizenhatodát, amely a helyi egyház plébánosának jutott. A kiváltságolt plébániák (exempta parochia) viszont egész tizedet (libera decima) élveztek.

A tizedet kezdetben mindenki fizette, aki saját gazdasággal rendelkezett. A szolgarendűek egyik csoportja azonban mentes volt, másik csoportja pedig nem teljes (decima integra), hanem jelképes tizedet, átalányt adott. Társadalmi-jogi felemelkedésük következtében a teljes tized fizetésének kötelezettsége legkésőbb a 14. században rájuk is kiterjedt. De a szegények, akiknek természetben nem volt dézsmálnivalójuk, mindössze néhány dénárnyi kereszténypénzt (pecunia Christianitatis) fizettek. A nemesség viszont Zsigmond-kori kezdetek után végérvényesen megszabadult ettől a tehertől: tizedmentességüket 1439-ben törvény (28. tc.) biztosította. Az ország görögkeleti (ortodox) vallású (szerb, román) lakói sem adtak tizedet. Az egyházak az újonnan művelésbe fogott saját kezelésű földjeik után szintén tizedmentességet élveztek.

A fizetés természetben vagy pénzben, előre megszabott megváltási áron, meghatározott módon és időben történt. Behajtását a 13. század végétől gyakran tizedbérlókre bízta. A fizetés megtagadása kiközösítést, a legsúlyosabb egyházi fenytést vonta maga után. A gabona- és a bortized jelentette az egyház legnagyobb bevételét. A tized mennyisége összességében messze felülmúlta az egyház földesúri jövedelmeit. Az említett kivételeket nem tekintve ugyanis tizedet az egyház az egész ország terméséből szedett, míg földesúri járadékot csak a tulajdonát képező, az ország mintegy 11-12 százalékát felölelő egyházi birtok után kapott.

A KIRÁLYI ADÓZÁS

A királyi (állami) adózás legrégebb és legegyszerűsebb típusa a szállásadó (descensus). A korai, kezdetleges viszonyok között a területi hatalom elválaszthatatlan volt a személyes jelenléttől. A hatalom birtokosa kíséretével időről időre végigjárta az uralma alá tartozó területeket, közben ellenőrzött, felügyelt, ügyeket intézett, bíraskodott, vagyis gyakorolta hatalmát, s mellesleg eltartatta magát: kíséretével megszállt a helyszínen, és felélte a megtermelt javakat. Azzal, hogy végigjárta területét, a korabeli útvonalak közepette nem lebecsülendő szállítási nehézségektől is jobbra megszabadult. Ennek az államszervezés előtti korszakban is létező rendszernek az emlékét őrizte meg a 14. századi krónikakompozíció, amikor feljegyezte, hogy Szent István király rendszeresen, évente legalább három ízben meglátogatta az általa alapított egyházakat.

Az érseki és püspöki székhelyek, a monostorok és a fehérvári prépostság meglátogatása egyben az uralkodó országjárása, a vármegyék végigjárása, vagyis a kormányzás nélkülözhetetlen eleme volt. Ha az évi háromszori alkalom túlzónak tűnik is, a rendszer működött. III. Béla (1172–1196) korának jövedelemösszeírása bizonyára pontosabb képet adott, amikor rögzítette, hogy a 72 ispán mindegyike évente egyszer asztalánál látja vendégül a királyt, akit a föld népe egyébként teljesen ellát élelemmel. Az uralkodó descensusjoga kezdetben nemcsak a királyi birtokállományra, hanem az ország egészére vonatkozott.

A 13. században a helyzet gyökeresen megváltozott. Az uralkodók a papságot és a királyi szervenseket, majd birtokaik lakóit felmentették a szállásadás kötelezettsége alól. Az adózási mentesség (immunitas) széles körű elterjedése következtében az uralkodó descensusjoga a királyi birtokállományra szorult vissza, a szállásadó az uralkodónak vagy tisztségviselőjének fizetendő járadékká vált. De sorsa a királyi birtokon is változatosan alakult. Egyes településeken a régi szokás élt tovább. A zágrábi királyi telepések (hospites), ha a király meglátogatta őket, ebédre 12 ökröt, ezer kenyert és 4 hordó bort adtak az uralkodónak és kíséretének. A szállásadó másutt teljesen megszűnt vagy meghatározott terményadó lett.

Archaikus jövedelemtípusnak számított a nyestbőradó (marturina, mardurina), a Dráván túli terület, elsősorban Szlavónia, Pozsega és Valkó megye jellegzetes királyi adója. Az erdőben gazdag vidéken oly gyakori volt a nyest, hogy a prémje miatt értékes ragadozó állat Szlavónia címerébe is belekerült. Az adót, miként neve is mutatja, eredetileg természetben szedték. Nevét akkor is megőrizte, amikor Könyves Kálmán király reformja után pénzben fizették.

Könyves Kálmán király törvényében bukkant fel először a pénzben, vagyis ezüstdénárokból fizetett királyi adó, amit későbbi források szabad dénár (liberi denarii) néven emlegettek, mert valaha szabad állapotú személyek fizették. Előzménye feltehetően a Péter király által bevezetett adó lehetett. Könyves Kálmán intézkedése nyomán azok a vagyontalan – mások földjét művelő – szabadok fizették a 8, illetve 4 dénárt, akik a katonáskodásban személyesen nem vettek részt. A 13. század elején a királyok immunitasadományozásai révén előbb jelentéktelenné vált, majd megszűnt.

A királyi adózásban a 14. században történt jelentős újítás, amikor a korábbi jövedelem pótlására I. Károly kamarahaszna (lucrum camerae) néven új adót vetett ki. Az elnevezés eredetileg a kincstárnak a pénzverésből származó bevételeit jelentette. Ez a jövedelem abból adódott, hogy a kincstár a régi, jobb minőségű pénzért névleges értékén új, de rosszabb pénzt adott, és beváltási illetéket szedett. I. Károly pénzügyi reformjai gyökeres fordulatot hoztak. A király szakított az évi pénzüjítás rendszerével, állandó értékű pénzt veretett, s mivel így a pénzváltás és az ebből származó jövedelem megszűnt, ennek pótlására 1336-ban új állami (királyi) egyenes adót vezetett be, amelyet ugyanúgy kamarahasznának hívtak, mint egészen más rendeltetésű elődjét. Nagyságát évi 3 garasban, majd 18 dénárban (egyötöd aranyforintban) határozták meg. Az ország nemesei, a királyi és királynői kondicionáriusok és szolgák, az egyházi kondicionáriusok, valamint az egyházi nemesek mentesültek alóla. Azok a jobbágygazdaságok fizették, amelyek utcára nyíló kapuján (porta) egy szénával vagy gabonával megrakott szekér áthaladhatott.

Az adó, amit portális adónak vagy kapuadónak is neveztek, független volt a jobbágy teherbíró képességétől, gazdasága nagyságától, a jobbágyportán élő családok számától. Sorsát azonban ez az adónem sem kerülhette el. Az immunitasadományozások miatt a kincstárnak egyre kevesebb hasznot hozó adót az 1467. évi országgyűlés eltörölte, és helyette a királyi kincstár adója (tributum fisci regalis) néven újat vezetett be. Ennek mennyisége évente öt porta után egy aranyforintot tett ki, de ezt az összeget beszámították a portánként kivetett egyforintos rendkívüli adóba.

A FÖLDESÚRI ADÓZÁS

A fő vonalaiban ismertetett két adózási típusnál bizonyos átfedések ellenére is változatosabb volt a harmadik. A földesúrnak fizetett járadékok alakulása három jól megkülönböztethető szakaszban: egy korai, archaikus, egy új, illetve egy középkor végi rendszerből áll.

A 11–12. században meghatározó és maradványaiban messze tovább élő archaikus rendszert a tulajdonosi (proprius) függésben élő, önálló – egyéni vagy kollektív – gazdasággal bíró földesúri népek adózása alkotta. Ezt a szisztémát a pénzjáradék hiánya, a terményjáradék és a sokféle – a közönséges fuvarozástól az előkelő lovas szolgálatig, a halászatától a harangozásig mindent felölelő – munkajáradék jellemezte. A legnagyobb járadék mind a gabona, mind a szőlő esetében a termés felét tette ki. Kivételesen ennél nagyobb terményjáradék is előfordult, de csak akkor, ha az adózó nem rendelkezett teljes gazdasággal, nevezetesen: nem volt igásállata. Ebben az esetben a termelt gabona kétharmadáról kellett lemondania. Az osztózás a gabonán mindig azután történt, hogy a termésből a vetőmagot félretették.

A legsúlyosabb munkajáradék a munkanapok felét, azaz heti három napot tett ki. A kényszerközösségek a reájuk rótt különféle szolgáltatásokat a bencés Regula mintájára gyakorolta

hetes (ritkábban hónapos) rendszerben teljesítették, vagyis a közösség tagjai hetente (vagy havonta) váltva egymást, egyenként vagy párban látták el feladatukat. Az archaikus rendszerben döntő része volt a kollektív adózásnak, mellette az egyéni adózás háttérbe szorult.

A 12. század végén tűnt fel, s a 13. században terjedt el – főként az 1260-as évektől kezdve – az az új rendszer, amely, a régivel szöges ellentétben, a hospesek, a szabad állapotú földesúri népek (későbbi elnevezéssel: jobbágyok) adózását foglalta magában. Az új szisztéma meghatározó – olykor kizárólagos – eleme a pénzjáradék: a földbér (terrarium vagy census) volt, amely közvetlenül vagy (a településre kivetett adó esetében) közvetve az egyéni gazdaságot, a telket terhelte. Nagysága igazodott a telek méreteihez: féltelkes vagy kisebb gazdaság után arányosan kevesebb adó járt. Összege a 13. században változatos volt, I. Károly pénzreformját követően egész telek esetében egy aranyforint körüli értéket tett ki. Kezdetben egy összegben, majd a földművelés őszi–tavaszi ritmusához igazodva többnyire kettő, ritkán három részletben fizették meghatározott időpontban, rendszerint Szent György (április 24.), Szent Mihály (szeptember 29.) vagy Szent Márton (november 11.) napján.

A pénzjáradékhoz általában terményjáradék: ünnepi ajándék (munera) vagy szállásadó (az új rendszernél jóval korábbi eredetű descensus) – esetleg mindkettő – társult. Az ünnepi ajándék (a régi magyarban adomány jelentése volt a szónak) az egyházi ünnepek megülnésével függött össze, s azt a célt szolgálta, hogy a földesúr alkalomhoz illő lakomát csaphasson. Rendszerint évi három alkalommal, meghatározott ünnepnapokon járt a földesúrnak. A fizetési határnapok zömmel az 1092. évi szabolcsi zsinat által megszabott ünnepekkel estek egybe, a járadék többnyire karácsonykor, húsvétkor és a település templomának búcsújakor, esetleg a földesúr nevenapján volt esedékes. A jellegzetes, olykor jelképes járadék értéke nem volt jelentős, összetétele a település termelési adottságaihoz, illetve az ünnepek igényeihez igazodott: többnyire néhány szárnyas, kenyér, tojás, sajt, esetleg gabona, ital vagy nagyobb állat alkotta. Telkenként fizették, kivéve a közösség által beszolgáltatandó italt és nagyobb állatot. A szállásadó – amennyiben fennmaradt – vagy megőrizte eredeti jellegét, a földesúr helyszíni megvendégelésének a szokását, vagy évi egyszeri terményadóvá alakult át.

A munkajáradék ebben az adózási típusban többnyire hiányzott vagy a perifériára szorult, másodlagos formáira (fuvarozásra, követségbe járásra) korlátozódott. Az új rendszert olykor a tisztújításkor, a hadba vonuláskor, illetve a királyi adó magánosítása esetén (többnyire pénzben) szedett alkalmi adók tették színessé. Az új adózási szisztémával szorosan összefonódott egyfelől a költözéskor, másfelől az örökös nélküli adózó halálakor esedékes, általában 12 dénáros költözési, illetve a 40 vagy 60 dénár értékű végrendelkezési (másképpen: örökösödési) illeték.

A szőlő utáni adózás új rendszere a vidéki (extraneus) és a helybeli szabad szőlőbirtokosok terheit foglalta magában. A szántógazdálkodással szemben itt a terményjáradék megőrizte szerepét, noha az archaikus viszonyokhoz képest erősen redukált mennyiségben. A pénzjáradék ezen a téren ritkán vált dominánssá, inkább a csöböradó vagy hegyvám kiegészítő járuléka lett, akárcsak a telek utáni adózási szisztémából átvett munera. Ezért fordulhatott elő, hogy a szőlő utáni adózás új rendszerében megjelent borjáradék, az egyházi tizedrészesedést utánzó tizedhegyvám adta a mintát a bor- és a gabonakilenced bevezetéséhez.

A 13. században kialakult új rendszer, amely számos elemében fennmaradt az 1848-ban kimondott jobbágyfelszabadításig, utóbb két ponton lényegesen módosult. A középkor végi földesúri adózásban lényeges helyet kapott az új terményadó, a kilenced. Mivel a megtermelt borból vagy gabonából előbb az egyházi tizedet szedték be, a kilenced (a maradék kilentized kilenced része) mennyisége az egyházi tizeddel azonos volt. Bár bevezetéséről 1351-ben törvény (6. tc.) intézkedett, elterjedése

igazán 1370-től kezdődött, s még a középkor végén sem érvényesült általánosan. A másik elem a munkajáradék, a fő munkaidényben, szántáskor, aratáskor végzett robot volt. Ennek mennyiségét azonban behatárolta, hogy a középkor végéig számottevő földesúri majorság még nem létezett. Így az 1514. évi törvény (16. tc.) előírása a heti egynapi robotról még sokáig nem érvényesülhetett.

A földesúri bevételeket gyakorta gazdagította, ha a király lemondott arról, hogy a földesúr birtokain a királyi adókat beszedje. Az adózási mentesség (immunitas) elnyerése után a földesúr határozta meg az adó sorsát. Ha nagyvonalú volt, nem követelte, hogy jobbágysai megfizessék. Ha nem, akkor az egészét beszedte magának. Közbülső lehetőségként olykor az is megesett, hogy csak a királyi adó fele részére tartott igényt, míg a másik feléről lemondott birtoka lakói javára.

A rendes adók mellett a megszokottól eltérő, valamilyen alkalomhoz (hadjárat, hadba vonulás stb.) kapcsolódó királyi vagy földesúri rendkívüli adó is létezett, melyet pénzben vagy természetben (élelemben) szedtek. II. András király (1205–1235) vetette ki először. A rendkívüli adó különösen Hunyadi Mátyás uralkodása idején (1458–1490) volt jelentős, amikor évente rendszeresen – olykor kétszer is – beszedték. A király, illetve a 15. századtól egyre inkább a rendek által kivetett rendkívüli adótól függetlenül a 14. századtól kezdve a földesurak maguk is szedtek jobbágyaiktól rendkívüli adót (taxa extraordinaria).

A földesúri adózás mind mennyiségi mutatóiban, mind összetételében változatos volt, s alapvetően a munkaerő keresleti és kínálati viszonyaitól függött. A földesúri járadékok országos szabályozására csak elvétve került sor. Az archaikus rendszert Könyves Kálmán idején egyházi zsinati határozat befolyásolta, amikor megszabta az egyház papja és szolgája feles, illetve kétharmad–egyharmados részesedését a szántóföldi termésből. 1351-ben és 1514-ben pedig törvény intézkedett a jobbágysok adózásáról. De éppen ezen intézkedések további sorsa mutatja, hogy a földesúri járadékok valójában a helyi viszonyokban gyökereztek, mennyiségüket, összetételüket a földesúr és a jobbágy érdekviszonyai határozták meg. Az adózási feltételek közti különbségek lebontása, kiegyenlítése a földesúr alapvető érdeke volt, mert különben jobbágysai elhagyták földjét, és a kisebb terhet ígérő uraság birtokára költöztek. Az adók elkerülésére ugyanis nem volt mód. A közösség érdeke, az adószedésben közreműködő bíró és a földesúri tisztségviselők tapasztalata ezt megakadályozta. Legfeljebb a király megrövidítésekor, a királyi adók behajtásakor találkozott a földesúr és a jobbágy érdeke.

A gazdasági szempont mellett etikai megfontolás is létezett. A földesurat lelkiismerete is korlátozhatta abban, hogy méltánytalan adót szedjen. Egy 15. századi gyónási kézikönyv jogtalanak tartotta a jobbágysokra kivetett rendkívüli adót. A papok számára készült gyónási segédkönyv felfogása az élő gyakorlat ellen a keresztény erkölcs jegyében lépett fel. Önmérsékletre készített hatása ennek is lehetett, bár nyilvánvalóan kisebb, mint a nyers érdekek.

KŐFALVI TAMÁS: KUN LÁSZLÓ

A magam számára én vagyok a törvény – üzenté IV. László király Lodomér esztergomi érseknek, aki a szemére vetette keresztény királyhoz méltatlan életmódját. Az öntudatos kijelentés mögött a magyar történelem egyik legellentmondásosabb személyisége és egyik legtragikusabb uralkodói sorsa húzódik meg.

László herceg 1262-ben, az akkor már 27 esztendeje uralkodó IV. Béla unokajaként született. IV. Béla az ország sorsát szem előtt tartva, még gyermekként adta össze István nevű fiát Szejhán kun fejedelem Erzsébet nevű lányával. E házasság hatodik gyermekeként, ám első fiúként látta meg a

napvilágot László. Apja és nagyapja között ekkor már 5 éve, István nagykorúvá válása óta éleződött a viszony a királyi hatalom megosztásának kérdésében. István 1257-től az Erdély hercege címet viselte, s így lényegében a keleti országrész ura volt, ám nem elégedett meg ennyivel.

Istvánt azonban nemcsak személyes ambíciói hajtották előre, hanem az ország előkelőinek azon csoportja is, melynek tagjai, kiszorulván IV. Béla környezetéből, elestek a királyi udvar nyújtotta lehetőségektől, mindenekelőtt a gazdag birtokadományoktól. Ezek a főurak értelemszerűen a herceg hatalmának növekedésében látták saját gyarapodásuk zálogát. Bár apa és fia 1262-ben Pozsonyban békét kötött egymással, sőt az egyezséget István – ekkortól ifjabb király – a Tisza melletti Poroszlón esküjével is megerősítette, az így létrejött ország- és hatalommegosztás magában hordozta a további viszály magvait.

A két párt ellenségeskedése 1264-ben fegyveres konfliktusba torkollott. Ennek során az akkor még csak két éves Lászlót saját nagyapja fogatta el és záratta édesanyjával együtt Turóc várába. A belháborút végül István nyerte meg, s az 1266. március 23-án, a Margitszigeten megkötött béke következtében szabadult ki fogságából a kisgyermek is. Hiába volt azonban újabb megállapodás, a békét mindkét fél az erőgyűjtésre használta ki. Az ifjabb király 1269 szeptemberében I. Károly nápolyi királlyal kötött szövetséget, melynek megpecsételéseként Lászlót a nápolyi király Izabella nevű lányával jegyezték el. A további harcokat azonban IV. Béla 1270. május 3-án bekövetkezett halála szükségtelemmé tette. László apja V. István néven egész Magyarország uralkodója lett.

A trónviszály fátumszerű lezárulása azonban a zavarosban halászó főurak gazdagodásának forrását is elapasztotta. Míg korábban a hűség és a hűtlenség egyaránt bőséges adományokat termelt, az egy uralmi központtal rendelkező ország ismét csak egy szűk kör hatalmi és anyagi vágyait váltotta valóra. A hatalmi harcokat kihasználó előkelők, hogy megakadályozzák V. István uralmának stabilizálódását, s ezáltal elhárítsák saját térnyerésük legfőbb akadályát, 1272 nyarán foglyul ejtették a gyermek Lászlót. Politikai alkura azonban már nem kerülhetett sor, mert V. István király augusztus 6-án meghalt. Ezután nem sokkal Magyarország királyává koronázták a 10 éves Lászlót, akinek gyermekkorát a szüntelen pártoskodás és országrontó viszály töltötte ki, s aki ennek következtében már kétszer is az előkelően őrzött rab szerepébe kényszerült.

Alacsony életkora, főként pedig az országban kialakult viszonyok következtében az új király az önös érdekek irányította főúri politikának már nemcsak eszközévé, hanem egyenesen célpontjává vált. Trónra kerülése után többek közt ezeket írta Trau városának: „jóllehet most gyermekkorban vagyunk, mégis az Úr támogatásával megvan a hatalmunk ahhoz, hogy az ellenünk lázadókat hathatósan megzabolázzuk.” E határozott s a királyi hatalom méltóságát tükröző kijelentés mögött azonban nem állt tényleges erő, hacsak a tettvágyé nem. Különösen így volt ez 1277-ig, míg nagykorúságát el nem érte.

Az egymással versengő főúri csoportok tagjai telhetetlen mohósággal vetették rá magukat a gyors gazdagodást, kedvező politikai pozíciót és könnyen kicsikarható birtokadományokat ígérő országos tisztségekre. A legfőbb cél e tisztségek lehetőleg minél hosszabb ideig tartó birtoklása s minél jövedelmezőbb kihasználása lett. Ennek eléréseért pedig semmi nem volt drága: cselvetés, intrika, fegyveres harc, túszejtés egyaránt megtalálható politikai eszköztárunkban.

1272 és 1290 között, IV. László uralkodásának 18 éve alatt 27 (!) országbírója volt a királyságnak, ugyanannyi, mint az ezen időszakot megelőző 67 év alatt összesen, vagyis II. András uralkodásának kezdete óta. Az 1275. esztendőben például egy év leforgása alatt öten váltották egymást ebben a tisztségben. Nem kevésbé gyorsan cserélődött a nádorok személye sem. IV. László uralma idején huszonnégyen töltötték be a nádori tiszteket, szintén ugyanannyian, mint az azt megelőző 67 év során. 1273-ban 4 nádor váltotta egymást, 1289-ben pedig két nádora is volt egyszerre az országnak,

egyikük a Dunán túli, másikuk pedig a Dunán inneni terület élén állt. A Héder nembeli Kőszegi Miklós hat ízben ült Magyarország nádori székében, s ebből négy nádorság IV. László uralkodásának időszakára esett.

Az egymással rivalizáló főúri csoportok versengése, vagy ahogyan egy korabeli oklevélben olvasható, az emberi nem leselkedő és romlást hozó ellensége, az ártatlanságot az árulás mérgével megrontó, az agyak tisztaságát megfertőző, az egyetértést megbontó széthúzás az ország bárói között megkérdőjelezte a korábbi értékrendet. A szemben álló pártok még László és anyja, Kun Erzsébet között is ellenségeskedést szítottak.

A hatalmi harcok állása messzemenően befolyásolta a külpolitikát is. A Magyarországon épp kegyvesztett főurak számára biztos menedéket jelentett II. Ottokár cseh király udvara, aki viszont általuk és segítségükkel érvényesítette hódító szándékait: 1273-ban Pozsony, Sopron és Moson vára is a kezére került. Mivel IV. László hatalma még az ország javait pusztító főúri pártok megfékezéséhez is kevésnek bizonyult, a cseh király elleni hathatós fellépésre gondolni sem lehetett. A magyar király nemhogy az országot, de saját személyét sem volt képes megvédeni: 1274 nyarán immár törvényes uralkodóként ismét a főurak fogságába került. Hasonló sorsra jutott nem sokkal ez után öccse, András is.

IV. László számára e tragikus szerepből való kitörési pontot először nagykorúságának elérése jelentette. Ettől az időtől kezdve nyílt számára lehetőség az önálló döntéshozóként, szuverén uralkodóként történő fellépésre. Ebbéli törekvéseiben az egyházban talált hathatós szövetségesre. 1277 májusában az egyházi kezdeményezésre összehívott rákosi gyűlésen történt meg László nagykorúsítása. Ez az aktus megtorpedózta az egyes főúri csoportok küzdelmeinek legitimitációját, mely szerint fellépésük legfőbb célja a kiskorú király védelmezése.

A nagykorúvá nyilvánított László számára valószínűleg az addigiaknál is világosabbá vált, hogy a királyi hatalom és az ország rendjének stabilizációja a főúri csoportok által szított és kihasznált belviszály elfojtásán áll vagy bukik. Ugyanakkor nyilvánvalónak látszott: a királynak és az egyháznak még együttesen sincs akkora hatalma, hogy a tekintélyes haderővel rendelkező főurakkal a siker reményében szállhassanak szembe. László és vele a magyar királyság sorsa, úgy látszott, továbbra is az addigi pályán halad majd tovább, s rohan a teljes anarchia felé.

A külpolitikát továbbra is az egymással rivalizáló, marakodó főúri pártok erőviszonyának változásai befolyásolták. Ennek köszönhető, hogy 1278-ban, II. Ottokár cseh király és I. Habsburg Rudolf német uralkodó viszályában László az utóbbi mellé állt, s a Dürnkrot mellett kivívott győzelem nyomán visszaszerezte az Ottokár által korábban elfoglalt területeket.

László helyzetét az is súlyosbította, hogy az egyház támogatásának megszerzéséért két igen nehéz feladatot kellett egyidejűleg megoldania: egyrészt békét teremteni az egyházi javakban súlyos károkat okozó, hatalmaskodó főurak megzabolázásával, másrészt a Magyarországon élő kun népeket az Úr szerűjébe, a hit egysége alá vezetni. IV. Lászlónak így három tűz közé kerülve, megoldhatatlan feladattal kellett szembenéznie. A főurakkal szemben nélkülözhetetlen volt számára a kunok fegyveres támogatása, amit természetesen elvesztett volna, ha a feudális függőségi rendszerbe tagolja őket. A pogány kunok elleni fellépés elmaradása viszont uralmának keresztény voltát kérdőjelezte meg, támadási felületet teremtve ezzel a papság és a világi előkelők számára egyaránt.

Uralkodása ezért egyre inkább politikai vesszőfutássá változott, kétségbeesett kísérletezéssé, engedmények és megalázkodások, erély és gyengeség közti szakadatlan hanyattatássá. Mindezen problémákat súlyosbította, hogy anyai ágon maga is kun származású lévén, a kunokkal szembeni

bármilyen jellegű fellépés nem egyszerűen politikai, taktikai kérdés volt, hanem személyes, belső konfliktust is okozott számára. A kunok életmódjával való szimpátiája, keresztény feleségének, Anjou Izabellának az eltaszítása, királynéi jövedelmeitől és lakhelyétől történő megfosztása, Édua, Köpcsecs és Mandula nevű kun ágyasainak gyakori meglátogatása pedig nemcsak politikáját, hanem személyét is az egyházi támadások középpontjába állította.

Az egyházi nyomásgyakorlás hathatósabbá tétele érdekében III. Miklós pápa 1278-ban Magyarországra küldte legátusként Fülöp fermói püspököt, hogy miként megbízólevelében írja: „gyomlálj és irts, pusztíts és rombolj, építs és ültess az Úr nevében.” A legátus és László törekvései között feszülő ellentét odavezetett, hogy Fülöp a királyt kiközösítette, László pedig végül elfogatta és a kunok kezére adta a pápa küldöttét. Válaszul az erdélyi vajda Lászlót ejtette túsul, és csak Fülöp szabadulása után engedte el. László ezután engedelmességet fogadott, visszatért feleségéhez, s mindent megígért, amit a legátus elvárt tőle.

Ami kívánatos volt az egyik oldalon, az árulással ért fel a másikon. A kunok László páfordulása miatt az ország területének fegyveres pusztításába kezdtek. A királynak így nem maradt más választása, mint az olyannyira kedvelt kunjai elleni katonai fellépés. 1280 őszen a Hód-tó melletti csatában győzelmet is aratott felettük. Mindezt természetesen nem követte, nem követhette végleges szakítás a korábbi életmóddal, így mindössze a kényszerű lavírozás egyik fázisának tekinthető. 1285-ben tatárok törtek az országra, akikről úgy hírtelt, László hívása nyomán érkeztek. Ez végképp feltörhetetlenné tette a király és a főurak közti bizalmatlanság már amúgy is elég régóta vastagodó jegét.

László, talán hogy gondjai elől meneküljön, ismét visszatért kunjaihoz. Nem csoda tehát, ha 1288-ból ismét a katolikus egyházzal történt összetűzéséről értesülünk. Ebből az évből való Lodomér esztergomi érsek IV. Miklós pápához írt levele, melyben érzékletes módon írja le mindazon tetteket, melyeket IV. László Magyarország és az egész kereszténység kárára elkövetett. A levélben felsorolt vádak között, a királyné személye ellen elkövetett számos visszaélés mellett, szerepel többek között a margitszigeti domonkos kolostorba való betörés is.

A panaszok szerint a király az egész papságot megfenyegette: „Az esztergomi érsektől [...] és az alája rendelt püspököktől elkezdvén, ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómáig.” Bármilyen kegyetlenül is a kortársak számára nyilván szentségtörésként hangzott is e kijelentés, épp vadsága és nyilvánvalóan irreális volta miatt elsősorban kétségbeesésről, elkeseredettségről, tehetetlen dühéről, nem pedig komoly szándékról árulkodik. Olyan ember szavai ezek, aki a rossz vagy még rosszabb döntések kiúttalanságában vergődve enged szabad utat reményvesztettségének.

Amikor 1288 elején a főurak újból fogságra vetették, IV. Lászlónak ismét nem maradt más választása, újból engedményeket és ígéretekkel kellett tennie. Hiába volt azonban minden, a főurak, az egyház és a kunok kérdését a 13. század végi Magyarországon már nem lehetett közös nevezőre hozni. Különösképp lehetetlen vállalkozás volt ez egy olyan király számára, akinek anyagi lehetőségei és fegyveres ereje csak árnyéka volt már elődeiének, s aki vér szerint félig, lelkében pedig talán még egy kicsit jobban is, kun származású volt.

Zaklatott életútja 1290. július 10-én, Körösszegen ért véget, ahol épp a kunok közül néhányan álmában meggyilkolták. A gyilkosság mögött minden bizonnyal a kunoknak csak egy kis csoportja állt, de nem zárható ki, hogy a felbujtók a magyar főurak közül kerültek ki. Akárhogyan történt azonban, IV. László király, aki élete során majd féltucatszor esett politikai fogságba, s aki már életében a kun ragadványnevet kapta, anélkül távozott az élők sorából, hogy meg tudta volna állítani a királyi hatalom gyengülésének folyamatát. Személyes sorsának igazi tragikuma, hogy a történelem által

rámért, amúgy is nehéz feladat teljesítését, az ország rendjének helyreállítását saját múltjának súlyos öröksége, kun származása teljesen lehetetlenné tette.

CSUKOVITS ENIKŐ: Az egyháziak világi szerepe a középkori Magyarországon • A VILÁGI PAPSÁG

A középkori társadalom – egy immár klasszikus, a 11. században kialakult felosztás szerint – három elkülöníthető csoportra osztható: a dolgozó parasztokra, az imádkozó klerikusokra és az őket fegyverrel oltalmazó lovagokra. Az egyházjog szerint azonban már csak két nagy csoportra tagolódtott a társadalom: világiakra – vagyis laikusokra – és egyháziakra. Az egyházi rend tagjai sajátos, nemzetek feletti szervezetet alkottak: országhatároktól függetlenül tagjai voltak egy nagy létszámú, központosított hierarchiának, az egymás közti érintkezésben közös nyelvet, a latint használták, s a hasonló iskolázottságnak köszönhetően az Atlanti-óceántól Magyarország keleti határáig részesei voltak egy közös kultúrának.

Az egyházi társadalom, az ordo ecclesiasticus a keresztény egyház intézményeinek tagjait foglalta magában, akiknek helyzete számos lényeges ponton eltért a világi társadalomhoz tartozókéétól. A legfontosabb különbség az egyháziakat megillető bíraskodási kiváltságból fakadt: az egyháziak életét a világitól eltérő egyházjog szabályozta, ezért ügyeikben csak egyházi bíróságok járhattak el. Különállásuk azonban másban is megnyilvánult: ruházatuk, hajviseletük már ránézésre megkülönböztette őket a világiaktól, a 12. századra elterjedő papi nőtlenség pedig életvitelüket is sajátos jegyekkel ruházta fel.

A magyarországi egyházi társadalom a 11. században még meglehetősen tagolatlan képet mutatott. A világi papság és a szerzetesség közt nem húzódtott komoly határ: a püspökök és papjaik a szerzeteséhez sokban hasonló élet- és vagyonközösségben éltek, a szerzetesek pedig sokszor végeztek lelkipásztori munkát, s a püspöki méltóságig is emelkedhettek. A vagyon- és életközösség a 13. századra felbomlott, a 14. századra pedig kialakult az egyházi társadalom szerkezete.

Az egyházi szervezet

A világi egyház élén a püspökök, valamint a székes- és társaskáptalanok prépostjai álltak. Az egyházi középréteget a káptalanok kanonokjai, a főesperesek, valamint néhány nagy jövedelmű városi plébániatemplom plébánosai alkották, az alsópapsághoz a falusi plébánosok, káplánok, valamint a jelentősebb templomokban szolgáló karpapok, oltárigazgatók sorolhatók. A különböző rendek szerzeteseinek társadalmi nem tagolódtott ilyen határozottan, a legjelentősebb kolostorok apátjai azonban szintén a főpapsághoz tartoztak.

Magyarország két érseki tartományában összesen 14 egyházmegye jött létre. A püspöki székhelyeken kialakult székeskáptalanokon kívül számos társaskáptalant is alapítottak. Az országban közel félszáz káptalanban több mint 600 kanonoki javadalmat lehetett egy időben betölteni. A kanonokok száma azonban soha nem érte el a javadalmak számát: gyakori volt ugyanis a javadalomhalmozás, vagyis minden kanonok igyekezett egyszerre több benefíciumot is megszerezni. Néhány városi plébánia szintén kanonoki szintű jövedelmet biztosított: Buda, Kassa vagy Besztercebánya plébániája zsíros javadalomnak számított, s a 15. századra hozzájuk hasonlóan nagy bevételt hozott még mintegy 70 gazdag, kiváltságos plébánia.

A szerzetesek száma, helyzete – noha az alapítók célja minden esetben az volt, hogy örökké fennálló kolostorokat hozzanak létre – paradox módon nagyobb változást mutat. Az évszázadok során gazdagon ellátott kolostorok enyésztek el vagy váltak jelentéktelenné, miközben kegyes alapítók időről időre újakat hoztak létre. A 14–15. század fordulóján mintegy 300 kolostor létezett az

országban, ám ezek között óriási eltérések voltak az ingó és ingatlan vagyon, a szerzetesek létszáma vagy éppen a szerzetesi fegyelem tekintetében. Az esztergomi érsektől a legszegényebb falusi káplánig, a pannonhalmi apáttól az egyszerű kolduló barátig több tízezer egyházi személy élt és tevékenykedett Magyarországon – elkülönülve, ám ugyanakkor napi kapcsolatban állva a világi társadalommal.

Szent István király első törvénykönyvében – többek között – a következőket olvashatjuk: „Tudjátok meg testvérek valamennyien, hogy a pap mindnyájatoknál többet dolgozik. Közületek ugyanis mindenki csak a saját munkáját végzi, ő pedig mind a magáét, mind az összesekét.” Valóban, az egyháziak tevékenysége messze túllépte a lelki gondozással összefüggő feladatokat. Tanultságuknak, kiváltságos helyzetüknek köszönhetően az egyháziak számos, ma már egyértelműen világinak tekintett feladatkört láttak el a mindennapi írásbeliségtől az országos politikáig. A feladatok egyik része az egyház oktatási-műveltségbeli monopolhelyzetének a következménye volt, a másik rész az egyház nagybirtokos mivoltából fakadt. Amíg azonban az egyháziak műveltségéből adódó feladatok meglehetősen nagyszámú klerikusnak adtak rendszeresen munkát, az ország sorsát érintő döntések meghozatalában már csak az egyházi elit, elsősorban a püspöki kar tagjai vettek részt.

Értelmiségi életforma

A kora középkorban iskolák kizárólag egyházi kezdeményezésre jöttek létre: az oktatás először a kolostorok falai között indult meg, de hamarosan megkezdődött a káptalani és a plébániaiskolák működése is. A 11. században kiemelkedő szerepet játszott a pannonhalmi monostor iskolája. Szent Márton hegyén valószínűleg a monostor alapításától kezdve működött az iskola, az itt oktatott diákok közül többen magas egyházi méltóságokba emelkedtek – gyermekkorában Pannonhalmán tanult például Mór pécsi püspök is.

Az oktatás elsődleges célja mindegyik iskolában az volt, hogy a diákok elsajátítsák a liturgia végzéséhez szükséges ismereteket, azaz ismerjék az énekeket, a szertartások szövegét, el tudják olvasni a misekönyveket. Egy falusi papnak nem is volt szüksége több tudásra. A jó képességű hallgatók ezen túlmenően alaposan elsajátították a latin nyelvet, megtanultak írni, fogalmazni, a felsőbb évesek pedig egyénre szabott képzésben is részesültek. A 11–12. század fordulójára kialakult egy nagyrészt hazai iskolázottságú, tudós klerikusréteg. Közülük kerültek ki a király írástudói is. A 13. századból már több külföldi egyetemet végzett klerikust ismerünk, de magas szintű jogi oktatás folyt az országos hírű veszprémi káptalani iskolában is.

Az értelmiségi életforma a 15. századig kizárólagosan az egyházhoz kötődött. Nemcsak az iskolák voltak egyháziak, hanem az első nagy könyvtárak is. A pannonhalmi monostorban a 11. század végén 80 kötetet őriztek, melyekből 200-250 mű szövegét olvashatta el az érdeklődő. A könyvtárak gyarapodása az első humanisták megjelenése előtt nem volt túl látványos: a 15. század elején a veszprémi káptalan könyvtárában 167, a zágrábiban 226, a pozsonyi társaskáptalan könyvtárában pedig 82 kötetet vettek leltárba. Egyháziak voltak az első magánkönyvtárak tulajdonosai is: László esztergomi prépost, kancelláriai jegyző 1277-ben készített végrendeletében 18 könyvről rendelkezett. A 15. század második felében néhány egyháznagy jelentős humanista könyvtárat hozott létre: Vitéz János váradi könyvtárát az ország határain kívül is ismerték; szintén értékes bibliotékát gyűjtött össze Janus Pannonius pécsi püspök, Handó György pécsi prépost és Bátor Miklós váci püspök.

A 15. századig egyházi kiváltság volt az egyetemjárás. Magyarországon – noha az uralkodók háromszor próbálkoztak egyetemalapítással – nem lehetett felsőfokú tanulmányokat végezni. Az errefelé vágyók kezdetben Párizs, majd Bologna vagy Padova, a 14. század második felétől pedig főként Bécs és Krakkó egyetemét látogatták. A többéves külföldi tanulás rendkívül magas költségeit csak az

egyház tudta biztosítani. A külföldre küldött diákok általában egy-egy kanonoki méltóság jövedelméből végezték tanulmányaikat.

Az első évszázadokban valóban egyháziak tanultak ily módon, a késő középkorban azonban változott a helyzet: az egyházi javadalom több esetben még fel nem szentelt személyek számára tette lehetővé a magas szintű tudás megszerzését. Janus Pannonius, akit nagybátyja, Vitéz János váradi püspök taníttatott Ferrarában, egy váradi kanonoki stallum jövedelmeit kapta meg e célra, noha még nem vette fel az egyházi rendeket. Nem meglepő, hogy az irodalmi, történeti munkák szerzői éppúgy egyháziak voltak, mint a királyi orvosok. A változás a 14. század végén, a 15. század elején vette kezdetét. Az Anjou-uralkodók orvosai még egyházi tisztséget viseltek, javadalmazásukról ugyanis csak így tudtak gondoskodni. Zsigmond király már nem egyházi javadalommal fizette orvosait, akik immár nem szaporították a kényszer-egyháziak sorát.

Szerzetesek felszentelése a Filippus pontifikáléból (Esztergom, Prímási Levéltár)

Az írásbeliség letéteményese

Kiemelkedő szerepet játszott az egyház a világi írásbeliség intézményeinek kialakításában, működtetésében. Az Árpádok korai évszázadaiban a viszonylag kevés írásbeli munkát főként a királyi kápolna klerikusai végezték. A 12. század végére azonban megnőtt az igény az ügyek írásba foglalására: III. Béla uralkodása alatt a királyi oklevelek kiállítására létrejött a kancellária, a magánjogi írásbeliség igényeinek kielégítésére pedig kezdetét vette a hiteleshelyi tevékenység. A hiteleshelyek – amelyek a 12. század végétől egészen 1874-ig végezték munkájukat – tulajdonképpen közjegyzői feladatokat láttak el: személyek vagy intézmények felkérésére különböző magánjogügyletekről (adásvétel, csere, végrendelet stb.) állítottak ki közhitelű, azaz mindenki által elfogadott okleveleket. A jelenleg ismert legkorábbi hiteleshelyinek tekinthető okleveleket a veszprémi káptalan foglalta írásba 1181-ben. A 12. század végétől hiteleshelyi tevékenységet folytattak valamennyi székeskáptalanban, a jelentősebb társaskáptalanokban, a 13. század elejétől pedig jó néhány bencés, premontrei és johannita konventben is. Az 1230-as évektől kezdve királyi parancsra hiteles bizonyágként különböző hatósági eljárásokban (pl. birtokba iktatás, idézés) is részt vettek, s erről a megbízónak jelentést készítettek. A hiteleshelyi hálózat az ország egészére kiterjedt: mindenki található lakóhelyétől elérhető távolságban fekvő hiteleshelyet. 1351-ben Nagy Lajos király a kevésbé megbízható intézmények tevékenységét megszüntette, rendelkezése után mintegy 40 hiteleshely működött az országban.

A szintén III. Béla uralkodása alatt létrejött kancellária a 13. század derekára, IV. Béla uralkodása idejére vált valóban hivatali jellegű intézménnyé. A kancellária élén ekkor két évtizeden keresztül Benedek fehérvári prépost, majd kalocsai, utóbb esztergomi érsek állt. Működését követően vált általánossá az a gyakorlat, hogy a kancellári címet az esztergomi vagy a kalocsai érsek viselte, a kancelláriát ténylegesen vezető alkancellári tisztelet pedig általában a fehérvári prépostok kapták. A tényleges munkát végző jegyzők kezdetben szintén klerikusok voltak, a 14. századtól kezdve azonban ezen a téren jelentős változások történtek: a kancellária élén továbbra is egyháziak álltak, a kancellária személyzete viszont szinte kizárólag világiakból állt. A notáriusok többsége kisbirtokos köznemesi családból származott, ők egyetemet nem végeztek, munkájukhoz elsősorban a hazai szokásjog ismeretére volt szükségük.

A világiak előretörésének más jelét is tapasztalhatjuk: egyrészt a 14–15. századtól egyre több helyen alkalmaztak világi jegyzőket (így pl. a hiteleshelyeken is), másrészt egyre több a látszólag egyházi, valójában világi tevékenységgel elért karrier. A 15–16. századi kancellárok többsége nem egyházi

méltósága tartozékaként kapta meg világi tisztségét, hanem fordítva: kancelláriai tevékenysége elismeréseként jutott egyre magasabbra az egyházi hierarchiában. A püspökként is világi ruhában járó Szalkai László, aki közel ötvenévesen, 1506-ban vette fel a magasabb egyházi rendeket, nem érzett magában elhivatottságot az egyházi pályára. Noha elnyerte a veszprémi, váradi és pécsi püspöki címet, majd 1521-ben az esztergomi érseki méltóságot is, igazi munkakörének a főkancellári tisztséget tekintette.

Hasonló jelenséget a diplomáciai szolgálatot végző személyek körében is megfigyelhetünk. Műveltségüknek, nyelvtudásuknak köszönhetően ezt a tevékenységet is elsősorban egyháziak végezték – az első világiak e pályán szintén a 14–15. században bukkantak fel. Akadtak gyakorlott, mondhatni hivatásos diplomaták, akik számos külföldi követségben vettek részt. Ilyen sokat utazó követ volt például Bertalan pécsi püspök, II. András, majd IV. Béla megbízottja, vagy a 15. században Vetési Albert, Mátyás király diplomatája. Vetési – akárcsak Szalkai László – egyházi előmenetelét értékes világi szolgálataival érdemelte ki: bécsi, majd padovai egyetemi tanulmányok után hazatérve Hunyadi János, V. László, majd Mátyás képviselőjében egyike volt a legtöbbet utazó követeknek. Noha közel három évtizedig töltötte be a veszprémi püspöki tiszteket, keveset időzött székvárosában. Elsősorban diplomata volt, s csak másodsorban egyháznagy.

Vetési Albert – akárcsak a többi püspök – beiktatásával nem egyszerűen egyházmegyéje kormányzója lett. A püspökök hatalma nem korlátozódott csupán a lelkiekre: egyházfői mivoltukkal egyben nagybirtokosokká és országnagyokká is váltak. Noha Magyarországon az egyházi kézen levő földbirtok aránya messze elmaradt a nyugat-európai átlagtól, a magyar egyháznagyok még így is jelentős jövedelmekkel rendelkeztek. A módos egyháztartományok közé tartozó pécsi püspökség a 15. század végén Baranya, Somogy és Tolna megyékben összesen 4579 jobbágyportával rendelkezett. Az esztergomi érsek ugyanebben az időben 14 mezőváros és 98 falu földesura volt: az ő jobbágyainak számát Fügedi Erik mintegy 18 ezerre becsülte. Ha ehhez még hozzá tesszük, hogy a püspöki jövedelmek fele a tizedbevételeiből származott, joggal állapíthatjuk meg, hogy az egyháznagyok évről évre jelentős jövedelemhez jutottak.

Az egyes egyházmegyékben befolyó jövedelmek közt azonban jelentős eltérések mutatkoztak: az esztergomi, váradi vagy pécsi püspökség számított a leggazdagabbnak, míg a váci, nyitrai, csanádi, szerémi és különösen a boszniai püspök bevétele messze elmaradt a listavezetőkétől. Egy 1525-ben írt velencei követjelentés szerint az esztergomi érsek 35 ezer aranyforintnyi éves jövedelemmel rendelkezett, a kalocsai érsek 20-22 ezerrel, az egri püspök szintén körülbelül 22 ezerrel, míg a váci és a nyitrai 4 ezer, a csanádi püspök pedig már csak 3 ezer forint éves jövedelemmel gazdálkodhatott. Persze a háromezer forint is hatalmas összegnek számított, hiszen az átlagos kanonoki jövedelem – amely köznemesinek megfelelő életszínvonalat biztosított – körülbelül 60 forintnyi volt.

Főpapi szerepek

A püspökök tevékenyen részt vettek a királyi tanács munkájában, a rendiség kialakulása után önálló rendként léptek fel az országgyűléseken, háború esetén pedig saját lovascapatuk, bandériumuk élén vonultak hadba, éppúgy, mint a világi bárók. A politikai döntéshozatal legfőbb színterét jelentő királyi tanácsban a király mellett az ország legfontosabb egyházi és világi méltóságai vettek részt, akik a 14. századtól mindig „prelati et barones”, azaz prelátusok és bárók megjelöléssel szerepelnek a forrásokban. A tanács tagjai részt vettek a törvények megalkotásában, hadüzenetek, békekötések elhatározásában, de beleegyezésük nélkül a király nagyobb birtokot (pl. váruradalmat) sem adományozott. Elvileg mintegy félszázán jelenhettek meg az üléseken, a gyakorlatban azonban egy szűkebb testület vett részt a rendszeres munkában. A királyi tanács befolyása a királyi hatalom függvénye volt: erős uralkodó mellett háttérbe szorult, gyenge kezű királyok idején azonban

döntéshozó pozícióba került. A Jagelló-kor politikáját például a királyt és a tanácsot egyaránt befolyása alatt tartó három érsek-főkancellár: Bakócz Tamás, Szatmári György, majd Szalkai László irányította.

Királykoronázás a Filippes pontifikáléból (Esztergom, Prímási Levéltár)

A főpapok – akiket az egyház legfontosabb kiváltsága alapján világi bíróság nem vonhatott felelősségre – bátran szembefordultak a túlzott vagy túlzottnak vélt királyi hatalommal is. Példát szinte minden évszázadból találhatunk: Gellért püspök Aba Sámuelnek vetette a szemére vérontásait, János érsek II. Andrással került többször összeütközésbe a királyi politika miatt. A 12. század második felének legjelentősebb egyházfője, Lukács esztergomi érsek három királytól is megtagadta a koronázást: az ellenkirály II. Lászlótól és IV. Istvántól, 1172-ben pedig – a pápa utasítása ellenére – III. Bélától. Kanizsai János érsek kezdetben Zsigmond király legerősebb támasza volt, befolyása csökkenése ellen azonban két ízben is király ellen fordult: 1401-ben kitervelője és résztvevője volt Zsigmond fogságba ejtésének, 1403-ban pedig Zárban ő koronázta meg a felkelők trónjelöltjét, Nápolyi Lászlót. A felkelés bukása után Kanizsai elvesztette kancellári tisztét, a király egy időre érseki javait is világi kormányzó kezére bízta, néhány évi mellőzés után azonban Zsigmond kibékült egykori bizalmasával.

Mátyás király számos főpapjával került összeütközésbe: 1471-ben Vitéz János esztergomi érsek és Janus Pannonius pécsi püspök, a király két közeli munkatársa szervezett felkelést az uralkodó ellen. A megbocsátás ezúttal elmaradt: Vitéz János esztergomi fogságában, Janus Pannonius menekülés közben halt meg. Az üstökösszerű karriert befutó Váradi Péter kalocsai érsek 1484-ben máig ismeretlen módon haragította magára Mátyást: büntetésül előbb Árva, majd Visegrád várában őrizték – fogságából csak Mátyás halála után szabadult. Az egyház kiváltságait Mátyás tisztelte legkevésbé: Tuz Osvát zágrábi püspököt ugyancsak lecsukatta, s börtönnel fenyegette meg Bátor Miklós váci püspököt is. A népmesék igazságos Mátyás király igényt tartott a tehetséges egyháziak szolgálatára, de még inkább az egyház anyagi és katonai erejére – ellenvéleményére viszont nem.

A legnagyobb terheket a bandériumállítási kötelezettség róta a prelátusokra. A seregük élén harcoló főpapokat az Árpád-kortól kezdve megtaláljuk minden jelentősebb ütközetben, s több olyan püspökről tudunk, akit kortársai kiváló katonának tartottak. Ilyen vitéz hadvezér volt a 13. században Ugrin kalocsai érsek, aki a tatárok ellen harcolva, a muhi csatában vesztette életét, vagy a 16. században a török ellen sokat hadakozó Beriszló Péter veszprémi püspök és Tomori Pál kalocsai érsek.

A török veszély erősödése a bandériumtartó egyháziakra is óriási terhet rótt: amíg korábban csak időnként, egy-egy hadjárat alkalmával kellett a teljes bandériumot felszerelni, addig a Mohács előtti évtizedekben szinte állandósult a harckészültség. A kiállítandó katonák számát 1498-ban törvénybe is foglalták. Az 1498:20. tc. az érsekek, püspökök, apátok, prépostok és káptalanok bandériumairól rendelkezett, előírva, hogy a törvénycikkben felsorolt 27 egyházi személy és testület hány lovassal tartozik hadba vonulni. A törvény szerint az esztergomi érsek két bandériumot állított ki – egy bandérium létszáma általában 400 lovas volt –, a kalocsai érsek egy bandériumot, s ugyancsak egyet az egri, váradi, pécsi, erdélyi, zágrábi és a győri püspök. A veszprémi és a váci püspök 200 lovast, a szerémi és a nyitrai püspök már csak 50 lovast állított fegyverbe. A sort a titeli prépost zárta ugyancsak 50 lovassal. Komoly veszély esetén valamennyien kötelesek voltak hadba vonulni: a katona főpap mellett ott harcolt a tudósi, a hivatalnoki és a diplomatakarriert befutott egyháznagy is.

Piti Ferenc: Károly Róbert

Az Árpád-ház kihalása után új dinasztia került a magyar királyság élére. Első tagja Nápolyban Caroberto néven látta meg a napvilágot 1288-ban. Amikor 54 évvel később meghalt, Telegdi Csanád esztergomi érsek Károly király úrtól búcsúzott, akit egyenesen az Árpád-ház szent királyai mellé állított. Nem véletlenül. Az Árpádok királyságát egy rendkívül mély válságból kivezette, európai mércével is jelentős hatalommá tette, s amikor meghalt, gazdag, virágzó országot hagyott fiára.

Az utolsó Árpád-házi király, A III. András 1301. január 14-én elhunyt, ezzel az Árpád-ház férfiágon kihalt. A nápolyi származású, 13 éves Károly Róbertet azon év tavaszán az esztergomi érsek egy alkalmi diadémmal királlyá koronázta. Mivel Károly Róbertet a délvidéki főurakon (Frangepánok, Babonicsok, Subicsok) túl különösen a pápa támogatta állhatatosan, a magyar előkelők a pápa túlzott befolyásától tartva hívták meg a trónra IV. Béla király leányági dédunokájának, II. Vencel cseh-lengyel királynak a fiát, Vencelt, akit 1301 nyarán a kalocsai érsek koronázott meg a Szent Koronával. Vencel – aki László néven uralkodott Magyarországon – bázisa ekkor jóval szélesebb volt: őt támogatta a tartományurak nagy része és Buda városa is.

VIII. Bonifác pápa ekkor eltiltotta Vencelt a magyar királyi cím használatától és az azzal járó jogok gyakorlásától. Károly Róbert főúri-főpapi bázisa lassacskán gyarapodni kezdett, emellett sikerült szövetséget kötnie Habsburg Rudolf osztrák herceggel Csehország ellenében. Ezért a cseh király 1304 nyarán hazavitte fiát – és a koronázási jelvényeket –, ám Vencel csak 1305 őszén mondott le véglegesen a magyar királyi címről, amikor a koronázási jelvényeket átadta Wittelsbach Ottó bajor hercegnek. Így kerülhetett a Szent Korona – két püspök közreműködésével – Ottó fejére 1305 decemberében. Az új király támogatói közé az erdélyi szászok, néhány oligarcha és a klérus egy része tartoztak. Ekkor azonban a főpapok nagy része már, a világi előkelők zöme pedig még Károly Róbert mellett állt. Ottót Kán László vajda 1307 nyarán Erdélyben elfogta, s bár utóbb szabadon engedte, a koronázási jelvényeket magánál tartotta.

1307-ben tehát Károly Róbert egyedül maradt a trónért vívott küzdelmekben. Még ebben az évben hűségére térítette Buda városát is, majd az októberi rákosi országos gyűlésen az előkelők nagy része elfogadta őt Magyarország királyának. Gentilis pápai követ működésének eredményeképpen az 1308 őszén tartott pesti országos gyűlés újra elismerte Károly Róbertet, akit 1309 nyarán Budán ismét megkoronáztak. A király harmadik, immár teljesen jogszerű koronázására 1310. augusztus 27-én került sor Székesfehérváron. E koronázás sem jelentette azonban azt, hogy Károly Róbert Magyarország tényleges ura lett. Ezt csupán a tartományurak fegyveres leverésével érhetette el, akiknek valódi célja rövid távon a megosztottság és a gyenge királyi hatalom fenntartása, hosszabb távon pedig az önálló államiság elérése volt. Ha tehát Károly Róbert első magyarországi évtizedét a trónkövetelők elleni és a jogszerű koronázás eléréséért folyó küzdelemmel jellemezhetjük, a következő bő évtized a tartományurakkal szemben folytatott harcok jegyében telt.

E küzdelmében a királyt a társadalom mind nagyobb cselekvőképese része támogatta: a köznemesek, az egyház, a városok egyaránt. A tartományuraság ugyanis nem kedvezett a gazdaság fejlődésének, a konszolidált politikai viszonyok megteremtésének. Az oligarchák legyőzése tehát közös királyi, országos és társadalmi érdeké vált. Az is az uralkodó kezére játszott, hogy a tartományurak általában nem fogtak össze, így hatalmukat a király egyenként le tudta törni.

Károly Róbert 1312 júniusában aratta első nagy győzelmét: a korábban elhunyt Aba Amadé tartományúr fiainak Csák Máté által támogatott seregét győzte le a rozgonyi csatában. 1315 és 1323 között pedig sorra verte meg Amadé újra lázadó fiait, továbbá a Kőszegieket, Borsa Kopaszt, Vejtehi Teodort, Petenye fia Pétert, Ákos Istvánt, Kán László fiait, végül a Subicsokat és a Babonicsokat. Leghatalmasabb ellenfelét: Csák Mátét azonban csak a halál tudta legyőzni 1321 tavaszán. Károly

Róbert ezzel az ország tényleges uralkodójává vált, temesvári központját 1323-ban Visegrádra helyezte.

Mindezek után uralmának utolsó, közel két évtizedét döntően a királyság politikai gazdasági helyreállítása vette igénybe. Mint az ország legnagyobb földesura, a tartományuraktól megszerzett, politikai hatalmat jelentő váruradalmakat, birtokokat javarészt szétesztotta honorként saját hívei között. A méltóságviselők tisztségük ellátása idejére királyi várakat, birtokokat kaptak meg, s ezek irányítása fejében – amit familiárisaik révén végeztek – a bevételek őket illették. E honorok birtokosait nevezzük báróknak, akik részint a régi főúri családok tagjai közül kerültek ki, de számos új család, így a Lackfiak, a francia származású Drugetek is vezető tisztségekhez jutottak. E bárói elit a dinasztia szilárd politikai-katonai támasza s a lovagi kultúra hordozója lett.

A köznemesek mint királyi vagy főúri familiárisok jelentettek katonai-politikai támogatást az uralkodónak. A 13. század utolsó harmadától a felbomló királyi vármegyék kezdtek átalakulni nemesi megyévé, a köznemesek önkormányzati szervévé, s e folyamat a tartományúri időszak alatti megtorpanása után Károly Róbert idején tovább folytatódott. A csekélyebb létszámú, de gazdaságilag jelentős polgárságot különféle kiváltságokkal, jogokkal támogatta a király, s ezzel hozzájárult a kereskedelem, a városiasodás fellendüléséhez.

Az uralkodó határozott kormányzását jól jellemzi, hogy a korábbi pápai támogatás fejében sem volt hajlandó az egyház „bábjává” válni, sőt gyakran nyúlt egyházi jövedelmekhez. Am a konszolidált viszonyok az egyház nyugodt működését is lehetővé tették, és éppen Károly Róbert uralkodása alatt kezdtek nagy szerepet játszani azon domonkos, ferences és pálos szerzetesek, akiknek fennmaradt kolostorromjai a Károly Róbert alatt felvirágzó gótika szép emlékei.

Károly Róbert a királyt mint földesurat megillető domaniális jövedelmek helyett a királynak mint uralkodónak járó regáljajövedelmekre helyezte a hangsúlyt. Megtiltotta a nemesérckivitelt, s a királyi pénzverés monopóliumát megtartva, pénzreformot hajtott végre: 1325-től firenzei mintára aranyforintot veretett. 1323-ban ezüstdenárokat, 1329-ben ezüstgarasokat hozott forgalomba, ezeket 1338-tól új ezüstdenárokkal váltotta fel. A király tehát szakított a pénzüjtás régi rendszerével, állandó értékű pénzt veretett, a falvakban eltörölte a pénzbeváltást, s az így kiesett pótlására bevezette a jobbágyportánként szedett kapuadót. 1327. évi rendeletében pedig a korábbi gyakorlattal ellentétben megengedte, hogy azon nem királyi birtok, ahol nemesfémet találtak, eredeti tulajdonosánál maradjon, aki ráadásul megkapta az uralkodótól a bányabér (urbura) meghatározott részét is. A pénz- és bányáügyeket a kamarák igazgatták, ezek élén kamaraispánok álltak, akik az uralkodóval kötött bérleti szerződés alapján tevékenykedtek. A kamarákat a tárnokmester és az esztergomi érsek felügyelte, előbbi 1340-től a kincstartó segítette a gazdasági feladatok ellátásában. A király emellett bevezette a harmincad nevű külkereskedelmi vámot. A városok éves adót fizettek neki, és Károly még a pápai tized harmadát is megszerezte. Mindezen intézkedéseivel sikerült a királyi kincstárt feltöltenie, a királyságot stabil pénzügyi-gazdasági alapokra helyezni.

Károly Róbert a külpolitikában – amely a tartományurak leverése után bontakozhatott ki igazán – inkább diplomáciai, semmint katonai téren könyvelhetett el sikereket. Havasalföldön nyílt kudarcot vallott, hiszen a vazallusi viszonyt felmondó Basarab vajda 1330-ban súlyos vereséget mért seregére. A dalmát városok pedig sorra behódoltak Velencének, ezek visszaszerzésére a király nem is tett kísérletet. Nagyobb reménnyel kecsegtetett a Nápoly-szicíliai Királyság megszerzésének terve: ezt nem önmagának, hanem fiának, András hercegnek szánta, akit 1333-ban eljegyeztek Johannával, a nápolyi király unokájával.

Károly Róbert külpolitikájának legsikeresebb eleme a Cseh- és Lengyelországgal való viszony építése volt. 1320-ban, amikor negyedszerre nősült, Lokietek Ulászló lengyel király leányát, Erzsébetet vette feleségül. E nászból született Lajos, aki utóda lett. 1327-ben Károly – főként Habsburg-ellenes célzattal – szövetséget kötött Luxemburgi János cseh királlyal. Az 1335. évi visegrádi királytalálkozón magyar-cseh lengyel szövetség jött létre, s az árumegállító joggal rendelkező Bécs megkerülésével új kereskedelmi útvonalakat alakítottak ki. 1339-ben a magyar-lengyel örökösödési szerződés kimondta, hogy amennyiben III. (Nagy) Kázmér király fiúutód nélkül hunyna el, a lengyel trónra Károly Róbert valamelyik fia kerül.

Károly Róbert 1342. július 16-án halt meg, Székesfehérváron temették el. Magát az Árpádok jogfolytonos utódának tartva, kemény kézzel, következetesen és megalkuvás nélkül kormányzott. Ennek gyümölcseként egy gazdaságilag-politikailag stabil és rendezett országot hagyhatott fiára, I. (Nagy) Lajos királyra.

Károly Róbert a Képes Krónikában

Bertényi Iván: Magyarország címere • Egy fogalom kialakulása

A címerek magyarországi megjelenésének idején a király volt az államhatalom megtestesítője, így hát természetes, hogy az ország felségjelvénye megegyezett az uralkodó címerével. A magyar királyi hatalom jelvénye eredetileg a nyélre tűzött kereszt volt, a jól ismert kettős kereszt azonban csak III. Béla pénzein fordul elő először. Államcímernk másik eleme, a vörössel és ezüsttel többször vágott pajzsmező Imre király uralkodása alatt bukkant fel először.

A kora középkori államfelfogás szerint a királyon kívül más hatalom nincs az országban: a királyi hatalom azonos az államhatalommal. A király még a 13. században is a legfőbb földesúr Magyarországon, aki nemcsak saját földjeinek, illetve az azon élőknek, hanem az ország minden földjének és népének ura. Ekkor még nincs különbség az államhatalom gyakorlójának közjogi és magánjogi minősége között. Így természetes, hogy korai forrásainkban a korona és a regnum egyaránt a királyé, aki kúriája 13. századi jogászainak felfogása szerint a császárhoz hasonló korlátlan hatalommal, jogokkal rendelkezik, s akit mint uralkodót a törvények sem korlátoznak.

Ezek után érthető, hogy hazánk címerének egyes alkotóelemei először uralkodóink – „saját” – pénzein, pecsétjein jelentek meg: a kettős kereszt pajzs III. Béla királyunk alatt, 1190 táján, a sávozott mező – egyes címerképekkel együtt - Imre királyunk 1202-es arany függőpecsétjén (bulláján). Az országot a király saját tulajdonának tekintő szemléletmód annyira erős volt ebben a korai időszakban, hogy a heraldikában is jelentkezett: 1213-ban Pat nádor, majd más udvari tisztségviselők is a király címerét viselték.

A királlyal már viszonylag korán együttműködött az állam kormányzásában a nagybirtokosokból, főpapokból álló királyi tanács. Később a kisebb birtokosok is megjelentek a politikában. Az 1222-es aranybullában már testületként (is) szerepeltek, s így kapták meg a történeti, jogtörténeti szakirodalomban előszeretettel idézett ellenállási jogot is.

A 13. század vége felé a korai rendi fejlődés során a regnum Hungariae Magyarországot, egyes anyagi dolgok és testetlen dolgok együttesét, valamint az ország politikai jogokkal rendelkező nemeseit, illetve nemesi testületeit egyaránt jelentette. Az 1298. évi törvény XXI. cikkelye – mely arra kötelezte a királyt, hogy a regnumnak bármely korábbi uralkodó által elidegenített részét szerezze vissza a királyi jogra – azt célozta, hogy legyen teljes és csorbítatlan az a földterület, amely a hazai birtokos

osztály egészéé, köztük vándorol kézről kézre, s amelyből egy-egy darabnak (ha gazdátlaná válna) a birtokos osztály bármely tagja a várományosa lehet.

Érdekes, hogy a korai magyar rendiség e „virágkorának” időszakában, 1294-1295-ben említi Villanni olasz történetíró Martell Károly nápolyi Anjou trónkövetelő seregének leírásakor a jelvényként használt "l'arme d'Ungheriát". Adata azonban nem csak azért problematikus, mert többféleképpen értelmezhető az általa megnevezett címerképek és heraldalokok, hanem – témánk szempontjából – azért is, mert idegen földön élő szerző tollából származik. De külföldi fon-ás a zürichi címertekercs is, amely a benne sisakkal és sisakdísszel ábrázolt, vörössel és ezüsttel hétszer vágott címerpajzsot Magyarország címereként írja le, amint más ábrákat magyarázva is Csehország, illetve Franciaország címeréről beszél. Az 1370-es években Nyugat-Európában (főleg Geldernben) működő Gelre herold Wappenboeckjában (Címerkönyvében) Nagy Lajos magyar és lengyel király címerét "Die cononc van ungeren" (Magyarország királya) tulajdonaként említi. A barii Szent Miklós-templom 14. század vége felé leírt leltárában ugyancsak olyan tárgyak szerepelnek, amelyeket Magyarország egyszer, kétszer vagy ötször feltüntetett címerével díszítettek.

Még ha feltételezzük is, hogy Villaini, a zürichi címertekercs írója vagy a Szent Miklós-templom leltárának készítője a magyar viszonyokat jól ismerő személyektől szerzett ismeretek birtokában írta le a Magyarország címerére utaló ("l' arme d' Ungheria", illetve "cum quinque armis de Ungarie", „cum duobus armis de Ungarie” (!), valamint az "ad orma Regia Ungarie [...] cum armis eisdem") kifejezéseket, joggal vélelmezhető, hogy elsődlegesen mégis saját, hazai műveltségük, társadalmi-politikai viszonyaik motiválhatták szóhasználatukat, ezért leírásuk témánk szempontjából csak másodlagos forrásértékű. Így mindenképpen célszerű hazai forrásainkat előnyben részesíteni a külföldiekkel szemben, ha országcímerünk fogalmának kialakulását kutatjuk.

Miután Károly Róbert, letörve az oligarchákat, megszilárdította a királyi hatalmat, a korai rendiség magyarországi hulláma is elenyészett. Az ország kormányzását Károly Róbert (1308-1342) és Nagy Lajos (1342-1382) az általuk felemelt új nagybirtokos osztályra támaszkodva szilárdan a kezükben tartották, s az oklevelek formuláiból is az uralkodó hatalmának erősödése, szinte korlátlanága olvasható ki. Ezen gondolatkör heraldikai lecsapódásaként fogható fel Kassa első, 1369-es címe reslevele, amikor is Lajos király a saját "királyi jelvényéből vett pajzs alakját" ("formam clypei de signo nostro regio extortam") adományozta a város polgárainak. A leírás szerint az adományozott címer valóban egyezik az uralkodói címer címerképeivel, heraldalokjaival, hiszen fent három liliomképpel ellátott kék színű mezőt, lent négy vörös és ugyanannyi fehér vonalat tartalmaz. A pátens formában kelt oklevél a „legilletékesebb helyen”, a királyi kancelláriában fogalmazódhatott, ami amellet tanúskodik, hogy szerzője a liliomos-sávozott pajzsot akkor még elsősorban a király címereként fogta fel. Nagy Lajos uralma második felében a hozzá hú arisztokrácia egy része kiöregedett, meghalt. Ezért, valamint az 1370-et, a lengyel trón megszerzését követő kormányzati tehernövekedés következtébe csökkentek a királyi hatalom politikai erőforrásai, s ezzel párhuzamosan újra növekedni kezdett a nagybirtokosok súlya. Velük szemben az udvari politika irányítói részben egyes jómódú, ugyanakkor szakismeretekkel rendelkező középirtokosi erőkre próbáltak támaszkodni (ezek politikai exponensét kell látnunk a jegyzőből országbírói méltóságba emelkedett Szepesi Jakabban), részben – modern szóval mondva „alkotmányjogi reformot” hajtottak végre. Ennek során 1377 elejére a királyi nagypecsét nyomójának a mellső lapja már úgy került a kancellár kezébe, hogy ő azt a főpapok és bárók akaratának kifejezőjeként használta. Így a királyi kettős pecsét előlapjának királyi jellege elhalványult. Ugyanakkor az örök érvényű birtokadományok érvényes kiállításához nélkülözhetetlen címeres hátlapot (Lajos király helyett) Erzsébet anyakirályné őrizte.

A nagybirtokos bárók és főpapok előretörése mellett a lengyel korona megszerzését követően a lengyel sasnak Nagy Lajos jelvényegyüttesében való megjelenése is motiválhatta, hogy az

anyakirályné 1380-ban kelt végrendeletében már nem a magyar király, hanem „Magyarország címerét” említették azon a színarany ereklyetartó ládikón, amelyet a halálra készülő Erzsébet a fiának, Lajos királynak hagyott, s amelynek – a leírás szerint "egyik oldalán sas, a másikon Magyarországnak a címere van" ("ex una parte aquile et ex alfa regisi Hungarie signa habens").

Az 1380 táján formálódó magyar államfogalomnak az 1381-es turini békében a korona lett a szimbóluma. A Velencei Köztársaság ekkor mondott le Dalmáciáról, amely – az ekkori megfogalmazás szerint – régi idők óta jogilag "a magyar királysághoz és a magyar koronához tartozik", s a magyar király követői a lemondást nemcsak az akkori uralkodó, Nagy Lajos, hanem „a királyságban és a koronában utódai” nevében is elfogadták.

Emellett a köztársaság arra is kötelezettséget vállalt, hogy évi 7000 dukátot fizet "a felséges királynak, utódainak a királyságban és a koronában, magának a királyságot képviselő koronának és a korona helyett megjelenőknek". Nagyon tanulságos, hogy egy évvel az Erzsébet anyakirályné végrendeletében említett „Magyarország címere” után miképpen kísérelte meg elválasztani a kialakuló magyar államfogalmat az éppen uralkodó király személyétől a turini béke okmányainak megfogalmazója.

A királyi tanácsban helyet foglaló főpapok és bárók számára azonban akkor tudatosodott igazán, hogy ők Magyarország reprezentánsai, amikor 1386ban Mária királynő és édesanyja a Horváti-párt fogságába esett. Ekkor – a 18-19. század fordulóján élt neves pecsétani kutató, Pray György szerint – az országot irányító királyi tanács hasított pajzsú pecsétnyomót vésetett "Magyarország országalakóinak a pecsétje" ("Sigillum regnicolorum Hungarie") körirattal, melynek első, sávozott mezejének pajzstalpában halom, második mezejében talapzatra helyezett kettős kereszt címer látható. 1401-ben pedig már maguk a királyi tanács urai tartóztatták le Zsigmond királyt (1387-1437), és vésettek kettős kereszt pecsétnyomót az általuk ideiglenesen király nélkülivé tett királyság kormányzása céljából kiállított oklevelek megerősítésére. A pecsét nyomóra a "Magyarország Szent Koronájának pecsétje" ("Sigillum Sacre Corone Regni Hungarie") feliratot vésették, Kanizsai János érsek, Zsigmond király addigi kancellárja pedig a "Magyarország Szent Koronájának a kancellárja" címet vette fel. Innen már csak egy lépés az 1445:XV. törvénycikk, amely a kettős keresztet egyenesen az „ország jelvényének” mondja. Ez a törvény azonban már a magyar rendiség újabb, tartósabb kivirágzásának korába, I. Ulászló királynak (1440-1444) a várnai csatában bekövetkezett hősi halálát követő időszakba vezet bennünket, amikor az Ulászlóval szemben trónra emelt V. László (1440-1457) kisgyermekként még nem volt alkalmas az uralkodásra.

Imre király 1202. évi aranypecsétjének többször vágott címerpajzsa

A mogoródi csata a Képes Krónikában

Amellett, hogy már 1380-tól kezdve joggal beszélhetünk Magyarország címeréről, e címer ábrázolása esetenként különbözhetett. Ráadásul e címer továbbra is a sajátja marad királyainknak is, akik pecsétnyomóikra szintén rávésették azt. S minthogy az országot a magukénak érezték, címerével is rendelkeztek. Ebben a felfogásban fenyegethette meg Mátyás királyunk 1480-ban Rómát – miután a modrusi püspök kinevezésének kérdésében összekülönbözött a pápával -, s ezért írhatta a bíborosoknak, hogy országa a kettős keresztet, amely a címere, hármassal változtatja. Ezért viselte országai, tartományai címereit – köztünk hazánkét – többi uralkodónk is, egészen a modern korig.

Az, hogy a királyi címerből (általában ország első uralkodóházának a címeréből) országcímer lett, nem magyar különlegesség, hanem Európa-szerte gyakori jelenség. Hogy csak a hozzánk közelebbi régiók címertörténetében tallózzunk, Lengyelországban már 1295-ben államcímerré fejlődött a fehér sas uralkodói jelvény. Más országokban az államcímer kialakulása hazánkhoz hasonlóan a 14. századból dokumentálható. Így nyert a 14. század második fele óta az egész „cseh korona” területét szimbolizáló jelentést a koronás, kétfarkú oroszlán. 1364-ben találkozunk először a háromkoronás svéd címerrel is, amelyet Albrekt visz magával Mecklenburgból új országába, amikor annak trónjára lép. Még a nyugat-európai címerfejlődéstől eltérő utat bejáró novgorodi városköztársaságban is a fő tisztségviselő (poszadnyik) jelvénye vált az „állam” pecsétjévé. Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar államcímer kialakulása fogalmilag és időben is egybeesett a más országokban végbemenő hasonló fejlődéssel.

Az elmondottakból kiderül, hogy hazai történeti forrásaink alapján 1380 óta beszélhetünk Magyarország címeréről. Az azóta eltelt időszakban államcímerünk többször kiegészült uralkodóink családi és más tartományaikban használatos címereivel, de – az 1949-et követő négy évtized kivételével – mindvégig hű maradt a heraldika szabályaihoz és a történelmi hagyományokhoz.

IV. Béla kettős kereszt címerpajzsú pecsétje

ENGEL PÁL: KIRÁLYSÁG ÉS FŐNEMESSÉG a középkori Magyarországon

Pauler Gyula, az elmúlt évszázad végének egyik legkiválóbb történésze írta: „Alig van nehezebb feladata a történelemnek, mint elnevezésekről, melyeknek értelmét mindenki ismeri, vagy ismerni véli, kimutatni, érthetővé tenni, hogy azokkal valamikor egészen más fogalmakat fejeztek ki.” Pauler ezt a meggyével kapcsolatban jegyezte meg 1882-ben, kimutatva, hogy a fogalom jelentése egészen más volt az Árpádok idején, mint az ő korában. Voltaképpen ugyanez vonatkozik mindarra, amiről alább szó lesz, azzal a fontos különbséggel, hogy a címben jelzett fogalmak – középkori értelmükben – már sehol nem léteznek.

Tárgyunk megértéséhez meg kell próbálnunk elfelejteni mindazt, amit a társadalom réteges szerkezetéről tanultunk. A régi tanítás szerint létezett egyfelől a társadalom, másfelől az intézmények, olyanok, mint például az állam vagy az egyház, amelyek mintegy kívül álltak azon, amit társadalomnak neveztek. A kettőt mereven el szoktuk választani egymástól. A társadalom hosszú időn át csak hierarchikus felépítésben, osztályok és rétegek formájában volt elképzelhető. Ezt sulykolták belénk évtizedeken keresztül, és még mai tankönyveink is ezt a megközelítést sugallják. Amikor tehát társadalomról esik szó, annak, aki egyáltalán tudja, mit kezdjen ezzel a szóval, osztályok és rétegek jelennek meg a szeme előtt, nem pedig intézmények.

AZ INTÉZMÉNYEK SZEREPE

A mai társadalmat vagyoni kategóriák szerint szokás felosztani, míg a középkor leírásakor ugyanezt bizonyos rétegek vagy osztályok helyettesítették, mint a nemesség – ezen belül esetleg fő- és köznemesség –, a polgárság vagy a jobbágság. Ezeket – akárcsak a mai kor vagyoni rétegeit – mindig „egymás alatt”, hierarchikus rendben szoktuk elképzelni. Az intézmény pedig, legyen az az állam, a középkori királyság vagy az egyház, az – véljük – valami egészen más. Ezek „munkahelyek”, amelyeket a társadalom különböző rétegeihez tartozó egyének „látogatnak”. Megszállják és működtetik őket, sőt előfordul, hogy befészkelik magukat oda.

Hogy mennyire problematikus különválasztani egymástól a társadalmat és az államot, arra jó példa a közelmúlt pártállama. Amikor felsorolták, hogy a központi bizottság tagjai közül ki munkás, ki pedig

paraszt vagy értelmiségi, azt kívánták sugallani, hogy az állam irányításában ezek a társadalmi rétegek vesznek részt. Lehetett azonban érezni, hogy ez mégsem így van. Hogy ez nem azt jelenti: az országot a munkásosztály meg a parasztság kormányozza. Ellenkezőleg: az volt az ember érzése, hogy a pártapparátus, amely valójában uralkodik felettünk, a társadalmi rétegek felett álló szervezet, maga is egy külön „társadalom”. Működése, jellege egyáltalán nem függ attól, hogy a tagjai honnan, milyen társadalmi rétegből származnak – a pártapparátus tehát önálló társadalmi tényező, tagjai külön társadalmi csoportot alkotnak, akárcsak a munkásság vagy az értelmiség. Azt is lehetett azonban látni, hogy ez egy másféle társadalmi kategória, mint azok, amelyekre a „réteg” hagyományos fogalmát szoktuk alkalmazni.

Azt hihetnénk, hogy a pártállam különleges valami volt, amely sajátosan működött, és más államok nem ilyenek. Valójában azonban arról van szó, hogy a társadalomról és annak szerkezetéről vallott felfogásunk nem volt korszerű. A középkorban is találunk olyan intézményeket, amelyek jellegükben a pártapparátust idézik. Ilyen volt például az egyház, és az is, amit királyságnak nevezünk.

Az egyház természetesen nem társadalmi „réteg” volt, hanem intézmény, amely évszázadokon keresztül létezett a maga sajátos szervezetével, ideológiájával, értékrendjével, törvényeivel, nem utolsósorban vagyonával és hatalmával. Az egyház nem írható le a társadalmi rétegek és osztályok megosztott kategóriáival. Az egyházra éppúgy nem volt érvényes, mint a pártállamra, hogy ha valamely társadalmi rétegek bizonyos számban képviseltetik magukat benne, akkor az az illető rétegek uralmát vagy az uralomból való részesedését jelenti.

Könnyű belátni, hogy ez nem így volt. Közismert példa erre Bakócz Tamás és kora. Bakócz – és vele együtt korának számos főpapja – jobbágy volt, vagy ami egyre ment, mezővárosi polgári származású. Az egyházi középrétegnek, vagyis a prépostoknak és kanonokoknak mintegy fele származott jobbágyok és polgárok közül. De ki gondolná, hogy ezzel a jobbágyság vagy a polgárság uralmat szerzett volna az egyházban, netán Bakócz a jobbágyosztályt képviselte volna a magyar egyház élén? Az egyház megmaradt a maga sajátos mivoltában, és ebből a szempontból közömbös volt, hogy a társadalom milyen rétegből származnak azok, akik oda belépnek, ideológiáját, értékrendjét magukévá teszik, szervezetét működtetik.

Nevezetes példa erre IV. Ince pápa esete azokban az években, amikor az utolsó nagy Hohenstauf császár, II. Frigyes élethalálharcát vívta a pápasággal. Legveszélyesebb ellenfele IX. Gergely pápa volt, aki 1241-ben meghalt. Utódjául két év múlva Frigyes régi barátját, Sinibaldo Fieschit választották meg IV. Ince néven. Azt lehetett hinni, hogy ha a pápaság élére egy ghibellin főnemes, a császár közismert szimpatizánsa kerül, akkor a harc véget ér. Meglepő módon nem ez történt. Kiderült, hogy az új pápa ugyanúgy viselkedik, mint elődei. Ugyanolyan, sőt még szenvedélyesebb ellenfele lett Frigyesnek, mint IX. Gergely volt. Nemsokára egyenesen a Hohenstaufok megsemmisítését tűzte ki céljául, ami végül sikerült is neki.

Mindez azzal magyarázható, hogy az olyan intézmények, mint az egyház (vagy a pártapparátus), mintegy magukba olvasztják tagjaikat. Aki belép, automatikusan magáévá teszi azokat az értékeket és prioritásokat, amelyek az intézmény sajátjai, s ettől kezdve már nem annak a társadalmi rétegnek a tagja, ahonnan származott, hanem annak az új szervezetnek, amelybe belépett, és amelyet ezentúl szolgálni hivatott.

Hogy mennyire nem fontos, honnan, milyen társadalmi rétegből származnak a hatalom birtokosai, azt jól illusztrálja az Oszmán Birodalom. Ezt évszázadokon keresztül egy olyan apparátus irányította, mégpedig teljhatalommal, amelynek társadalmi hovatartozását nagyon nehéz lenne meghatározni. Igen sok tagja – talán a többsége – eredetileg keresztény parasztok gyermeke volt, magyaroké, albánoké, szerbeké, kaukázusiaké meg másoké, akiket a birodalom különböző részein fogdostak

össze és a szultán szolgálatára neveltek. Nagyobb részükből lettek a rettegett janicsárok, a legtehetségesebbeket pedig kiemelték és a birodalom főhivatalnokaivá nevelték. Eredetileg tehát rabszolgák voltak, és később sem alkottak olyan arisztokráciát, mint az európai országok főnemessége. Ugyanakkor ők voltak élet és halál urai a birodalomban.

A középkori magyar királyság, amelyről itt szó lesz, nagyon hasonló intézmény volt. Volt feje, a király; és voltak tagjai, akik ugyanúgy az ő szolgálatának szentelték magukat, mint azok, akik más hatalmi szervezet tagjai lettek. A királyságnak természetesen ugyanúgy megvolt a hatalmi apparátusa, mint az egyháznak. Ez biztosította, hogy azoknak, akik a király szolgálatába lépnek, legyen presztízsük, tekintélyük és hatalmuk. Olyasmi ez, mint az újkori állam és annak hivatalnokai. Mégsem szerencsés a középkori királyságot államnak nevezni, mert az államban már nincs feltétlenül szükség királyra. Akik belépnek az államszervezetbe, szintén magukévá tesznek valamilyen értékrendet, s valaminek a szolgálatába szegődnek. De ez már nem egy személy, nem egy uralkodó, nem egy dinasztia, hanem egy személyhez nem kötött intézmény, az állam. A középkorban ez még nem így volt. Ekkor még jóformán egész Európában nem létezett más államforma, mint a monarchia, amelynek élén egy dinasztia uralkodott, és ennek a szolgálatába szegődnek a társadalom különböző rétegeiből származó személyek.

Mindennek az a lényege, hogy a társadalom szerkezetét nem tudjuk leírni a megszokott kategóriák: osztályok és rétegek segítségével. Tudomásul kell vennünk, hogy a társadalom nem csak belőlük állt. Voltak olyan egységei, amelyek másféle módon, nem hierarchikusan, és nem a születés alapján szerveződtek; amelyek intézmények, hatalmi szervezetek voltak, olyanok, mint a középkori királyság, az egyház vagy a modern hivatalnokállam.

A FŐNEMESSÉG INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A másik fogalom, a főnemesség már természetesen társadalmi réteget takar, mégpedig a középkori társadalom legfelső, legelőkelőbb rétegét. Európa nagy részében világos volt, hogy ki számít főnemesnek: azok, akik főnemesi (hercegi, örgrófi, grófi, bárói) címmel rendelkeztek. Angliában például a Lordok Háza tömörítette őket, ez biztosított keretet a főnemesség számára, hogy intézményesen részt vehessen az ország kormányzásában. Magyarországon ez nem volt olyan egyszerű, mert nálunk – ellentétben a többi európai országgal – a középkor végéig nem léteztek főnemesi címek. Csak nemesség volt, ezen belül léteztek vagyonosabb és nagyon szegény nemesek, de a középkor végéig nem alakult ki olyan csoport, amelyet egyértelműen főnemességnek lehetett volna nevezni.

Azt mindenki tudta, hogy kik a legvagyonosabb családok, mert ők sokkal nagyobb tekintéllyel és befolyással rendelkeztek, mint a szegény nemesek. A csoportot azonban hosszú időn át nem definiálták intézményesen. Csak a 15. század második felétől, a Hunyadiak korától kezdett kialakulni az a tudat, hogy vannak az országban olyan családok, amelyek mások, mint a többiek. Ez már átvezet bennünket egy új korszakba, az ún. rendiség korába. Ekkor alakult ki a legelőkelőbb családok fejeiből egy szűk kör, amelyet a köznemesekkel szemben a főrendek közé számítottak. Nekik joguk volt személyesen megjelenni az országgyűlésen és részt venni az ország kormányzásában, mindezt azért, mert ők a társadalom legvagyonosabb, legbefolyásosabb tagjai. Ez a Hunyadiak korának új fejleménye, és innen számítjuk a magyar főnemesség létezését.

A főnemesség II. Ulászló idején intézményesült, amikor az 1498. évi 22. törvénycikk név szerint felsorolta azt a közel negyven személyt, akik az ország leggazdagabb főuraiként különleges kiváltságokkal rendelkeztek: saját bandériumot tarthattak, ennek élén vonulhattak harcba háború esetén, és meghívó nélkül is személyesen megjelenhettek a király úr tanácsában. Főnemesi címük azonban még nekik sem volt, ezt a Habsburgok vezetik majd be a későbbiekben. De már definiálták,

hogy melyek azok a családok, amelyek ezentúl vagyonuknál és születésüknél fogva jogosultak a részvételre az ország irányításában. Korábban, az Árpádok és az Anjouk alatt csak arról beszélhetünk, hogy akadtak a többiekénél előkelőbb és vagyonosabb nemesek.

HATALMI VISZONYOK ÉS BIRTOKSTRUKTÚRA

Ha a királyság és főnemesség viszonyát, vagyis egy középkori ország hatalmi viszonyait akarjuk leírni, akkor a birtokstruktúra talán a legfontosabb kategória. Ezen azt értjük, hogy kik tartották a kezükben a föld és a lakói feletti uralmat, vagyis: kiké volt a föld. Földön ebben az esetben az ország területének egésze értendő, amely különböző nagyságú darabokban, de az utolsó szegletig felosztásra került a földbirtokosok között. Amikor kialakult a középkor uralmi rendszere (Magyarországon ez a 13–14. századra esik), már minden földnek volt földesura. Amelyiknek történetesen nem, arra azt mondták, hogy annak a földesura a király. Ez egész Európára jellemző. Ezt fejezte ki a nevezetes mondás: „Nincs föld földesúr nélkül” (nulle terre sans seigneur). Mindenki – leszámítva persze magukat a földesurakat – értelemszerűen valakinek a földesurasága alatt állt, senki, sehol nem élhetett úgy, hogy ne legyen földesura. Az a kérdés, hogy kinek mennyi földje és azon hány alattvalója van. Ezt a megoszlást nevezzük birtokstruktúrának, birtokszerkezetnek, és ez az, ami a leginkább jellemzi egy-egy középkori ország berendezkedését. A föld hatalom – sőt, ebben az időben ez az egyetlen igazi hatalom. Akinek földje és alattvalói voltak, annak hatalma volt, és nem létezett más olyan hatalom az országban, amely képes lett volna ezt ellensúlyozni. Az uralmat ténylegesen azok tartották a kezükben, akik a földdel és az alattvalókkal rendelkeztek. Egy földesúr nemcsak különböző adókat és szolgáltatásokat követelhetett alattvalóitól, hanem teljes uralmat gyakorolt fölöttük, beleértve például a bíraskodást is.

A birtokstruktúra, a föld megoszlása, a földesurak összetétele határozta meg a rendi társadalom jellegét: kik vettek részt az ország irányításában, kik voltak képviselve az ország gyűlésén, a rendi gyűlésen, amely mindig az ország földesurainak a gyűlését jelentette. A rendi társadalom nem volt más, mint a földesurak összessége, ennél fogva a földesúri társadalom összetétele minden országban rányomta bélyegét az illető ország társadalmi berendezkedésére és politikai rendszerére.

Akadtak például országok, ahol nagyon sok „királyi” város volt, azaz olyan város, amelynek földesura a király. Németországban ilyenek voltak az ún. birodalmi városok, melyek urának a német-római császárt tekintették. Ahol sok ilyen város létezett, ott a városoknak és polgárságuknak nagy szerep jutott az ország politikai életében. Képviselőik jelentős számban jelenhettek meg a rendi gyűléseken, így beleszólhattak az ország kormányzásába is. Ahol kevés ilyen város volt, mint például Magyarországon, ott a polgárság politikai befolyása elhanyagolható maradt.

A földbirtokos társadalom másik fontos összetevője az egyház. Köztudott, hogy az egyház a középkor, sőt még az újkor folyamán is hatalmas földbirtokokkal rendelkezett, ennél fogva rengeteg alattvalóval is. Magyarország nem tartozott azon országok közé, ahol az egyházi vagyon különösen kiemelkedő lett volna. Aránya a középkor folyamán az ország földterületének mintegy 13-14 százalékára becsülhető. Akadtak országok, ahol a föld 20-30 százalékát az egyház birtokolta, ott az egyházi rend érthető módon sokkal nagyobb befolyással rendelkezett, mint Magyarországon.

Léteztek olyan országok, ahol szabad paraszti közösségek is lehettek földesurak. Olyan falvakról van szó, amelyeknek sem egyházi, sem világi uruk nem volt, városnak sem számítottak, hanem közvetlenül a király fennhatósága alá tartoztak. Az ilyen szabad parasztok jelentős társadalmi erőt képviseltek például Svédországban. A Német-római Birodalom egyes területein szintén sokáig fennmaradtak szabad paraszti közösségek. A svájci parasztok akkor is meg tudták védeni függetlenségüket, amikor a Habsburgok szerették volna fölérjük kiterjeszteni földesúri joghatóságukat. A svájci szabad paraszti közösségek egyes városokkal – mint Zürich, Bern stb. –

szövetkezve végül független államba tömörültek. Ez a maga nemében unikumnak számított a középkori Európában, ahol általában a nemesek, az egyház és a városok gyakorolták a földesúri jogokat.

A nemesség a világi földesurak összességét jelentette. Lehetek köztük olyanok, akik akár megyényi területeket birtokoltak, ezer- vagy tízezerszámra voltak alattvalóik, és lehetek olyanok, mint Magyarországon sok ezren, akik nem rendelkeztek alattvalókkal, csak egy darabka földdel, melyet maguk műveltek. Ezt azonban a királytól közvetlenül birtokolták, ezért nem parasztoknak, hanem nemeseknek számítottak.

Magyarországon a nemesség a földesurak meghatározó kategóriája, mert a földterület túlnyomó része mindig a nemesség birtokában volt. A középkor végére ez az arány elérte a 80 százalékot. Ennek nagyjából a fele néhány olyan nagy család kezén összpontosult, amelyeket a Hunyadiak korától kezdve a főnemesek közé számítottak. A földesuraság természetesen öröklődött. Magyarországon voltak olyan családok, amelyek az Aranybulla korától, sőt néha még régebbi időktől egészen a jobbágyfelszabadításig, 1848-ig gyakorolták a földesúri jogokat falvaik fölött, sőt sokan egészen 1945-ig birtokoltak földeket, bár ekkor már nem földesúrként, hanem nagybirtokosként.

A birtokstruktúra természetesen állandóan változott. Minden földesúri csoport, sőt minden egyes földesúr igyekezett növelni birtokait, próbált új földeket, új alattvalókat szerezni, mert a föld – mint láttuk – hatalommal járt, amelyet politikai befolyásra lehetett váltani. Ha pedig valaki befolyáshoz jutott, módja nyílt további földek szerzésére. A középkori „belpolitika” végeredményben arról szólt, hogy melyik földesúr mekkora befolyást képes szerezni, hogyan tud lobbyzni a királynál és az udvarnál vagyona növelése érdekében. Mindez folyamatosan alakította a földtulajdon megoszlását, vagyis a birtokstruktúrát. Egyes családok megbuktak. Jött egy polgárháború, felkelés tört ki a király ellen, ők a rossz oldalra álltak, és mire ez kiderült, elvesztették a vagyonukat. Hűtlenné váltak, elkobozták földjeiket, s odaadták másoknak, akik jobban kalkuláltak és a nyerő oldalra álltak. Más családok kihaltak, ezek vagyona általában visszazállt a királyra, aki valaki másnak adta. Ha neves familiáról volt szó, már az egész ország leste, mi lesz a sorsa birtokainak, ha kihal a család. Mi fog történni azokkal a falvakkal, uradalmakkal, várakkal, amelyek ilyenkor visszazállnak az uralkodó kezére, és újból el lehet őket adományozni. Vajon kié lesz? A pozíciókért és birtokokért folyó harc leegyszerűsítve a magyarországi belpolitika története.

A NYUGATI MODELL

Egy ország politikai rendszerének fejlődése jelentős mértékben függ attól, hogyan alakul a birtokstruktúrája. Szerencsésebb országokban az uralkodónak sikerült a partikuláris hatalmakat – amelyeket a legnagyobb földesurak uradalmi jelentettek – maga alá gyűrnie. A középkori francia történelem, a középkori francia belpolitika lényege az, hogy a királyságnak, a királyi hatalomnak hogyan sikerül kiterjesztenie uralmát az ország egész területére, és hogyan sikerül elnyelnie a nagy magánvagyonokat. Amikor a francia történészek a francia középkor történetét írják, a százéves háborún kívül elsősorban azt ismertetik, hogy a királyok hogyan terjesztették ki fokozatosan a hatalmukat az egész ország területére. Olyan tartományokra, mint Normandia, Burgundia, Bretagne, Champagne, s amelyekhez hasonló sok tucat létezett. A francia koronának a 12. századtól a 16. század elejéig, Fülöp Ágosttól I. Ferencig sikerült őket sorra legyűrnie és beleolvasztania a királyi földesuraságba, így a középkor végére Franciaország túlnyomó része már királyi földbirtok volt. Maradtak persze földbirtokosok a királyon kívül is, de nekik már nem volt politikai hatalmuk alattvalók fölött, nem rendelkeztek azokkal a kiváltságokkal, amelyek a király uralmát veszélyeztethették volna. A királyság tehát a helyi hatalmakat részben beolvasztotta, részben ártalmatlanná tette.

Kevésbé ismert, de ugyanez a folyamat ment végbe Angliában is. Ott a döntő fordulatot a rózsák háborúja hozta. A harminc éven át folyó belharcokban – amelyek egyik közismert főszereplője III. Richárd – a főnemesi dinasztiák sorra felmorzsolódtak. Az utána következő Tudor-monarchiának, VII. Henriknek, VIII. Henriknek és végül Erzsébet királynőnek sikerült modern államot kiépítenie, és ebben már nem jutott hely olyasfajta hagyományos főnemességnek, amely még képes alattvalókat mozgósítani az uralkodó ellen. Az utolsó ilyen próbálkozás a 16. század közepén az észak-angliai Percyek és társaik mozgalma volt. Ők még azt hitték, hogy tart a középkor, és ha úgy látják jónak, váraikra és alattvalóikra támaszkodva szembeszegülhetnek a királyi hatalommal. Kiderült azonban, hogy egy modern, jól szervezett államban ez már lehetetlen. A királyi hadsereg lecsapott rájuk, váraikat elfoglalták és lerombolták. Angliában ekkor ért véget az, amit középkori állapotoknak vagy néha „feudális anarchiának” szoktunk nevezni.

Nyugat-Európában a kialakuló modern államhatalom könyörtelenül letörte azokat a kísérleteket, amelyekkel a középkori eredetű főnemesség még megpróbálta várait, vagyonát, alattvalók fölötti uralmát átváltani politikai hatalomra, tehát megpróbált a hagyományos módon beleszólni az állam irányításába. A Percyek azt hitték, ők még politikai tényezőnek számítanak, mert van néhány ezer alattvalójuk. De tévedtek: az addigra kialakult modern állam csírájában elfojtotta mozgalmukat. Franciaországban is voltak hasonló próbálkozások a 17. század közepéig. Richelieu bíboros, aki XIII. Lajos helyett kormányzott, már megmutatta, hogy a középkori értelemben vett főnemességnek nem lehet többé beleszólása az ország sorsába. A főnemesség utolsó mozgalmát a monarchia ellen, a nevezetes Fronde-ot Mazarin bíboros verte le katonai erővel a kiskorú XIV. Lajos nevében. Ettől fogva a középkori értelemben vett főnemesség mint helyi hatalom itt sem létezett többé.

A KIRÁLYI FÖLDVAGYON KISAJÁTÍTÁSA

Magyarország nem volt ilyen szerencsés, itt éppen az ellenkezője történt annak, ami Angliában és Franciaországban. Főleg a francia példával szembeállítva szembetűnő, hogy mennyire ellentétes folyamat ment végbe a 13. századtól a 15. század végéig. Itt a kiinduló helyzet is ellentétes volt, mert az Árpádok korában a királyság még mérhetetlen földbirtokokkal rendelkezett. Az Árpádok erős királyi hatalma azt jelenti, hogy ők voltak az ország legnagyobb részének a földesurai. A királyon kívül igazán jelentős földesúr a 13. századig nem létezett, sőt IV. Béla koráig a királyon kívül más nem építhetett és nem is birtokolhatott várat. Márpedig vár nélkül a középkorban nem lehetett semmilyen hatalomnak ellenszegülni. A vár volt az, ami biztosította az uralmat egy vidék felett, ez volt az a pont, ahonnan hatalmat lehetett gyakorolni. Egy udvarházból, amely még körül sem volt árkolva, nem lehetett területek fölött uralkodni.

Magyarországon a királyi földbirtok a középkor folyamán apránként szétolvadt, és a Jagellók korára a király már csak egyike volt a jelentősebb földesuraknak. Ekkorra egy-egy főnemesi család – mint pl. a Szapolyaiak – már sokkal nagyobb földvagyonnal és több várral rendelkezett, mint a király, így a hatalmuk is nagyobb volt, mint az övé.

A királyi földvagyon kisajátítása – ami nagyban emlékeztet a jelenkor privatizációira – több hullámban ment végbe. Az első ilyen nagy hullám II. András korához kötődik, aki „új intézményeket” vezetett be, vagyis óriási mennyiségben kezdte szétosztogatni hívei között azokat a földeket, amelyek addig a királyi várakhoz tartoztak, illetve egyéb módon a király földesurasága alatt álltak. A királyság vagyonát, amely addig, mondhatnánk, „közvagyonnak” számított, és amely fölött a király és a bárói közösen uralkodtak, most egy-egy család megkapta örökbe. Ez volt az első nagy „privatizációs” korszak, amit azután IV. Béla további adományozásai követtek, így a 13. század végére a királyi vagyon már jelentős részben magánkézbe került. Ennek következménye volt, hogy az utolsó Árpádok alatt a királyi hatalom működésképtelenné vált és gyakorlatilag összeomlott. Az ország egyes

nagyurai, a „tartományurak” egész megyéket vontak kormányzásuk alá, aminek következtében az Árpádok monarchiája szétesett.

Károly Róbert 1312 és 1323 között leverte a tartományurakat, és fegyverrel egyesítette az országot. Nagyon kemény harc volt, várak tucatjait kellett egymás után megvívni, egyenként kellett letörni az oligarchák hatalmát. Hallatlanul szívós munkával ez végül sikerült. Károly tehát meghódította az országot, és hogy az általa újjáalapított királyi hatalom hatvan éven át, Nagy Lajos haláláig olyan megingathatatlanul szilárdnak bizonyult, annak oka éppen a hódítás volt. Azokba a várakba, amelyekben addig a tartományurak és az ő embereik uralkodtak, a király a saját híveit ültette. Az ország várainak fele, területének mintegy egyharmada állt közvetlenül királyi fennhatóság alatt az Anjouk idején. Ez a magyar egyház vagyonának közel háromszorosa volt. Ez volt az anyagi alapja annak az intézménynek, amit királyságnak nevezünk. A királyság tehát egy hatalmi rendszer, amelyhez rengeteg földbirtok, várak, uradalmak tartoztak. Ezeknek a kormányzása hatalmas presztízzsel járt. Aki az Anjou-király, a dinasztia szolgálatába lépett, óriási hatalomhoz és vagyonhoz jutott, amellyel a király nevében, őt szolgálva rendelkezett, olyasformán, mint ahogy egy püspök vagy érsek rendelkezett az egyház vagyonával. Ez a királyi vagyon jelentette a királyságot mint intézményt.

Az Anjouk alatt rendkívül erős királyi hatalom működött. A nemesség legkülönbözőbb köreiből származó személyek jutottak hatalomhoz, s voltaképp érdektelen, hogy hányad részük volt főnemesi vagy éppen köznemesi származású. Az egész nemességnek persze csak egy töredékére volt szükség ahhoz, hogy az országot kormányozni tudják. Azon kevesek, akik bejutottak az udvarba, megtalálták a számításukat, mert ők voltak hatvan éven keresztül az ország urai. Akadtak köztük olyanok, akiket főnemesekként tartunk számon, például a Lackfiak (akiknek egyike a Toldiban is előfordul). Ők nemzedékeken keresztül ott voltak az udvarban, és a legzsírosabb méltóságokat szakították le maguknak. Ez azonban nem változtat azon, hogy általuk nem a főnemesség, hanem a király uralkodott, és a Lackfiak, éppúgy, mint mások, őt szolgálták, általa jutottak hatalomhoz. Az uralkodó, ha úgy látta jónak, bárkit bármelyik pillanatban leválthatott és elküldhetett az udvarból, ahogyan az a Lackfiakkal is megtörtént 1376-ban. Annak pedig, aki így járt, attól kezdve nem volt beleszólása a hatalomba, lehetett bármilyen előkelő és vagyonos. Azt ugyanis, hogy kinek jut rész belőle, a király és szűk köre döntötte el. Akik viszont megfelelő embernek a szolgálatába álltak, még ha egészen kis nemesek voltak is, igen nagy hatalomhoz juthattak. Ha például egy Lackfi a király akaratából erdélyi vajda, azaz Erdély kormányzója lett, akkor a saját embereit – egyszerű nemeseket – vitte magával a tartományba, hogy az ő nevében kormányozzák azt.

A KIRÁLYI HATALOM ELOLVADÁSA

Az Anjou-dinasztia fiágának a kihalásakor, 1382-ben következett be az a törés, amely ezt a nagyon erős királyi hatalmat jóvátehetetlenül szétzúzta. Könnyen lehet, hogy ha Nagy Lajosnak fia marad, akkor a rendszer tovább működik a megszokott módon, mert a főméltóságok (a bárók) fiaikkal és unokáikkal együtt arra szegődtek, hogy a mindenkori Anjou-királyt szolgálják és iránta lojálisak legyenek. Lajosnak azonban csak kiskorú lányai maradtak, így a helyzet már nem volt olyan egyszerű. Egy tizenéves kislány iránt nem lehetett ugyanazt a tiszteletet érezni, mint egy felnőtt és tekintélyes férfi iránt. A kialakult rendszer tehát szétesett, mert egy személy – adott esetben egy dinasztia férfiága – iránti hűség alapult, és nem alakult ki állam a szó modern értelmében.

Polgárháború következett, és végül 1387-ben a hivatalban lévő bárók – vagyis azok, akiket még Nagy Lajos nevezett ki – Zsigmondot választották királlyá. Nyomban jelentkeztek azonban a jutalomért is, és ekkor kezdődött meg a második nagy „privatizációs” hullám, a mérhetetlen Anjou-vagyon szétosztogatása. Zsigmond, egyrészt mert fiatal és tapasztalatlan volt, másrészt mert ki volt

szolgáltatva az ország főméltóságainak, bőkezűen osztogatta a várakat és uradalmakat. Néhány év alatt a mai Dunántúl nagyságú terület került végleg főnemesi dinasztiák, a bárók és családjuk kezére.

Mindez felmérhetetlen változást, sőt felfordulást okozott a hatalmi viszonyokban, mert teljesen átalakította az ország birtokstruktúráját. Az 1390-es évektől kezdve Magyarország a nagybirtok országa lett, nagybirtokos családok uralkodtak fölötté egészen 1848-ig, sőt azon túl is.

Zsigmond ezt jóvátenni már nem tudta. Amikor rájött, hogy mi a tét – ez csupán néhány évbe telt –, igyekezett saját megbízható embereit kulcspozíciókba juttatni: rájuk bízta a még megmaradt királyi uradalmakat, ezáltal hatalmi helyzetbe hozta őket, és lassan kiszorította a hatalomból azt a klikket, amely őt trónra emelte. Ez a véres epizódokkal is tarkított huzavona eltartott 1403-ig, amikor Zsigmondnak sikerült fegyverrel döntő győzelmet aratnia az ellene lázadó bárók fölött. Ez – politikai hatását tekintve – totális győzelem volt, és attól fogva Zsigmond egészen a haláláig ugyanolyan hatalommal, ugyanolyan keményen, sőt önkényesen uralkodott, mint előtte Nagy Lajos vagy I. Károly tette. Ilyen értelemben véve a királyság tekintélye helyreállt.

Ez azonban már nem ugyanaz a királyság volt. Zsigmondnak sikerült ugyan kiszorítania a hatalomból azt a csoportot, amely annak idején trónra emelte, de a vagyont, amit a kritikus években elherdált, már nem vehette vissza. Az országot – ugyanúgy, mint Károly idején – az általa kiválasztott, hozzá személyesen hű urak kormányozták, és tűzön-vízen át támogatták is. Zsigmond, miközben sok évig külföldön volt, teljes nyugalomban uralkodhatott haláláig. Az 1403-as vereség mindenkinek elvette a kedvét a lázongástól. Azok azonban, akik a híveinek számítottak, már maguk is főnemesek, nagy vagyonú urak voltak, akik Zsigmondtól hatalmas birtokokat kaptak. Feltétlenül hűek maradtak a királyhoz, de az ő hatalmukat és tekintélyüket már nem az adta meg, hogy a király hivatalt bízott rájuk, hanem óriási vagyonuk.

Amikor Zsigmond meghalt, és nem volt többé kihez hűnek lenni, attól kezdve számítjuk az új állam létét, amit „rendi államként” szoktunk emlegetni, ez azonban nem volt más, mint a királyi hatalom szétesése. A folyamat a Jagelló-korban tetőzött. Soha addig annyi hivatalos iratot nem bocsátottak ki, mint akkor, tehát látszólag minden kitűnően működött, és ha a bürokráciát nézzük, Magyarország akkor Európa egyik legfejlettebb országa volt. Csak éppen központi hatalom nem létezett többé.

Magyarországon tehát ellenkező folyamat ment végbe, mint Franciaországban. II. Andrástól kezdve a királyi vagyon folyvást apadt, és a végén nem maradt belőle szinte semmi. Márpedig ha nincs királyi vagyon, nincsenek királyi várak, ahonnan a király képviselői a hatalmat képviselik, akkor a középkor viszonyai között királyi hatalom sincs. A középkori „államban” ugyanis nincs karhatalom. A karhatalmat azok jelentik, akiknek alattvalóik, váraik, fegyvereseik vannak. Ha ezek a király tisztviselői, akkor a hatalom a királyé. Ha viszont a várurak főúri családok – mint a Garaiak, Kanizsaiak vagy Rozgonyiak –, akkor a hatalom is az övék. Magyarországon úgy alakult, hogy a középkor végére a főnemesi családok jutottak hatalomhoz. Attól kezdve a magyar történelem részben a török–magyar–Habsburg harcok története, mégis inkább a főnemesi dinasztiáké.

Hogy hatalmon mit kell érteni a maga kézzelfogható valójában, azt befejezésül egy tipikusnak mondható jelenséggel szeretném megvilágítani. Arról van szó, mi történik olyankor, ha egy főúri vagyon megüresedik, amikor egy főnemesi család kihal, és a vagyona jog szerint az uralkodóra száll – ahogyan akkor mondták: reá „háramlik”. Vajon képes-e ilyenkor az uralkodó érvényesíteni ezt a jogát? Képes-e az örökséget birtokba venni, és ha igen, hogyan, milyen eszközökkel? Látni fogjuk, hogy a jelenség alkalmas annak megvilágítására, mit kell értenünk a királyi hatalom hanyatlásán, illetve eltűnésén.

Zsigmond alatt még az történt ilyenkor, hogy a király kiállíttatott a kancellárjával egy papírszeletkét, amely mondjuk 1427-ben így szólt: „Mi, Zsigmond, Magyarország stb. királya, sajnálattal vettük tudomásul, hogy Jolsvai Leusták nádor fia, a vitézlő György úr, Isten akaratából, oh fájdalom, örökösök vigasza nélkül halt meg, ezért összes várai, birtoka és vagyona királyi kezünkre háramlottak. Ezért felszólítunk benneteket, hogy jelen sorok átadójának a várakat haladéktalanul adjátok át. Másképp cselekedni ne merjetez.” A levélke, amely véletlenül fennmaradt, az elhunyt főúr bajmóci várnagyának volt címezve, nyilván a többi várnagy is hasonlót kapott. A király összehajtogatta a levelet, kívül rányomta jól ismert vörös, kétfejű sasos viaszpecsétjét, majd kezébe nyomta egyik apródjának, aki lóra pattanva egy-két csatlós kíséretében elnyargalt. Megérkezve, bekopogott a várba, átadta az üzenetet, mire a várnagy – mi más tehetett volna – átadta neki a várat. Így működött a magyar királyság, amikor még működött.

Működött még Mátyás király idején is, de már nem egészen ugyanígy. Amikor az ifjú Bebek Pál, Murány és más várak ura, a Felvidék egyik leggazdagabb főura 1469-ben meghalt, örököse a király volt, de ekkor már nehézségek merültek fel. Ez abból a parancsból látszik, amelyet Mátyás Kassa városának küldött. Értesítette őket a halálesetről, és meghagyta, hogy amennyiben az özvegy vonakodnék átadni a várakat, a város küldjön ágyúkat a helyszínre, és Gömör megye nemességével együtt ostromolja meg őket. Mivel azonban Mátyás országa végül is még működőképes volt, harcra nem került sor, és a vagyon a királyé lett.

Mindez merőben másképp festett már a Jagellók idején. 1501-ben kihalt Nyugat-Magyarország egyik nagy vagyonú főnemesi családja, a Baumkirchereké. Ővük volt egyebek között Szalónak még ma is épségben levő vára a mai Burgenlandban. Mikor híre ment, hogy az utolsó Baumkircher elhalálozott, az egyik jól fekvő „privatizátor”, Bornemissza János budai várnagy kiállíttatott II. Ulászló királlyal egy adománylevelet a megüresedett vagyronról, és elment, hogy átvegye Szalónakot. Csakhogy hiába volt az érvényes oklevél, rajta a király még mindig vörös pecsétjével, ez már nem bizonyult olyan imponálóknak, mint Zsigmondé vagy Mátyásé. Bornemisszát ezért be sem engedték a várba, dolgavégezetlenül kellett hazatérnie Budára. Hiába ment a papírmunka még mindig jól, nem volt már hatalom, amely egy királyi parancsnak érvényt szerezhetett volna. Még évtizedek múlva is mások – az egyik Baumkircher lány férjei, egymás után – ültek a várban, természetesen jogtalanul. Mohács után Ferdinánd király egyik híve, Batthyány Ferenc szerzett urától egy új adománylevelet ugyanerre az uradalomra, és ő is megpróbált bejutni a kapun, ám őt sem engedték be. Batthyány ekkor elment a királyhoz, és előadta, hogy ez szerinte nem jól van így. Ferdinánd belátta, hogy igaza van, elküldött egy kis sereget, ágyúkkal felszerelve – ez már 1537-ben volt! –, megostromoltatta a várat, és átadatta Batthyáynak, akinek örökösei azontúl évszázadokig birtokolták.

A Francia Királyságban, amely ekkorra vált működőképesé, aligha akadt volna épeszű ember, aki I. Ferencnek – a Jagellók és Ferdinánd kortársának – hasonló esetben ellenszegül. Magyarországon viszont a nagybirtok felfalta a királyi vagyont. A királyi hatalom ezzel működéséptelenné vált.

Tóth Sándor László: II. LAJOS

„Csinos ifjú volt Lajos, a vele egyívásúaknál nemesebb testalkatú, természetének páratlan jóságával és erényre való kiváló hajlandóságával annyira jeles, hogy ha érettebb kort érhet meg, őbenne kétségtelenül messze a legjobb és legkiválóbb fejedelmet tudhattuk volna magunkénak; jámbor lélek és a legkevésbé sem vad, minden igazra, tisztesre csodamód fogékony és önmagától hajló, ezenkívül fegyverforgatásban, lovaglásban, vadászatban és más efféle ifjonti meg vitézi foglalatosságokban szorgalmas; őszinte, állhatatos és a rábízott titoknak biztos őrzője.” (Brodarics István)

Tragikus sorsú királyunk 1506. július 1-jén született Budán. A csecsemőt július 13-án a lovagkirályra, I. (Nagy) Lajosra emlékezve, a Lajos névre keresztelték. Apja a lengyel–litván Jagelló-dinasztiából származó II. Ulászló volt, aki 1471 óta a cseh királyi címet viselte, s 1490 óta Magyarország uralkodója is volt. Ulászló 1502-ben vette nőül Anne de Foix (Candale-i Anna) francia hercegnőt, s első gyermekük az 1503-ban született Anna volt. A következő évben Ulászló súlyosan megbetegedett, s bár felépült, felmerült az utódlás kérdése. A Habsburg-dinasztia örökösödési szerződésai révén igényt formált a magyar trónra. A Habsburg-ellenes ellenzék úgy foglalt állást az 1505. októberi Rákos mezei országgyűlésen, hogy Ulászló fiú utód nélküli halála esetén nem választ idegen uralkodót, s a lányági örökösödést sem ismeri el. A trónörökös születése két évtizeddel kitolta a Jagellók magyarországi uralmát. A fia születésekor 46 éves Ulászló 1508. június 4-én Székesfehérváron megkoronáztatta a kétéves Lajost, akit 1509. március 1-jén Prágában cseh királlyá is koronáztak, így háromévesen mindkét ország törvényes trónörökösévé vált.

A kis királyfi élete tragédiával kezdődött: édesanyja gyermekágyi lázban még 1506 júliusában elhunyt. Ulászló őszintén megsiratta szeretett feleségét, aki népszerűségnek örvendett Magyarországon, s férjénél határozottabb egyéniség volt. Ulászló külön udvartartást rendelt gyermekeinek, amelynek élén Bornemissza János budai várnagy állt. A királyi gyermekek tanítását kiváló humanista tudósokra bízták. Lajos 13 éves korára hat nyelven beszélt: magyarul, csehül, lengyelül, latinul, németül és franciául. A királyfit Brandenburi György őrgróf lovagi ismeretekre tanította, s bevezette a társasági és udvari élet szabályaiba is. Lajos 13 éves korában már nyilvános fegyverjátékokon bizonyította lovagi képességeit.

Ulászló gondoskodni akart gyermekei és országai jövőjéről, ezért 1515-ben újabb megállapodásra lépett a Habsburgokkal. Az 1515 júliusában Bécsben megtartott kongresszuson Miksa német-római császár, II. Ulászló magyar és cseh király, valamint Zsigmond lengyel király vett részt. A királytalálkozón a Habsburg és a Jagelló dinasztiák kölcsönös házassági és örökösödési szerződést kötöttek. Ennek értelmében Miksa császár unokái házasságra léptek Ulászló gyermekeivel: Ferdinánd Annát kapta feleségül, Lajos pedig Máriát. Egyelőre csak jelképes házasságkötésekre került sor. Lényeges volt az eljegyzési okmányhoz csatolt titkos megállapodás, amelynek értelmében a szerződő uralkodóházak bármelyikének kihalása esetén a másik jogosult az öröklésre.

Ulászló a bécsi kongresszus után, 1516. március 13-án, 56 éves korában elhunyt. Az árva, tizedik évét még be sem töltött Lajos így kiskorúként lett a magyar és cseh királyságok uralkodójává. Nehéz örökséget vett át apjától, akinek 26 esztendő országglása alatt a királyi hatalom súlya jelentősen csökkent. Az adóbevételek a Mátyás-korinak közel a felére apadtak, így az udvartartás költségeit is alig fedezték, állandó zsoldossereget sem lehetett fenntartani, s az országot védelmező déli végvárak szintén rossz állapotba kerültek. A külpolitikai viszonyok is aggasztóak voltak. Délkelet felől a Magyarországgal határos Oszmán Birodalom I. Szelim közel-keleti hódításai révén még inkább megerősödött. A török fenyegetéssel szemben európai összefogásra lett volna szükség, a Habsburg–francia háborúskodás Itália birtoklásáért azonban ezt rendre megghiúsította. Ulászló a növekvő hatalmú Habsburgokkal állt szövetségben, az egyoldalú elkötelezettség azonban nem járt igazi előnyökkel. Magyarország belpolitikai helyzete sem volt megnyugtató. A Jagelló-korban alkalmi ligákba tömörülő bárók egymással, a királyi hatalommal és a köznemességgel is szemben álltak. A köznemesek hol a király mögött sorakoztak fel, hol Szapolyai János erdélyi vajdát támogatták, de olykor önállóan is felléptek. A halmozódó gazdasági és társadalmi problémák rejlettek az 1514-es, Dózsa György vezette parasztháború mögött is.

Kiskorúsága miatt Lajos nem lehetett képes öröklött országai irányítására. Bár Ulászló Miksa német-római császárt és Zsigmond lengyel királyt jelölte ki gyámul, a politikailag megosztott országgyűlés 1516 áprilisában Lajost nagykorúnak ismerte el, s 28 tagú bárói és köznemesi ügyvivői tanácsot

delegált mellé. A gyermek uralkodó nevelését továbbra is Bornemissza Jánosra és Brandenburgi Györgyre bízta. A növekvő rendi ellentéteket jelzi, hogy az 1518. áprilisi budai országgyűlésről a köznemesek kivonultak, s később Tolnára, majd Bácsra hívtak össze országgyűlést. Fegyveres összecsapások is színezték az 1519. áprilisi országgyűlést, amelyen Báthori Istvánt választották nádorrá. A háttérben levő II. Lajos is észlelhette az ország vezetését jellemző széthúzást, tehetetlenséget. Első ízben 1520 nyarán lépett fel önállóan, szembefordulva az őt irányító bárókkal. Ekkor másik országába, Csehországba kívánt utazni, amit a királyi tanács késleltetett. A 14 éves király nem várt tovább, hanem otthagyta a tanácsot, s elutazott.

A vizálykodó vezetés hamarosan nagy próbatétel elé nézett. I. Szelim fia, Szulejmán szultán 1521-ben támadást intézett Magyarország ellen. A törökök hosszú ostrommal bevették a déli végvárrendszer „kulcsát”, Nándorfehérvárt, továbbá Szabácsot és Zimonyt. A magyar vezetés kísérletet tett a vár felmentésére, illetve visszaszerzésére, de a Mohács környékére összevont táborban pestisjárvány tört ki.

1521 decemberében Székesfehérváron királynévá koronázták a júniusban Magyarországra érkezett Habsburg Máriát. II. Lajos ekkor tette le a koronázási esküt, így formailag is nagykorúvá vált. A tényleges házasságkötésre 1522. január 13-án került sor a 17 éves Mária és a nála egy évvel fiatalabb Lajos között. A királyi pár az esküvő után Csehországba utazott. Lajos másodszor látogatott el másik országába; egészében véve sokkal több időt töltött a számára fontosabb Magyarországon, mint a Cseh Királyságban. A király megjelenését indokolta a zűrzavaros cseh belpolitikai helyzet. Lajos fellépése sikert hozott, a bárókat háttérbe szorította és az elzálogított királyi javakat visszaszerezte.

A cseh „rendcsinálás” felbátoríthatta a királyt, mert 1523 tavaszán történt visszatérése után Magyarországon is változásokra került sor. A tavaszi országgyűlésen menesztette Báthorit, s a nádori tisztséget egyelőre nem töltötte be. Aktív szerepet játszott a férjénél céltudatosabb Mária királyné, aki a királynéi birtokok és főispáni címek halmozásával, familiárisai számának növelésével a királyi hatalmat is erősíteni szándékozott. II. Lajos „új” bárók felemelésével igyekezett szélesíteni a királyi udvar tisztségviselőiből, familiárisaiból álló „udvari pártot”.

E pozitív fejlemények ellenére a Ferdinánd főherceg, II. Lajos és a lengyel kancellár részvételével 1523 őszi megrendezett bécsújhelyi tanácskozáson bírálatok érték a magyar királyt is. Lajos mindkét országában „rendi restauráció” ment végbe 1524 folyamán: a király Csehországban újból bárói kormányzatot volt kénytelen kinevezni, Magyarországon pedig a bárók nyomására visszahelyezte nádori méltóságába Báthori Istvánt. A bárók előretörését és a török veszély növekedését érzékelő köznemesek 1525 júniusában saját országgyűlést hívtak össze Hatvanba, amelyen Werbőczy Istvánt tették meg nádorrá.

A köznemesi kormányzat sem tudta megfelelően irányítani az országot, tapasztalatlansága miatt bukásra volt ítélve. 1525 novemberében a köznemesek és az udvari nemesek Kalandos Társaság néven titkos szervezetet létesítettek, amelynek célja a királyi hatalom megerősítése volt a válságos bel- és külpolitikai helyzetben. E csoport játszott hangadó szerepet az 1526. áprilisi diétán, ahol leváltották Werbőczyt, visszahelyezték Báthorit, a királyi hatalmat erősítő és a török háborúval kapcsolatos, de elkésett intézkedéseket hoztak. A meggyengült magyar állam nem várhatott hathatós pénzügyi és katonai támogatást a hatalmi harcokba bonyolódott Európától: éppen 1526 májusában jött létre francia vezetéssel (I. Ferenc) a páviai csatában győztes (Habsburg) V. Károly császárral szemben a cognaci liga. Az európai belviszály, a francia segélykérés az 1526-ban újabb magyarországi hadjáratot vezető Szulejmán szultán malmára hajtotta a vizet.

Amikor a szultán elindult hatalmas seregével, a magyar diéta még csak az ellenállás megszervezésére tett kísérletet. A török had már megtette az irdatlan távot Isztambul és a magyar határok között,

amikor a magyar csapatok elkezdtek gyülekezni. II. Lajos király kis csapattal július 20-án indult el Budáról, amikor a szultán már a Szerémség egyetlen számottevő várát, Péterváradot ostromolta. Ilyen körülmények között nem volt mód arra, hogy a törököt a Szávánál vagy a Drávánál feltartóztassák, sőt arra sem, hogy a segélycsapatokat bevárva ütközzenek meg az ellenséggel. Az ellentmondó királyi utasításokkal megzavart Szapolyai János erdélyi vajda sem érhetett seregével a Mohács közelében kiválasztott csatahelyre.

A 25 ezer fős had fővezérletét Tomori Pál kalocsai érsek-főkapitányra és a vajda öccsére, Szapolyai Györgyre bízta. A haditanácson a király védelmével kapcsolatban úgy döntöttek, hogy külön csapat vigyázzon majd rá, amely vereség esetén elmenekíti a csata forgatagából. A király jelenlétét mindenképpen fontosnak tartották a sereg vezetői. 1526. augusztus 29-e reggelén a mohácsi síkon hadrendben felsorakozott magyar sereg előtt Báthori nádor vezette végig II. Lajost, hogy a katonák láthassák, uralkodójuk is részt vesz a csatában. Mindketten buzdító beszédet intéztek a sereghez. Ezután a király visszatért a második harcrendhez, a tartalékhoz. Az oszmán had kései megérkezése miatt a csatára csak késő délután került sor. Az első csatarend kezdeti sikere után a második csatarendet is bevetette a magyar hadvezetés, de a támadás hamar kifulladt, s a török túlerő felülkerekedett.

II. Lajos tragédiájában része volt annak, hogy Tomori még a csata előtt elküldte egy török csapat ellen a király őrzésével megbízott Ráskay csapatát. Így a menekülés során a megfelelő őrizet nélkül maradt II. Lajos lovával felbukott, s a megáradt Csele-patakba fulladva végezte be fiatal életét. A mohácsi veszedelem zűrzavarában kevesen voltak tisztában a király halálának körülményeivel, s valótlan híresztelések is keringtek orgyilkos megöléséről. Mária királyné ősszel férje holttestének felkutatására elküldte azokat az embereket, akik tanúi voltak II. Lajos halálának. A fellelt és épségben maradt holttestet Szapolyai János helyeztette ünnepélyes ceremóniával végleges sírba Székesfehérváron november 10-én. Másnap került sor I. (Szapolyai) János megkoronázására.

A mindössze 20 évet élt s csak 10 évig uralkodott királyról méltányos jellemzést aligha adhatunk. A tízévesen elárvult, hatalomra jutó Lajos olyan bel- és külpolitikai nehézségekkel találta magát szemben, amelyekkel még egy kiváló képességekkel bíró, érettebb korú uralkodó sem tudott volna megbirkózni. II. Lajos közömbösségre hajló lelkialkatot örökölt apjától, amelyen csak néha, egy-egy haragos kitörés vagy nekibuzdulás erejéig tudott felülkerekedni. Erélytelen természetéből is következően a királyi hatalom megerősítésére tett próbálkozásai nem járhattak tartós eredménnyel. Brodarics István bevezetőben idézett „nekrológiájával” szemben más korabeli híradásaink az ifjú király könnyelműnek, befolyásolhatónak mutatják be. Tény, hogy a többnyire bárói által bábként rángatott ifjú király nem kiemelkedő tetteivel, hanem csak tragikus mohácsi halálával, áldozatként írta be magát történelmünkbe.

KUBINYI ANDRÁS: A KÖZPONTI IGAZGATÁS a késő középkori Magyarországon

A középkorban a törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalom még nem vált el teljesen egymástól, ezek az uralkodó személyében és tanácsában egyesültek. A királyi tanács hozhatott még dekrétumokat, amelyeket törvényként fogadtak el, noha a 15. század közepétől rendszeressé váltak az országgyűlések. Utoljára az 1518-as Szent György-napi országgyűlés kudarca után szavazott meg a királyi tanács dekrétumot. Igaz, ezt már nem lehetett végrehajtani, ezért még abban az évben Tolnán, majd Bácsott hoztak az összegyűlt rendek törvényeket. Az ország igazgatásában döntő szerepet játszó tanácsot alkotó főpapok és főurak, azaz a prelátusok és a bárók voltak a királyi kúria nagybíráinak a bírótársai is, tehát ugyanazok döntöttek a bíróságon, akik az ország sorsát intézték.

A király és az udvar

Mindez a jogkör egy személyben, az ország királyában egyesült. Ő volt az ország „természetes ura”, aki „a feltétlen királyi tekintély, és a hatalom teljességéből” jogosult intézkedni. Az uralkodó ezen jogát még a gyenge királyok alatt sem vonták kétségbe, az természetesen más kérdés, hogy mikor és milyen módon tudta akaratát keresztül vinni. Elvileg ezt a római jogból származó egyik jogelv korlátozta: „ami mindenkit illet, azt mindenki által jóvá kell hagyni.” Itt a „mindenki” szó értelmezése a fontos, ugyanis ezen alapul az országgyűlésen összegyűlt rendek egyik legfontosabb joga, az adómegajánlás. Már az Árpád-korban gyakran hivatkozott a király a prelátusok és a bárók, azaz tanácsa tanácsaira, sőt beleegyezésére, eredetileg tehát az uralkodó által kinevezett vagy legalábbis az általa kiválasztott főpapok és országos méltóságok a „mindenki”, akiket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez különben érthető is: a főpapok és a leghatalmasabbak közül kiválasztott méltóságok egyetértése alapján az ország legnagyobb birtokosa, a király, simán keresztülvihette akaratát. A helyzet akkor változott meg, amikor Zsigmond uralkodása első évtizedeiben, majd a halála után megindult nagy királyi birtokeladományozási hullám következtében az uralkodó kezén lévő birtokállomány összezsugorodott: hiába a korona a legnagyobb földesúr, néhány arisztokrata uradalmi megközelítik a királyét.

Csak a várakat tekintve: hiába volt az 1458-ban trónra került Mátyás születési jogon az ország legnagyobb birtokosa, családi vagyona a koronauradalmakkal együtt az ország várainak csak 10%-át foglalta magában, az egyházi nagybirtok kezén ugyanakkor 10,3%, míg a világi arisztokráciában 44,7% volt. (A többi előkelő köznemesek, illetve külföldiek uralták.) Mindez tehát reformokat tett szükségessé, amelyek bevezetése óvatosságot igényelt, hiszen ezek sokak érdekeit sérthették. Olyan újításokkal kísérletezhetett csak, amelyeknek volt korábbi jogalapjuk. Joggal hivatkozhatott (és hivatkozott is) például a már idézett királyi hatalom teljessége elvére.

Idetartozik először egy tipikus középkori fogalom, amelynek modern utóda nincs: a királyi udvar. Ezt nem Mátyás találta ki, az udvar nagy szerepet játszott már elődei idejében is. Az udvarhoz tartozás rangot és tekintélyt biztosított, úgyhogy már az Anjouk idejében is beszélhetünk udvari nemességről, amelyen belül bizonyos rangfokozatok voltak – pl. udvari ifjú vagy lovag –, és amelynek tagjait a korábbi uralkodók a királyi honorbirtokokkal látták el. Egy udvari nemest – a szokásos közigazgatási vagy bírósági rendszert megkerülve – bármilyen feladat ellátásával megbízhattak. Országos méltóságban vagy birtokeladományban részesülni nekik volt a legnagyobb esélyük, ami biztosította hűségüket.

Mátyás és utódai is átvették ezt a rendszert, bár nagy nehézséggel találták magukat szemben. A nagy királyi birtokeladományozási hullám következtében az egykori honorbirtokok nagy része magánkézre került, így az udvari nemesség szolgálatának honorálására egyedül a pénzbeli fizetés maradt, a kincstár pedig – különösen II. Ulászló, és még inkább II. Lajos alatt – többnyire üres volt. Ennek ellenére csak 1525 első feléből 227 udvari nemesről tudjuk, hogy fizetésben részesült a kincstártól. Az udvari nemesek számára valószínűleg megérte a szolgálat – még ha késett vagy esetenként el is maradt a kifizetés –, hiszen jelentős kiváltságokat élveztek. Ezeket ugyan Mátyás korától kezdve az országgyűlések nem látták szívesen, de az ellenük hozott, állandóan ismétlődő törvények tanúsága szerint mégis megtartották őket. Voltak bírói és katonai kiváltságaik, a megyék vagy a melléktartományok nem ítélezhettek felettük, a jobbágyaik által kiállított katonákat nem a megyei, hanem a királyi bandériumba küldhették – ezt tíz udvari ember esetében az 1500. évi törvény is elfogadta –, így a bárókhhoz hasonló jogokat élveztek. Hivatalos útjaik alkalmából beszállásolási joguk volt, tehát nem kellett a szállásért és ellátásért fizetniük. Mátyás a legkülönbözőbb módon használta fel udvari nemeseit: vizsgálatokat végeztetett velük, birtokokat foglaltatott le, és a királyi bandérium tisztkara is közülük került ki.

A hatalomba jutott „új emberek” (új országos méltóságok) zöme az udvari nemesség soraiból került ki Mohácsig. Ez a réteg az évszázadok óta megszokott keretek között jelentős mértékben előmozdíthatta a királyi hatalom érvényesítését. Mátyás ezt el is tudta érni, utódai azonban – jellemző módon – csak akkor, ha a gyenge király mellett erélyes királyné lakott a budai Várban, mint Anna (1502–1506) és Mária (1521–1526).

Mátyás korában megkülönböztették egymástól a király „rendes” és „abszolút” hatalmát, ahol az „abszolút” szóban nem a közkeletű abszolutizmusfogalomra kell gondolni, hanem azokra az intézkedésekre, amelyeket nem a szokásos jogi úton, hanem a „királyi hatalom teljességéből” tett. Ez utóbbiban segítette az uralkodót az udvari nemesség. Számunkra azonban inkább a „rendes” hatalom és azon kormányzervek az érdekesek, amelyek ennek gyakorlásában a király oldalán álltak.

A királyi tanács

Első helyen kell említenünk a magyar királyság legarchaikusabb, de legnagyobb befolyású testületét, a királyi tanácsot. „A prelátusok és a bárók” tanácsa lényegében a középkor végéig úgy működött, ahogyan azt annak idején Szent István létrehozta. „Hivatalból” tagjai voltak a megyés püspökök (a két érsek, tizenkét magyar és korszakunkban két horvát megyés püspök, a székesfehérvári prépost, valamint a johanniták vránai perjele), az országos főméltóságok: a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a vajda, a székelyispán, a bánok, az ajtónálló-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester, a pozsonyi és a temesi megyés ispán, továbbá 1464-ig a főkincstartó is. A Jagelló-korban a kamarásmester szintén e körbe tartozott. Természetesen ezenkívül a király bárkit meghívhatott. Részt vettek még, amennyiben főpapként nem volt amúgy is joguk megjelenni, a kancelláriák vezetői, a királyi titkárok, 1464-től a kincstartó – immár nem főkincstartóként, hanem a pénzügyigazgatást irányító hivatal fejeként –, továbbá a budai várnagy és udvarbíró, valamint a nagybírák ítélőmesterei. Ez volt a késő középkori, és mint látjuk, elég népes testület összetétele.

A felsorolt országos méltóságokat, akiket „igazi báróknak” is neveztek, a király nevezte ki „saját tetszése idejére”, azaz bármikor leválthatta őket. A főpapokat is az uralkodó terjesztette fel a pápának kinevezésre, de még a pápai jóváhagyás megérkezése előtt átvehették egyházmegyéjük kormányzását és főként helyüket a királyi tanácsban. Ez szintén lehetőséget biztosított az uralkodónak, hogy neki tetsző emberekkel vegye körül magát, s ezzel a lehetőséggel Mátyás kitűnően tudott élni. Igaz, új ember kinevezéséhez ki kellett kérnie a tanács többi tagjának hozzájárulását, ám ez többnyire nem okozott gondot. Azt természetesen figyelembe kellett vennie, hogy a kinevezéseknél egyes hatalmasságokat nem mellőzhet, ám neki is jobb volt, ha az illető méltóságviselőként vállalja a felelősséget a kormány döntéséért, mint hogy azt kívülről támadja.

Ezt példázza Mátyásnak az egyik legnagyobb birtokossal, a bátyja kivégzésében részes Újlaki Miklóssal kapcsolatos politikája. A főúrtól, aki egy személyben volt erdélyi vajda, szlavón és macsói bán, azaz az ország egyharmadának kormányzója, Mátyás 1465-ben a vajdaságot, 1466-ban pedig – hadsereg felvonultatásával – a szlavón bániságot vette vissza. Újlaki így csak macsói bán maradt. Mivel az 1471-es lázadás idején Mátyás mellé állt, visszakapta a szlavón bániságot, és Bosznia hűbéres királya lett.

1498-ban a köznemességnek sikerült elérnie, hogy az országgyűlés 16 nemest válasszon a királyi bíróságokhoz ülnöknek, azzal, hogy azok a tanácsban is helyet kapjanak – hiszen ugyanarról a testületről van szó. Így tehát elvileg közel félszáz ember mondhatta magát a királyi tanács tagjának.

Pontosan nem tudjuk, hogy mikor, talán az 1438–1457 közötti zavaros időkben, legkésőbb Mátyás uralkodása kezdetétől a főpapokon, az „igazi bárókon”, néhány királyi bizalmason és hivatalnokon kívül különösen fontos esetekben valamennyi világi nagybirtokost meghívták a tanácsba. Ugyanezek az országgyűlésekre is név szerinti meghívót kaptak, és nem a megyei hatóságon keresztül hívták meg őket a diétákra. Egyre inkább „természetes” vagy „név szerinti” báróknak, majd mágnásoknak nevezték őket, és belőlük jött létre 1498-ban – amikor katonai bandériumállítási jogot kaptak – az arisztokrácia. Azaz az uralkodó a különösen fontos ügyeket a nagybirtokosok összességének képviselőivel akarta megtárgyalni. Éppúgy „prelátusoknak és báróknak” nevezték őket, mint a tanácsot, ezért szűkebb és tágabb királyi tanácsról beszélhetünk. Az 1490-es évek elejére már elfelejtették, hogy valamennyi nagybirtokos meghívása későbbi fejlemény volt, akkor ugyanis a „szűkebb tanácsban” ültek magukat „valamennyi főpap és báró”, azaz a tágabb tanács reprezentánsainak tekintették csupán.

Ahogy manapság a lakosság egy tekintélyes része nem megy el a választásokra, a középkorban sem jelent meg az arra jogosultak jelentős része a tanácsüléseken. Mátyás uralkodása idején a főpapok közül hárman-négyen, a bárók közül az 1471-es lázadásig átlagosan heten, utána pedig csak négyen-ötven jelentek meg a szűkebb tanács ülésein. A tágabb tanácsban sem jelent meg mindenki. Az 1471-es lázadás összeomlása idején – amikor bizonyítaniuk kellett a király iránti hűségüket – mentek el a legtöbben: 10 főpap és 36 báró.

Ez az archaikus összetételű testület Európa-szerte létezett, Nyugaton azonban a középkor végén már átalakulás mutatható ki. A nagyurak egyrészt ott is egyre kisebb mértékben jelentek meg a tanácsban, viszont növekvő szerepet kaptak a gyakran polgári származású, jogvégzett tanácsosok, akik a tanácsot hivatal jellegű intézménnyé tették. Emellett sorra mindenütt kialakultak a szűk körű titkos tanácsok, amelyek átvették a politika tényleges irányítását. Ennek a fejlődésnek a csíráit Magyarországon a Jagelló-korban találhatjuk meg. A szakember tanácsstagok szerepét a királyi tanácsos címet is viselő királyi titkárok játszották. Míg Mátyás alatt még csak egy, majd két titkár működött, akik közül az egyik külön kancelláriai irodát irányított, addig az 1500-as évek elején először négyre nőtt a számuk, II. Lajos idejében pedig már nyolc-tíz titkár működött egyidejűleg, és ők váltak az ügyek előadói. Ugyancsak II. Lajos alatt kezdett kialakulni a titkos tanács: a szűkebb tanács egyes tagjait „titkosabbaknak” nevezték, akik a fontosabb ügyeket együtt intézték. Hivatalosan azonban még nem jött létre a titkos tanács.

A tanács(ok) szervezetéről, ügyrendjéről csak a Jagelló-kortól maradtak adatok. Az 1495:25.t.c. foglalkozott a (tágabb) királyi tanácsnak az országgyűlési tárgyalások előkészítésében játszott szerepével. Eszerint a vita lezárása után az ajtónállómester (aki egyben mindig az udvarmester szerepét is betöltötte) feladata a szavazatok összeszedése, majd az „egészségesebb rész” határozatának kihirdetése. Tehát – mint a középkorban általában – a szavazatokat nálunk sem számolták, hanem mérlegelték: a tekintélyesebb, hatalmasabb emberek véleménye döntött. Ez a feladat viszonylag jelentős hatalmat biztosított az udvarmesternek, akit így a tanács elnökének is tekinthetünk.

A tanács üléseiről az első – magánjellegű – jegyzőkönyvszerű feljegyzések 1519-ből maradtak fenn. Ebből megállapítható, hogy a megjelent, név szerint felsorolt köznemesi ülnökök meg sem szólaltak: a vitában kizárólag a nagyurak vettek részt. Az azonban, hogy a nemesek mégis ott voltak, bizonyos mértékű befolyást biztosított a számukra, ugyanis módjukban állt az országgyűléseken a többi nemest arról tájékoztatni, hogy melyik úr beszélt ellenük.

A királyi tanács 1518. évi dekrétuma részletesen foglalkozott saját hatáskörének és munkarendjének meghatározásával. Noha ezt már nem lehetett végrehajtani, mégis mutatja, hogy min akartak

változtatni. A dekrétum célul tűzte ki, hogy minden ügyet vigyenek be a tanácsba: a kancellária ne állítson ki a tanács megkerülésével okleveleket, s a kincstartó se eszközöljön a tanács tudta nélkül kifizetéseket. Végül elrendelték, hogy a tanács hetente háromszor: hétfőn, szerdán és pénteken üljön össze. A tanács szabályos munkarendje Európában ekkor már általános volt, Magyarországon, úgy látszik, még mindig archaikus módon ült össze – akkor, amikor az ügyek azt megkövetelték. Az 1518-as dekrétum azt igazolja, hogy a főpapok és bárók testülete csak a nagyon jelentős ügyekben ült össze, amelyeket ősi szokásjog alapján csak az ő tanácsukkal, egyes esetekben csak beleegyezésükkel lehetett elintézni, vagy amelyet a király valamilyen okból eléjük terjesztett, leszámítva természetesen a bíráskodási ülészakokat, amikor törvényszékként működött.

A kancellária

Az 1518-as budai dekrétum világosan utal arra, hogy az ügyek tényleges intézése – a tanácsnak fenntartottakat leszámítva – a kancelláriában és a kincstárban történt. A kancellária vezetője nemcsak a beosztott jegyzők és írnokok hivatalfőnöke volt, hanem a kimenő oklevelekért felelős személy is. Ő őrizte a pecsétet, így a pecsételésnél módja volt minden kimenő írást ellenőrizni. Valójában ez biztosította a kancellárok hatalmát, nem az, hogy egy oklevélleíró irodát vezettek. A korai időszakban még gyakori eset volt, hogy az, aki uralkodói oklevelet akart valamiről kapni, maga szövegeztette meg azt. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen oklevél érvényes legyen, uralkodói pecséttel is meg kellett erősíteni: azaz a kancellárt nem lehetett kihagyni. Ez lehetőséget nyújtott számára, hogy olykor még az uralkodó utasítására megszövegezett oklevelek kibocsátását is megakadályozza, vagy legalábbis módosításukat elérje.

A kancellárnál volt tehát a hatalom, nem pedig a kancelláriánál, amely lényegében egy okleveleket fogalmazó és leíró segédhivatal. Nem véletlen, hogy ma is vannak államok, ahol a kormányfőt kancellárnak címezik. A kancellár illetően hatalma azonban szükségképp ellentéteket szült.

Mivel a nagypecsét (és az azt őrző főkancellár) ellenőrzésére már az Anjou-kor végétől módja nyílt a királyi tanácsnak, az uralkodó – előjogainak érvényesítésére – titkos pecsétet kezdett alkalmazni, amelynek őrzőjét később titkos kancellárnak nevezték.

Amikor Mátyás 1458-ban trónra lépett, a Szent Korona III. Frigyes császárnál volt, így Mátyás nem koronáztathatta meg magát. Bár ez tényleges királyi hatalmát csak enyhén befolyásolta, nem állíthatott ki örök érvényű adományleveleket. Ezeket a kettős nagypecséttel, esetleg aranybullával kellett volna megpecsételni, ám így ilyen pecsétet sem vésethetett. Ezt a két pecsétet őrizte ebben az időben a főkancellár, aki ekkor Szécsi Dénes bíboros, esztergomi érsek volt. Mivel nem voltak pecsétek, nem működhetett a nagypecsét irodája, az ún. nagyobb kancellária. Szécsi azonban mégsem pusztán címként viselte a főkancellárságot. Alája tartozott ugyanis a bírói pecsétet használó „különös királyi jelenlét bírósága”, amelynek helytartója az ő alkancellárjának számított. Az 1464-ben bekövetkezett koronázásig meglepően sok nem bírói vonatkozású oklevél kelt e pecsét alatt, azaz a főkancellár biztosítani tudta befolyását. Az oklevelek nagy részét azonban a titkos kancelláriában állították ki, a titkos kancellár pedig közvetlenül függött az uralkodótól.

A Szent Korona visszaszerzése után, 1464-ben Mátyás megkoronáztathatta magát, és ez lehetőséget nyújtott számára reformok bevezetésére. Úgy látszik azonban, hogy ez csak kompromisszumok árán sikerült, amire leginkább épp a kancellária története nyújt támpontot. Leváltotta ugyan a túlságosan hatalmas Szécsi bíboros-főkancellárt és vele együtt – a csupán székesfehérvári prépost és így kisebb befolyású – Bodó Miklós titkos kancellárt. Vésethetett immár kettős nagypecsétet, aranybullát is készíttetett, mégsem állította vissza a régi kettősséget, hanem összevonta a nagy kancelláriát és a titkos kancelláriát. Mint láttuk, korábban a nagyobb kancellária és a nagypecsét a királyi tanács, azaz a főpapok és főurak ellenőrzése alatt állt, ettől kezdve az egyesített kancellária került bizonyos

mértékben alájuk. Ez őrizte az aranybulla és a nagypecsét mellett a titkos pecsétet is, amelyet immár nemegyszer az „ország”, azaz a rendi ország pecsétjének is nevezték, tehát nemcsak királyi pecsétnek számított.

Az egyesített kancellária élére – teljesen szokatlan módon – két, fő- és titkos kancellári címet viselő, egyenrangú vezető került: Várdai István kalocsai érsek, valamint Vitéz János nagyváradi püspök, aki egy év múlva elhunyt Szécsi prímás utódja lett az esztergomi érseki székhelyben. Szécsi bíborosi kalapját viszont Várdai örökölte: Mátyás a bíborosságot neki, és nem volt nevelőjének, Vitéznek járta ki. Ez a különös kettős irányítás – amikor változó személyekként ketten irányították a kancelláriát, – 1480-ig, Handó György kalocsai érsek-főkancellár haláláig és a másik főkancellár, Veronai Gábor bíboros egri püspök Rómába távozásáig maradt fenn. Pontosan ma sem tudjuk, hogy a gyakorlatban hogyan működött ez a rendszer. Volt mellettük egyébként alkancellár is, de ezt a tisztet 1476 óta általában nem töltötték be.

Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer, amikor a kancellárok nem csupán a király, hanem a tanács reprezentánsai is voltak, konfliktusveszéllyel járt. A legtöbb főkancellárnak elmérgesedett a viszonya Mátyással: Vitéz János összeesküvést szőtt ellene, Beckensloer János a német császárhoz menekült, Várdai Péter kalocsai érsek pedig börtönbe került.

A király ezért más megoldásokkal is kísérletezett. Még Várdai bíboros főkancellár életében, 1470-től Matucsina Gábor alkancellár kancellári címet kapott, majd 1471-ben Várdai utóda lett nemcsak kalocsai érsekként, hanem fő- és titkos kancellárként is. Matucsina és Beckensloer együttes főkancellársága alatt Veronai Gábor titkos kancellárként szerepel 1474–1475-ben, hogy 1476-ban, Beckensloer főkancellár szökése után ő legyen Matucsinaival, majd annak utódjával, Handó Györggyel együtt a másik fő- és titkos kancellár. Rövidesen Várdai Péter királyi titkár kapott egyre nagyobb szerepet a kancellária irányításában: Handó halála és Veronai távozása után 1480–1481-ben először titkos kancellárként, majd kalocsai érseki kinevezése után, 1481-től immár egyedül, fő- és titkos kancellárként vette át a vezetést. Ezzel szűnt meg a kettős főkancellárság.

Ez a titkos kancellárság nem volt azonos a régivel, hiszen titkos kancellária már nem létezett, csak az egyesült nagyobb kancellária. (Kis kancelláriának a bírói pecsétet használó irodát nevezték.) A király, úgy látszik, nem merete végleg leváltani a nagy hatalmú kancellárokat, vagy nem tudta ehhez a tanács beleegyezését megszerezni, így az irányítást – kancellári, majd titkos kancellári címmel – egy megbízhatóbbnak látszó személynek adta át, aki ezáltal mintegy utódlási jogot szerzett a megürülő fő- és titkos kancellárságra, és akinek hivatalviselésébe a tanács sem szólhatott bele.

Ez a rendszer tovább élt a későbbiekben. Várdai Péter főkancellárt 1484-es kegyvesztése és börtönbe kerülése után a király érdekes módon nem fosztotta meg címétől. A kancellária irányítását – megint csak titkos kancellári címmel – Filipec Jánosnak adta át, akinek gyakori távolléte alatt a kancelláriát Bakócz Tamás titkár vezette. Később Bakócz már titkos kancellárként, majd 1491-től a fő- és titkos kancellári címet egyesítve irányította a kancelláriát 1521-ben bekövetkezett haláláig. Egy idő után azonban ezek a címek éppúgy névlegessé váltak, mint a Mátyás-kori fő- és titkos kancellárok esetében történt. A kilencvenes évek végén Szatmári György királyi titkár befolyása nőtt meg a kancelláriában, s 1503-ban őt is titkos kancellárrá nevezzék ki. A pécsi püspök 1515-ig viselte tisztét, majd azt átadta Frangepán Gergely kalocsai érseknek.

II. Lajos 1516-os trónra léptekor újra Szatmári püspök lett a titkos kancellár. Ekkor azonban egy teljesen új rendszer jelent meg. Legkésőbb 1518-tól, de valószínűleg már 1517-től a kancellária irányítását kancellári címmel Szalkai László váci püspök vette át, noha Bakócz változatlanul fő- és titkos kancellár, Szatmári pedig titkos kancellár volt. Mivel Bakóczék továbbra is komoly befolyást gyakoroltak az ország politikájára, fogalmunk sincs arról, hogy ez a hármasság a gyakorlatban

hogyan érvényesült, annál kevésbé, mert mindhárom főpap más és más politikát képviselt. Bakócz halálával a helyzet annyiban változott, hogy Szatmári előlépett esztergomi érsekké, és megkapta a fő- és titkos kancellári címet, a közben már egri püspök Szalkai pedig a titkos kancellár lett. Szatmári 1524-ben halt meg, ezután Szalkai egyedül, esztergomi érsekként, valamint fő- és titkos kancellárként irányíthatta az irodát és őrizhette a pecsétet. Őt viszont az 1525-ös hatvani országgyűlés fosztotta meg a pecsétektől, bár címét megtarthatta. A pecsétek először – kancellári kinevezés nélkül – a királyi titkárként működő Szalaházi Tamás veszprémi püspökhöz kerültek, majd az 1526 elején kinevezett Brodarics István szerémi püspök titkos kancellárhoz.

Mint látjuk, ez erősen zavaros helyzet, amelyet Mátyás valószínűleg szükségmegoldásként talált ki, ám utódai is gyakran alkalmazták. Nem ez volt azonban Mátyás egyetlen kísérlete a kancelláriai irányítás és az oklevéladás ellenőrzésére. 1468–1473 között két kisebb titkos pecsét nyomait találjuk – olykor párhuzamosan is – az okleveleken, a kancelláriai jegyzeteket is más kéz írta, mint a nagyobb kancelláriában kiállítottakat. Nem zárható ki, hogy valamely titkár irányításával új irodákkal kísérletezett a király. 1473–1475 között egy újabb pecsét és iroda jelent meg. Ezt esetleg össze lehetne kötni Veronai titkos kancellárságával, bár ez gyenge lábon álló feltevés. Ezek a kisebb titkos pecsétek többé nem fordulnak elő, így – leszámítva a bírói pecsétet – egyedül a gyűrűs pecsét állt az uralkodó rendelkezésére, ha a kancellár tudta nélkül akart oklevelet kiadni. Ezt egy titkár kezelte, bizonyára volt saját irodája, ám erről nem maradt fenn adat. Nem véletlen, hogy az 1523-as bécsújhelyi magyar–osztrák–lengyel csúcstalálkozó alkalmával Szalkai titkos kancellár tiltakozott amiatt, hogy II. Lajos az ő megkerülésével ad ki gyűrűs pecsétes okleveleket.

Kevésbé befolyásolta a politika a bírói pecsétet. 1464-ben Mátyás itt is reformot hajtott végre. 1458–1464 között a bírói pecsét az elvileg a főkancellár alá tartozó „különös királyi jelenlét” bíróságáé volt, míg a királyi „személyes jelenlét” bírósága a titkos pecsétet használta. 1464-ben a király összevonta a két bíróságot „királyi személyes jelenlét” címmel, és ennek vezetőjének – akit a személyes jelenlét helytartójának, magyarul röviden személynöknek neveztek – adta át a bírói pecsétet. Mátyás utolsó személynöke, Drági Tamás világi ember volt, míg a többi – akár a kancellárok – egyházi. Csak 1516-ban neveztek ki Werbőczy István személyében új világi személynököt, akit 1525-ös nádorrá választása után ugyancsak világi férfiú: Thuróczy Miklós (a történetíró Thuróczy János fia) követett.

Bakócz Tamás esztergomi érsek énekeskönyvének címlapja

A kincstartóság

Míg a kancellária esetében Mátyás kénytelen volt engedményt tenni a rendeknek (elsősorban a főpapoknak és a báróknak), addig szabad kezet biztosított magának egy lényegében sokkal fontosabb téren: a pénzügyigazgatásban.

A királyi jövedelemforrások ügyében elvileg a királyi főkincstartó volt illetékes. Ő vette át a tárnokmester ügkörének egy részét, aki az Árpád-korban és az Anjou-kor elején irányította a pénzügyigazgatást. A kincstartóság 1359-től mutatható ki folyamatosan. Pontos jogköre azonban nehezen határozható meg, ugyanis több királyi jövedelemforrás nem, vagy csak időnként tartozott a felügyelete alá.

Az uralkodó felségjogon rendelkezhetett a Károly Róbert által bevezetett és „kamara hasznának” nevezett rendes adóval – ez Mátyás idejében öt jobbagyporta után egy aranyforintot tett ki –, a királyi városok adójával, a sóbányákkal és a sómonopóliumból származó bevételekkel, a pénzverés és a nemesfémbányák jövedelmével, valamint a harmincad nevet viselő határvámokkal. A kamara

haszna beszedését az egyes adószedő kerületek, az ún. kések élén álló kamara haszna-ispánok végezték. A sómonopóliumot a sókamaraispánok kezelték, de gyakran külön személy volt az erdélyi és a máramarosi kamaraispán. A pénzverés összekapcsolódott a (nemesfém)bányákkal: Mátyás uralkodása elején Körmöcbányán, Budán, Kassán, Nagybányán és Erdélyben volt pénzverőkamara. A határon fekvő harmincadhivatalokat a harmincadispán irányította. A Mátyás-féle kincstári reform előtt a legtöbb ilyen ispánság külön-külön s közvetlenül a királyhoz tartozott, a kincstartóság ezek ügyeiben nem volt illetékes, így hiányzott a központi irányítás és kezelés.

Részben ezzel, részben a megnövekedett kiadásokkal (török veszély) magyarázható, hogy a királyi bevételek nem fedezhették a kiadásokat, ezért is került sor birtokeladományozásokra vagy jövedelemforrások elzálogosítására. Így tehát már a 15. század második harmadától többé-kevésbé rendszeresen rendkívüli adó, az ún. segedelem kivetésére került sor, annál is inkább, mert időközben sokan mentességet szereztek jobbágyaik számára a kamara haszna fizetése alól. A rendkívüli adó kivetéséhez országgyűlési jóváhagyásra volt szükség, noha a főpapok és a bárók egyetértése esetén ezt az uralkodó megkerülhette.

Ezen az áttekinthetetlen helyzeten, ahol az uralkodónak nem volt módja a várható bevétel összegének megismerésére, így nem készíthetett költségvetést sem, mindenképpen segíteni kellett. A kincstári reform a maga bonyolultsága miatt nem is történhetett azonnal: egy elég hosszú, közben módosuló periódusban, 1464–1470 között zajlott. Bár Mátyás szabad kezet kapott a pénzügyigazgatás átszervezésére, érthetően óvatos volt, a reform első lépése 1464-ben szinte észrevétlenül történt. A király az ekkor már döntő befolyással bíró Szapolyai Imre főkincstartót kinevezte horvát–szlavón bánnak, utódjául pedig egy jelentéktelen nemest, Bessenyői Bertalant nevezte ki: nem főkincstartóvá, hanem csak kincstartóvá, aki már nem számított „igazi bárónak”. Ezzel mód nyílt arra, hogy a pénzügyeket a királytól szorosan függő hivatalnok irányítsa, aki nem tartozik az arisztokráciához.

Új megoldással kísérletezett az uralkodó a jövedelemforrások összevonása terén. 1464-ben három budai polgárt: Bajoni Lőrinc volt alkincstartót, Ernszt Jánost és Kovács Istvánt nevezte ki harmincadispánnak, emellett Bajoninak adta az erdélyi (nagyszebeni), Ernsztnak a körmöcbányai (bányavállalkozó volt a bányavárosokban!) és Kovácsnak a kassai pénzverőkamarákat. Így a határvámok, a pénzverő- és bányakamarák többsége egységes irányítás alá került. A kikeresztelkedett zsidó származású Ernszt egyébként „udvari lovag” címmel bekerült az udvari nemesség sorába is.

A következő lépés 1467-ben történt: országgyűlési hozzájárulással megszüntette a kamara haszna adót, valamint a harmincadvámot, és új névvel (királyi kincstár adója, ill. koronavám) nyomban vissza is állította. A névváltoztatás egyetlen oka a másfél évszázad alatt jelentős számúvá vált mentességek eltörlése volt. Önmagában véve az 1467-es törvény nem növelte számottevően a bevételeket, ám az ezzel egy időben végrehajtott adminisztrációs változás jóval nagyobb horderejű volt. Mátyás a koronavám országos adminisztrátorává, és szinte nyomban ezután kincstartóvá nevezte ki Ernszt Jánost.

Az új kincstartó megkapta az összes „rendes” királyi jövedelemforrás irányítását – az udvarbírótság alá tartozók kivételével. A zseniális pénzügyi szakember kereskedő volt, és tudjuk róla azt is, hogy kincstartóként sem hagyta abba az üzletelést, de üzleteit mások neve alatt bonyolította le. Egyedül a rendkívüli adót nem rendelte irányítása alá a király, nyilván nem akarta a reformok miatt zúgolódó rendeket még jobban felizgatni, hanem újra kinevezett egy főkincstartót Csezmicsei János pécsi püspök személyében. A Janus Pannonius néven ismertté vált költő azonban csak rövid ideig irányította az adószedést, legkésőbb 1469 elején szlavón bánná nevezték ki. Ezzel elhárult az utolsó

akadályozta is annak, hogy Ernuszt a rendkívüli adót szintén a saját kezelése alá vonja. Ezután a pénzügyigazgatás – leszámítva néhány olyan Jagelló-kori kísérletet, amikor a rendkívüli adók beszedését az országgyűlés által választott országos kincstartókra bízták – a középkori magyar állam megszűntéig egységes vezetés, a kincstartó irányítása alatt maradt.

Ernuszt 1467–1470 között egy pénzreformot is végrehajtott. Magyarországon az Anjou-kor óta vertek aranypénzt. Mivel a forint nagy értékű volt, váltópénzként ezüstdenárt verték. Elvileg száz denár tett ki egy aranyforintot, a királyok azonban gyakran rosszabb pénzlábon bocsátották ki, úgyhogy időnként 200, 300, sőt több denár volt a forinttal egyenértékű, nem beszélve arról, hogy a vásárló olykor nem tudta, hogy a pénz ezüsttartalma alacsonyabb a törvényesnél. Ennek természetesen káros hatása volt a gazdasági életre, noha a kincstár bevételein ideig-óráig segített. Mátyás 1467-ig szinte évenként más és más pénzlábú denárt vezetett, olykor jó, olykor rossz pénzeket. Ezután négy éven át valamennyi pénzverde nagy mennyiségben verte az új pénzt, amely külsőleg is eltért a korábbiaktól, ugyanis a Mátyás által nagyon tisztelt Boldogasszony, a Patrona Hungariae, Magyarország védőasszonya került az érmekre. Így mindenki tudta, hogy melyik az új pénz, és nyilván igyekezett gyorsan megszabadulni a régitől, annál is inkább, mert az új váltópénzből valóban száz ért egy aranyforintot.

Amikor megfelelő mennyiségű pénz került forgalomba, megszüntették a budai és a kassai kamarát, a nyolcvanas évek elején pedig Nagybányán is felhagytak az ezüstpénzveréssel (Nagyszébenben akkor csak forintot vertek), így meg lehetett tartani az aranyforint és az ezüstdenár értékviszonyát. Ez a reform különösen a magyar kereskedőknek, köztük is elsősorban a szarvasmarha-exportőröknek használt. Mivel a magyar aranyforint az ezüsthöz viszonyítva olcsóbb lett, a külföldi kereskedő, aki iparcikkeket hozott be az országba, jobban járt, ha árujáért aranypénzt vitt ki, így a magyarok a kivitelnél kisebb mértékben számolhattak a külföldiek konkurenciájával.

A hatvanas évektől már szabályos kincstári adminisztráció működött. Királyi számadástöredékek vagy költségvetések csak a Jagelló-korból maradtak fenn, de a rendszer Mátyás alatt jött létre, az írásbeli adminisztráció teljes kiépítése viszont Ernuszt utódjára, Handó György alkancellárra maradt, aki aztán rövidesen fő- és titkos kancellárrá lépett elő. A kincstári személyzet a kincstartótól függött, az összes kincstári hivatal vezetőit – kezdve saját helyettesétől – ő, és nem a király nevezte ki. A központban az alkincstartón kívül számvevő és fizetőmester (főpénztáros), olykor titkár, jegyzők működtek, legalább két tucat hivatalnok.

A vidéki adminisztrációban megmaradtak a pénzverő- és bányakamara-ispánok, az erdélyi és a máramarosi sókamara-ispán, a vidéken elszórt sókamarákban a kamarások, valamint a harmincadosok. Budán, Székesfehérváron és (Duna-) Patajon is működött harmincad, amelyek részben a kivitelt, részben a harmincadokat megkerülve érkezett árut behozókat vámozták el. A harmincad kifizetéséről ugyanis ún. cédulát állított ki a harmincados, ebből ellenőrizni lehetett a vám megfizetését. Jelentős tisztviselői karral működött a többi hivatal is, főként a sókamarák, amelyeknek a királyi kézen levő bányák igazgatását is el kellett látniuk. Tekintve, hogy a lengyel só Északkelet-Magyarországon, az osztrák Nyugat-Magyarországon, a tengeri só pedig Szlavóniában olcsóbb volt, mint a messziről érkező királyi só, a sókamarásoknak a csempészárura is ügyelniük kellett. Így mind a sókamarák, mind a harmincadosok fegyveresekkel is rendelkeztek: ők voltak a mai pénzügyőrök ősei.

Mivel az adót évente egyszer, ritkán kétszer vetették ki, adószedő apparátus nem létezett. Az adó országgyűlési megszavazása után küldte ki a kincstartó Budáról a „rovókat és behajtókat”, akik megbízólevelüket a megyei hatóságnak bemutatva az alispán által melléjük rendelt szolgabíróval vagy más megyei megbízottal végigjárták a falvakat, és rováspálcán jegyezték fel az adóalapul szolgáló jobbágyportákat, majd a pálcá felét átadták a falu bírójának, akinek az adót záros határidőre a

megyeszékhelyen kellett átadnia az adószedőnek, aki erről természetesen írásos jegyzéket készített. A fizetés elmaradása esetén igénybe vehették a megye karhatalmát, olykor királyi huszárok is rendelkezésükre állottak. A király a saját városaira, valamint az erdélyi szászok közösségére egy összegben vetette ki az adót, amelyet a városi tanács, illetve a szász egyetem (a szász önkormányzat) szedett be és adott át az adószedőnek.

Mint látjuk, ez eléggé áttekinthető és viszonylag jól működő rendszer volt, ami azonban igen nagy hatalmat biztosított a kincstartónak, aki adószedőként gyakran az ottani kincstári hivatal vezetőjét – amennyiben volt olyan a megyében –, például a sókamarást vagy a harmincadost bízta meg, vagy a központi személyzetből küldött ki valakit, esetleg valamely helyi nemest vagy polgárt jelölt ki erre a feladatra.

Hivatali pályák

Az egész középkori magyar igazgatási rendszerre az ún. familiaritás volt jellemző, erre épült a központi igazgatás is. Ennek alapján az úr egy vele magánjogi kapcsolatban álló személyt, az ún. familiárist (akit a középkor végén már gyakran szervitornak, szolgának neveztek) bízta meg valamely feladat ellátásával. A földesúri uradalmat például az úrral familiárisi viszonyban álló, bármikor leváltható várnagy igazgatta. Az erdélyi vajda helyettese, az alvajda, a bánok vicebánjai stb. éppúgy familiárisok voltak, mint az alnádor, az alországbíró vagy más helyettes.

Ugyanezt látjuk a kancelláriában, ahol a jegyzők a kancellár familiárisai voltak, és ez érvényes a kincstári személyzetre is. Ez elvileg azzal a veszéllyel járt ez, hogy a főnök halála vagy kegyvesztése esetén a teljes hivatali gárda a helyettestől az alárendelt hivatalok vezetőiig kicserélődik, majd az új vezetők a kisebb tisztviselőket szintúgy elküldik. A valóság azért más volt. Mind a kancelláriai, mind a kincstári munka komoly szakértelmet igényelt, hozzáértő új embert nehéz volt találni. Ezért egy-két kivételtől eltekintve a hivatalnoki testületnél elég nagy személyi állandóság mutatható ki. Példaként említhető a kincstár. Akit törvényszerűen elbocsátott az új főnök, az egyedül az alkincstartó, tehát elődje helyettese volt, ami természetes. Ez azonban nem jelenti azt, hogy végleg meg kellett válnia a pénzügyigazgatástól, helyette rendszerint más, olykor anyagilag előnyösebb beosztást kapott. Ernuszt alkincstartója, Nagylucsei Orbán sókamaraispán lett Handó alatt, majd Handó főkancellári kinevezése után ő lett a kincstartó. Nagylucsei alkincstartója, Bornemissza János tíz év múlva, 1500-ban lett kincstartó, az ő alkincstartója, Szalkai László pedig 1516-ban, hogy később kancellár legyen. Szalkai volt különben az egyetlen, aki Bornemissza utóda, Telegdi István (1504–1506) alatt is alkincstartó maradt. Hasonló hivatali pályákat a kancelláriában is találunk.

Ennek a rendszernek volt jó és rossz oldala egyaránt. Tehetséges hivatalfőnökök számára biztosította a főnök akaratának korlátlan végrehajtását és a gyors, viszonylag bürokrácia mentes ügyintézés. A rossz oldala, hogy lehetőséget nyújtott az önkényeskedésre, a hivatali hatalommal való visszaélésre, a hűtlen kezelésre. Nyugaton ezért már a 15. században nagyon sok helyen bevezették az ún. kollegiális ügyintézés, ahol a hivatalfőnök elnöki címet viselt, s a döntéseket az uralkodó által kinevezett tanácsosokkal hozta meg. Ez kétségkívül az ügymenet elhúzódásával járt, az elnökök nem biztosította, hogy minden esetben keresztülvigye akaratát, viszont megakadályozta az önkényeskedést, a hivatalos hatalommal való visszaélést. Emellett szabályos hivatali pályát tett lehetővé, később pedig már lehetőséget nyújtott nyugellátásra is. A magyar helyzetben egy kiérdemesült hivatalnok a közben megszerzett egyházi javadalmából, világi személy esetében birtokadományból, esetleg megvesztegetésből vagy sikkasztásból szerzett vagyonból biztosíthatta jövőjét. Igaz, a magyar helyzet sokkal inkább lehetővé tette, hogy fiatal, tehetséges emberek korán olyan állást szerezhessenek, amelynek révén már beleszólhatnak az ország dolgába, és nem kellett

várniuk a számléltrán való előmenetelre. (Természetesen az alacsony származásúakról van szó, előkelő családok fiai külföldön és nálunk egyaránt gyors karriert futhattak be.)

Alacsony származású személy gyors előmenetelére a legjobb példa a jobbágyfiúból felemelkedett esztergomi érsek-prímás és magyar főkancellár, Szalkai László története. A mátészalkai varga fia Mátyás uralkodása végén még a sárospataki iskolában tanult. Körülbelül 25 évesen (!), 1500-ban lett Bornemissza János – szintén jobbágyivadék – helyetteseként Magyarország alkincstartója, ezt a tiszteletet 1506-ig, második főnöke, Telegdi István leváltásáig megtartotta. 1511-ig különféle kincstári hivatalokat töltött be, majd 1511-ben királyi titkárrá nevezték ki. Az addig világi személy 1513-ban már váci püspök, igaz, pappá már csak esztergomi érsekként szenteltette fel magát. Pályafutásának további állomásai: kincstartóság, kancellárság, főkancellárság. Bár az ilyen kirobbanóan gyors karrier ritka volt, tehetséges emberek – ha nem is ennyire gyorsan és ilyen magasra jutva – ebben a személyi kapcsolatokra épített rendszerben gyorsabban érvényesültek, mint a nyugati, szabályos hivatali számléltránál. Ha a király valakit magas hivatalra emelt, annak érdeke volt nemcsak az, hogy számára megbízható, hanem hogy használható familiárisokkal vegye magát körül. Bornemissza, egy tolnai szőlőkapás fia, aki maga is így lett annak idején alkincstartó, bizonyára felismerte Szalkaiban a tehetséget, ezért választotta helyettesének.